

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

КЊИГА XLV-2

ISSN 0374-0730
e-ISSN 2334-7236
doi: 10.19090/gff.2020.2

Нови Сад, 2020.

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД

За издавача
проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, декан

Уређивачки одбор
проф. др Милан Ајџановић; проф. др Едита Андрић; проф. др Тамара Валчић Булић;
проф. др Невена Варница; др Ана Генц; доц. др Ивана Иванић; доц. др Алексеј
Кишјухас; др Милена Летић-Лунгулов; доц. др Олга Панић Кавгић; доц. др Драгана
Поповић; проф. др Дејан Пралица; проф. др Јанко Рамач; доц. др Гордана Ристић;
проф. др Бојана Стојановић-Пантовић; доц. др Никола Таталовић; доц. др Јасна
Ухларик; проф. др Ђура Харди

Инострани чланови Уређивачког одбора
проф. др Давид Астори (Парма), доц. др Шандор Бордаш (Баја), Јао Дзи, (Беј Вај,
Кина), проф. др Уго Влаисављевић (Сарајево), проф. др Александер Воел (Франкфурт
на Одри), проф. др Јурај Гловња (Њитра), проф. др Богуслав Зиелински (Познањ),
проф. др Звонко Ковач (Загреб), др Силвија Мартинез Ферейро (Гронинген), проф. др
Михаил Мозер (Беч), проф. др Дејвид Норис (Нотингем), проф. др Николај Попов
(Софија), др Владислава Рибникар (Нотингем), проф. др Ангела Рихтер (Хале), проф.
др Данијел Сорин Винтила (Темишвар), проф. др Жан-Жак Татен Гурије (Тур,
Француска), доц. др Слађан Турковић (Загреб), проф. др Лејла Турчило (Сарајево),
проф. др Бјорн Хансен (Регенсбург)

Уредници
проф. др Сања Париповић Крчмар
проф. др Дамир Смиљанић

Секретари редакције
доц. др Ивана Пајић
др Алексеј Кишјухас

Технички секретар
Игор Лекић

Лекторке
Едита Андрић, Марина Курешевић, Диана Продановић Станкић

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду штампа се уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Publisher

FACULTY OF PHILOSOPHY IN NOVI SAD

Representing the Publisher

prof. Dr Ivana Živančević Sekeruš, Dean

Editorial Board

Dr. Milan Ajdžanović, Associate Professor, Dr. Edita Andrić, Associate Professor, Dr. Ana Genc, Assistant Professor, Dr. Đura Hardi, Associate Professor, Dr. Ivana Ivanić, Assistant Professor, Dr. Aleksej Kišjuhas, Assistant Professor, Dr. Milena Letić-Lungulov, Assistant Professor, Dr. Olga Panić Kavgić, Assistant Professor, Dr. Dragana Popović, Assistant Professor, Dr. Dejan Pralica, Associate Professor, Dr. Janko Ramač, Associate Professor, Dr. Gordana Ristić, Assistant Professor, Dr. Bojana Stojanović-Pantović, Associate Professor, Dr. Nikola Tatalović, Assistant Professor, Dr. Jasna Uhlarik, Assistant Professor, Dr. Tamara Valčić Bulić, Associate Professor, Dr. Nevena Varnica, Associate Professor

Foreign members of the Editorial Board

Dr. David Astori, Professor (Parma), Dr. Sándor Bordás, Assistant Professor (Baja), Jao Dzi, Bay Wai (China), Dr. Juraj Glovnja, Professor (Nitra), Dr. Bjorn Hansen, Professor (Regensburg), Dr. Zvonko Kovač, Professor (Zagreb), Dr. Silvia Martinez Ferreiro, (Groningen), Dr. Michael Moser, Professor (Vienna), Dr. David Norris, Professor (Nottingham), Dr. Nikolay Popov, Professor (Sofia), Dr. Vladislava Ribnikar (Nottingham), Dr. Angela Richter, Professor (Hale), Dr. Daniel Sorin Vintila, Professor (Timisoara), Dr. Jean-Jacques Tatin Gourier, Professor (Tours), Dr. Lejla Turčilo, Professor (Sarajevo), Dr. Slađan Turković, Assistant Professor (Zagreb), Dr. Ugo Vlajsavljević, Professor (Sarajevo), Dr. Alexander Woell, Professor (Frankfurt an der Oder), Dr. Boguslaw Zielinski, Professor (Poznań).

Editors

Dr. Sanja Paripović Krčmar, Professor

Dr. Damir Smiljanić, Professor

Assistants to the Editors

Dr. Ivana Pajić, Assistant Professor

Dr. Aleksej Kišjuhas, Associated Professor

Editorial Secretary

Igor Lekić

Proofreading

Edita Andrić, Marina Kurešević, Diana Prodanović Stankić

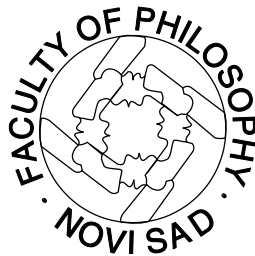
Annual Review of the Faculty of Philosophy in Novi Sad is printed with the financial assistance of the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

UNIVERSITY OF NOVI SAD

ANNUAL REVIEW

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY

VOLUME XLV-2

ISSN 0374-0730

e-ISSN 2334-7236

doi: 10.19090/gff.2020.2

Novi Sad, 2020.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Доц. др Мирјана Беара, Државни Универзитет у Новом Пазару; проф. др Вера Васић, редовни професор у пензији; проф. др Никола Грдинић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Небојша Грубор, Филозофски факултет Универзитета у Београду; доц. др Ана Елаковић Ненадовић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; проф. др Марија Зотовић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Бранислав Ивановић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; доц. др Тања Јевремов, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Бисера Јевтић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; доц. др Зорана Јолић Марјановић, Филозофски факултет Универзитета у Београду; др Владимир Карановић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; доц. др Вирна Карлић, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу; доц. др Стефан Нинковић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Анико Новак, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др. Лејла Осмић, Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву; проф. др Марија Пастор-Кичи, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; Проф. др Весна Петровић, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић; проф. др Јелица Петровић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Драган Проле, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Беатрикс Оско, Институт за лингвистику Мађарске академије наука, Будимпешта, Мађарска; проф. др Ифигенија Радуловић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Золтан Сич, Технолошки и економски универзитет у Будимпешти, Република Мађарска; проф. др Страхмиња Степанов, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Јасна Стојановић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; доц. др Синиша Суботић, Филозофски факултет Универзитета у Београду; Проф. др Жужана Моника Таподи, Универзитет Трансилваније Сапиенција, Мијеруреја Чук, Румунија; проф. др Ева Хоца, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Бојан Чолак, Институт за књижевност и уметност; доц. др Душана Шарчевић, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић; проф. др Гордана Штасни, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Гордана Штрбац, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Ксенија Шуловић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду;

REVIEWERS

Dr. Mirjana Beara, Assistant Professor, State University of Novi Pazar; Dr. Bojan Čolak, Institute for Literature and Arts; Dr. Ana Elaković Nenadović, Assistant Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Nikola Grđinić, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Nebojša Grubor, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Dr. Éva Hózsa, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Branislav Ivanović, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Tanja Jevremov, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Bisera Jevtić, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Zorana Jolić Marjanović, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Dr. Vladimir Karanović, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Virna Karlić, Assistant Professor, Faculty of humanities and social sciences, University of Zagreb; Dr. Stefan Ninković, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Aniko Novak, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Lejla Osmić, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Sarajevo; Dr. Beatrix Oszkó, Assistant Professor, Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences, Hungary; Dr. Marija Pastor-Kiči, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Vesna Petrović, Associate Professor, Faculty of Legal and Business Studies Dr Lazar Vrtakić; Dr. Jelica Petrović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Dragan Prole, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Ifigenija Radulović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Strahinja Stepanov, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Jasna Stojanović, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Siniša Subotić, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Dr. Zoltán Szűts, Assistant Professor, Budapest University of Technology and Economics; Dr. Dušana Šarčević, Assistant Professor, Faculty of Legal and Business Studies Dr Lazar Vrtakić; Dr. Gordana Štasni, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Gordana Štrbac, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Ksenija Šulović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Zsuzsanna Mónika Tapodi, Professor, Sapientia University of Transylvania, Miercurea Ciuc, Romania; Dr. Vera Vasić, retired professor; Dr. Marija Zotović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad;

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА

Iako nas je ova godina na izmaku suočila sa novim okolnostima i novim uslovima rada, nije prekinula višedecenijsku tradiciju objavljivanja časopisa *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. Naprotiv, donela je i nove ideje u uređivanju i nova članstva. Čitaocima sa zadovoljstvom predstavljamo drugu svesku 45. knjige u kojoj objavljujemo 16 priloga, 10 radova iz oblasti filoloških i 6 iz oblasti društveno-humanističkih nauka; ukupno 23 autora (6 radova rezultat su koautorstva), većinom sa matičnog fakulteta, ali i sa Univerziteta u Sofiji i Madridu. Podsećamo da se u *Godišnjaku* objavljuju originalni naučni, naučno-pregledni i stručni radovi iz oblasti filoloških, lingvističkih i društvenih nauka, nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, kao i eminentnih profesora po pozivu iz čitavog sveta. Prisutnost stranih autora u skladu je sa koncepcijom časopisa o podsticanju i širenju međunarodne saradnje i razmeni saznanja iz istovetnih oblasti interesovanja.

Ovom sveskom nastojali smo da promenimo dosadašnji izgled časopisa u domenu podele po sekcijama. Objedinjenjem svih radova bez klasifikacije sugerišemo fokusiranje na tematiku, a ne na oblast kojoj rad pripada. Ujedno, time ne bismo dovodili u pitanje potencijalno rangiranje, a ukazali bismo i na moguću međuoblasnu pripadnost. Od ovog broja imamo i još jednog novog člana redakcije, doc. dr Ivanu Pajić koja će preuzeti funkciju sekretara filološkog dela časopisa i kojoj želimo uspešnu saradnju.

Uredništvo *Godišnjaka* podseća sve buduće autore da je časopis otvoren za primanje novih radova čitave godine, kao i da pre predaje rada imaju u vidu da je pažljivim iščitavanjem i ispravljanjem potrebno postići neophodnu tehničku i formalnu korektnost tekstova, čime bismo i dalje bili u mogućnosti da odgovorimo zahtevima postavljenim od strane međunarodne akademske javnosti i poboljšamo kvalitet publikacija.

U Novom Sadu, decembar 2020.

Urednici *Godišnjaka Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*

Prof. dr Sanja Paripović Krčmar

Prof. dr Damir Smiljanić

САДРЖАЈ
TABLE OF CONTENTS

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА
EDITORS' FOREWORD 9

Aleksandar Nikolić
SEMANTISCHE BESCHREIBUNG DER DEUTSCHEN MODALPARTIKELN
„JA“ UND „DOCH“ UND IHRE SERBISCHEN ÄQUIVALENTE
SEMANTIC ANALYSIS OF THE GERMAN MODAL PARTICLES “JA” AND
“DOCH” AND THEIR EQUIVALENTS IN SERBIAN
СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА НЕМАЧКИХ МОДАЛНИХ ПАРТИКУЛА “JA” И
“DOCH” И ЊИХОВИХ ЕКВИВАЛЕНАТА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 15-28

Снежана Вукадиновић
ПРОПАГАНДНА ПОЕТИКА КЛАУДИЈА КЛАУДИЈАНА ПОЕЗИЈА КАО
ОРУЂЕ ВЛАСТИ
PROPAGANDA IN THE POETRY OF CLAUDIUS CLAUDIANUS AS AN
INSTRUMENT OF AUTHORITY 29-42

Mila Beljanski, Borka Malčić
IZAZOVI VODITELJA SLUČAJA U CENTRIMA ZA SOCIJALNI RAD:
IMPLIKACIJE ZA OBRAZOVNI SISTEM
CHALLENGES OF CASE MANAGERS IN CENTERS FOR SOCIAL WORK:
IMPLICATIONS FOR THE EDUCATION SYSTEM 43-56

Milica Lazić
TEORIJSKI I PRAKTIČNI ZNAČAJ SLOŽENIH MODELA ZASNOVANIH NA
ANALIZAMA MODERACIJE I MEDIJACIJE
THEORETICAL AND PRACTICAL CONSIDERATION OF COMPLEX
MODELS BASED ON MODERATION AND MEDIATION ANALYSES 57-76

Jelica Petrović
PREDIKTORI STRATEGIJA REŠAVANJA VRŠNJAČKIH KONFLIKATA U
ADOLESCENCIJI: ŠTA SE KRIJE IZA PREFERIRANIH STRATEGIJA?.....
PREDICTING CONFLICT RESOLUTION STRATEGIES IN PEER RELATIONS
IN ADOLESCENCE: WHAT LIES BEHIND THESE STRATEGIES? 77-91

- Luna N. Radević, Ilija Z. Milovanović
RELACIJE IMPLICITNIH TEORIJA INTELIGENCIJE I UVERENJA O
ETIOLOGIJI INDIVIDUALNIH RAZLIKA RELEVANTNIH ZA
OBRAZOVANJE: ULOGA BIHEJVORALNE GENETIKE U NASTAVNIČKOJ
PRAKSI
RELATIONS BETWEEN IMPLICIT THEORIES OF INTELLIGENCE AND
BELIEFS ABOUT THE ETIOLOGY OF INDIVIDUAL DIFFERENCES
RELEVANT TO EDUCATION: THE ROLE OF BEHAVIORAL
GENETICS IN TEACHING PRACTICE 93-114
- Biljana Trifunović, Jelena Šakotić-Kurbalija, Tatjana Dajević
SOCIODEMOGRAFSKI, INTRAPERSONALNI I INTERPERSONALNI
KORELATI NEVERSTVA
DEMOGRAPHIC, INTRAPERSONAL AND INTERPERSONAL CORRELATES
OF INFIDELITY 115-130
- Stefka Vassileva Kojouharova
INTRODUCCIÓN A LAS TRADUCCIONES DE FEDERICO GARCÍA LORCA
EN BULGARIA (OBRA POÉTICA)
INTRODUCTION TO TRANSLATIONS OF FEDERICO GARCÍA LORCA
IN BULGARIA (POETIC WORK)..... 131-141
- Weselina Gacinska
LA ANTROPOLOGÍA DE LA LITERATURA Y *EL DIOSERO* DE FRANCISCO
ROJAS GONZÁLEZ: UNA APROXIMACIÓN
THE ANTHROPOLOGY OF LITERATURE AND *THE DIOSERO* BY
FRANCISCO ROJAS GONZÁLEZ. AN APPROXIMATION..... 143-153
- Sanja J. Paripović Krčmar
ZAPAŽANJA O OPKORAČENJU U PREPISCI SVETOZARA PETROVIĆA
OBSERVATIONS ON ENJAMBMENT IN CORRESPONDENCE OF
SVETOZAR PETROVIĆ..... 155-170
- Гордана Р. Штасни
КОНЦЕПТУАЛНЕ ВРЕДНОСТИ ЛЕКСЕМЕ *ДРВО* И ЊЕНИХ ДЕРИВАТА У
СРПСКОМ ЈЕЗИКУ
CONCEPTUAL VALUES OF THE LEXEME *TREE* AND ITS
DERIVATIVES IN THE SERBIAN LANGUAGE..... 171-189

Гордана Штрбац ЛЕКСЕМА <i>ЗЕМЉА</i> КАО ОДРАЗ ЈЕЗИЧКЕ СЛИКЕ ПРИРОДЕ LEXEME <i>EARTH</i> AS REFLECTION OF THE LANGUAGE PICTURE OF THE NATURE	191-205
Una Popović HRAM – MOST – SKULPTURA HAJDEGER O PROSTORU I UMETNOSTI TEMPLE – BRIDGE – SCULPTURE HEIDEGGER ON SPACE AND ART	207-218
Andrić Edit, Dušanka Zvekić Dušanović SZÁMNEVET TARTALMAZÓ FRAZEOLÓGIAI EGYSÉGEK A SZERB ÉS A MAGYAR NYELVBEN NUMBER-BASED PHRASEOLOGICAL UNITS IN SERBIAN AND HUNGARIAN BROJ U SRPSKOJ I MAĐARSKOJ FRAZEOLÓGIJI	219-246
Bence Erika, Ispánovics Csapó Julianna KUNCZ ALADÁR <i>FEKETE KOLOSTOR</i> CÍMŰ REGÉNYE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚT TEMATIZÁLÓ MAGYAR REGÉNYEK KONTEXTUSÁBAN ROMAN ALADARA KUNCA <i>FEKETE KOLOSTOR [CRNI MANASTIR]</i> U KONTEKSTU MAĐARSKOG ROMANA SA TEMATIKOM PRVOG SVETSKOG RATA ALADÁR KUNCZ’S NOVEL <i>FEKETE KOLOSTOR [THE BLACK MONASTERY]</i> IN THE CONTEXT OF HUNGARIAN FICTION THEMES TACKLING THE FIRST WORLD WAR	247-268
Csányi Erzsébet, Beke Ottó A KÖZÖSSÉGI MÉDIA DISZTÓPIÁJA (DAVE EGGERS: A KÖR) DYSTOPIA OF THE SOCIAL MEDIA (DAVE EGGERS: <i>THE CIRCLE</i>) DISTOPIJA SOCIJALNIH MEDIJA (DEJV EGGERS: KRUG)	269-283
Упутство за припрему рукописа за штампу.....	285-293

Aleksandar Nikolić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDC: 811.112.2'367.635:811.163.41'367.635
DOI: 10.19090/gff.2020.2.15-28
Originalni naučni rad

SEMANTISCHE BESCHREIBUNG DER DEUTSCHEN MODALPARTIKELN „JA“ UND „DOCH“ UND IHRE SERBISCHEN ÄQUIVALENTE**

Der Gegenstand dieser Arbeit sind die deutschen Modalpartikeln *ja* und *doch* und ihre Äquivalente im Serbischen. Im Vergleich zur serbischen Sprache ist die deutsche Sprache reich an Modalpartikeln, was, zusammen mit ihren spezifischen Eigenschaften, zu unterschiedlichen Problemen und Schwierigkeiten beim Übersetzen oder Lernen führen kann. Probleme spiegeln sich darin wider, dass es in der Übersetzung aus dem Deutschen ins Serbische oft viele Varianten der gleichen Partikel gibt, unter denen allerdings selten eine vollständige Äquivalenz vorzufinden ist. Ziel dieser Arbeit ist es, die erwähnten Modalpartikeln zu beschreiben und einen Einblick in deren unterschiedlichen Bedeutungen und Anwendungen zu gewährleisten und damit die bestehenden Mängel in diesem Bereich zu reduzieren. Der Fokus dieser Arbeit liegt darin, alle möglichen Übersetzungsvarianten der erwähnten Partikeln im Serbischen aufzufinden und die häufigsten bzw. frequentesten hervorzuheben. Die hierbei angewandten Methoden sind die Methoden der kontrastiven und deskriptiven Analyse. Der Korpus besteht aus den Partikeln *ja* und *doch*, die in Heinrich Manns Roman *Professor Unrat oder Das Ende eines Tyrannen* und der Übersetzung *Profesor Unrat ili kraj jednog tiranina* vorhanden sind.

Schlüsselwörter: Partikel, Modalpartikel, ja, doch, Heinrich Mann, Äquivalenz, deutsch-serbisch.

1. EINLEITUNG

Die Partikeln stellen in der deutschen Sprache einen äußerst umfangreichen Bereich dar, vor allem in der mündlichen Kommunikation, was diese Kategorie zu einem vielseitigen und interessanten Forschungsthema macht (Srđić, 2013: 230).

* aleksandar.nikolic@ff.uns.ac.rs

** Prilog je nastao na osnovu istoimenog master rada pod mentorstvom doc. dr Sanje Ninković, te ovim putem želim da iskažem svoju zahvalnost za neizmerno zalaganje i posvećenost.

Trotz dieser Tatsache war die Erforschung dieser Wörter lange Zeit mangelhaft und die Klassifizierung brachte ebenfalls zahlreiche Unstimmigkeiten mit sich, sodass heute immer noch nicht von einer einheitlichen Partikelklassifizierung gesprochen werden kann. Die Klassifizierungsproblematik zeigt sich unter anderem darin, dass die Kategorie *Partikeln* oftmals zu weit oder zu eng betrachtet wird. Des Weiteren ist die Übersetzungsproblematik zu erwähnen, wo zu erkennen ist, dass bei Übersetzungen aus dem Deutschen ins Serbische oftmals mehrere Übersetzungsvarianten vorliegen, wobei es sich nur selten um vollkommene Äquivalente handelt, was die Arbeit des Übersetzers erheblich erschweren kann.

2. MODALPARTIKELN – DEFINITION, BEGRIFFSERLÄUTERUNG UND MERKMALE

2.1. Als Beginn der Abtönungspartikelforschung¹ kann die Namensgebung von Harald Weydt im Jahre 1969 verstanden werden. In den Jahren danach folgt eine linguistische Auseinandersetzung mit diesen Wörtern. Dass bis dahin das sprachwissenschaftliche Interesse diesen kleinen Wörtern gegenüber ziemlich mangelhaft war, zeigen auch abwertende Bezeichnungen in der Fachliteratur wie beispielsweise *Flickwörter*, *seltene Spezies* oder sogar *Läuse im Pelz* (Hentschel, 1986:1). Diese pejorativen Beschreibungen der Partikeln sind spätestens dann in Vergessenheit geraten, als sich Linguisten in mehreren kontrastiven Arbeiten mit diesem Phänomen beschäftigten, wodurch auch die Besonderheiten des Deutschen, gerade in diesem Bereich, hervorgehoben wurden (Graefen, 2000: 1).

Weydt machte auf die Wichtigkeit dieser Wörter in Bezug auf ihre Funktion im Kommunikationsprozess aufmerksam, was zu zahlreichen Untersuchungen führte, die sich mit der Problematik der Abtönung auseinandersetzten. Weydt war aber nicht der einzige Forscher, der sich in den 60ern und 70ern mit dieser Thematik beschäftigte. Neben ihm spricht auch Aleksej Kriwonosow von *modalen Partikeln*. Seine Arbeit, die vollkommen unabhängig von Weydt entsteht, war im Gegensatz zu Weydt relativ wenig verbreitet. Auf der anderen Seite inspirierte Weydts Arbeit viele, sich weiterhin mit Modalpartikeln zu beschäftigen, die er Abtönungspartikeln nennt (Hentschel, 1986: 2).

Dies führte auch zu zahlreichen Definitionen der Modalpartikeln, die einerseits als Wörter betrachtet werden, die die Stellung des Sprechers zum Inhalt

¹ In dieser Arbeit werden die Termini Modalpartikel und Abtönungspartikel wie bei Helbig – Buscha (2013) synonym betrachtet.

ausdrücken (vgl. Helbig– Buscha, 2013: 421), andererseits als Wörter, deren Hauptfunktion darin besteht, die Stellungnahme des Sprechers im Gespräch auszudrücken, wobei die Äußerung verstärkt, abgeschwächt oder anders modifiziert wird (vgl. Srdić, 2013: 234), aber auch als Wörter, die unveränderlich sind, nicht im Vorfeld stehen, nicht negiert und nicht gehäuft werden können (vgl. Engel, 2009: 442).

Aufgrund dieser Definitionen wird klar, dass die Modalpartikeln die Intensität einer Aussage beeinflussen, woraus sich schließen lässt, dass sie wohl in der mündlichen Kommunikation einflussreicher sind als in der schriftlichen (Hentschel – Weydt, 1989: 14).

Der Bestand der Abtönungspartikeln, den bereits Harald Weydt festgelegt hat, blieb in der neueren Fachliteratur relativ unverändert, sodass wir zu den Abtönungspartikeln folgende Wörter zählen können: *aber, auch, bloß, denn, doch, eben, eigentlich, (ein)-mal, etwa, gerade, halt, ja, ruhig, schon, vielleicht* und *wohl* (Weydt, 1969: 19).

In einigen Quellen wird auch zwischen einer sog. Kerngruppe und peripheren Mitgliedern der Abtönungspartikeln unterschieden. Der Hauptunterschied liegt in der abtönenden Funktion, die bei den peripheren Mitgliedern nicht so fortgeschritten ist wie bei der Kerngruppe (Hoffmann, 2007: 117-118).

- Kerngruppe: *aber, auch, bloß, denn, doch, eben, eigentlich, etwa, halt, ja, mal, nur, schon, vielleicht, wohl*
- periphere Mitglieder: *fein, ganz, gerade, gleich, einfach, erst* und *ruhig*.

Engel zählt zu dieser Gruppe sogar 27 Wörter, indem er Weydts Bestand mit *also, bitte, durchaus, einfach, gleich, nämlich, nicht, noch, nun mal, nur* und *schnell* erweitert, die Partikel *gerade* aber auslässt (Engel, 1977: 156).

2.2. Bei der Klassifizierung der Partikeln wird klar, dass es in Fachkreisen keine einheitliche Lösung für dieses Problem gibt. Der Hauptgrund dafür sind, ohne Zweifel, die vielen unterschiedlichen Standpunkte zum Thema *Was sind eigentlich Partikeln*, wo oftmals enorme Meinungsunterschiede zu erkennen sind. Das Fehlen einer einheitlichen Klassifizierung ist meistens auf das Fehlen einheitlicher Merkmale zurückzuführen und so ist es auch in Bezug auf die Kategorie der Partikeln. Die im Kontext der Modalpartikelbestimmung am häufigsten vorkommenden Merkmale sind die Unflektierbarkeit, Unbetonbarkeit, Weglassbarkeit, Erststellenfähigkeit, Kombinierbarkeit und die Homonymie.

Während Helbig/Kötz (1981) oder Engel (1996) die Unflektierbarkeit als eines der ausschlaggebenden Kriterien der Klassifizierung betrachten, spricht Weydt (1969: 66-69) im Kontext der Modalpartikeln von unbetonten Wörtern.

Das bei Helbig/Kötz und Engel dominierende Merkmal der Unflektierbarkeit ist insofern fragwürdig, da es automatisch auch andere unflektierbare Wörter wie beispielsweise Adverbien, Präpositionen und Konjunktionen miteinbeziehen würde, die, abgesehen von der Unfähigkeit der Flexion, keinerlei oder nur sehr wenig Gemeinsamkeiten aufweisen.

Auf der anderen Seite spielt nach Weydt auch die Akzentuierung eine große Rolle, zumal sie oft eine bedeutungsverändernde Funktion verursacht.

- ²Wie heißt du denn? – Wie heißt du denn³? – Wie heißt du⁴ denn? ___

3. MODALPARTIKEL „JA“

Die Modalpartikel *ja* zählt zu den frequenteren Partikeln in der deutschen Sprache, was unter anderem auch auf die Vielfalt an Satzfunktionen zurückzuführen ist, die sie in unterschiedlichen Situationen ausübt und damit oft bedeutungsverändernd wirkt.

So wird das betonte *Ja* zusammen mit den Partikeln *bloß* und *nur* als Aufforderungspartikel bestimmt, jedoch nicht zu den Partikeln im engeren Sinne dazugezählt. Die Bezeichnung Aufforderungspartikel ergibt sich aus der Tatsache, dass das betonte *Ja* nur in Aufforderungssätzen auftritt, in denen sie eine Warnung oder sogar eine Drohung aussprechen (Kemme, 1979:25):

- Komm ja nicht wieder zu spät nach Hause!

² Das unterstrichene Wort ist betont.

³ Der zweite Satz mit der betonten Partikel „denn“ wäre in einer alltäglichen kommunikativen Situation die zweite Frage nach einer falschen Vermutung in der ersten, wie z. B.

A: *Heißt du Michael?*

B: *Nein!*

A: *Wie heißt du denn?*

⁴ Diese Frage könnte von einem Sprecher ausgesprochen werden, der zum ersten Mal einen Namen hört, der ihm ungewöhnlich erscheint:

A: *Hallo, ich bin Cyrian!*

B: *Wie heißt du denn?*

- Du sollst ja nicht den Schnaps anbrechen!

Das unbetonte *Ja* kommt in Aussagesätzen vor und bezieht sich auf Informationen, die bekannt sind. Mit anderen Worten, der Sprecher geht davon aus, dass das Gesagte dem Hörer wohl bekannt ist (vgl. Thurmair, 1989: 104):

- Sie haben heute ja hohen Besuch gehabt⁵.

Das *Ja* kann in einigen Beispielen auch als codespezifisches Äquivalent zu kausalen Konjunktionen agieren (Hinrichs, 1989: 256). Die Möglichkeit der Substituierung mit *weil* zeigt die textverbindende Fähigkeit der Modalpartikel *ja*, die sich auf bereits geäußerte oder bekannte Inhalte beziehen kann, aber auch auf Inhalte, die sich aus der äußeren Gesprächssituation ergeben (vgl. Kemme, 1979: 27-28):

- Das Geld sollte nicht ihm gehören, weil er es nicht selbst erarbeitet hat.
- Das Geld sollte nicht ihm gehören! Er hat es ja nicht selbst erarbeitet⁶.

4. MODALPARTIKEL „DOCH“

Das Merkmal der Betonbarkeit oder Unbetonbarkeit ist auch im Falle dieser Partikel ausschlaggebend für die Bedeutungsdifferenzierung des Satzes. Einige schließen bei der Betonbarkeit dieser Wörter deren Zugehörigkeit zur Kategorie der Partikeln vollkommen aus und deuten sie als Adverbien (Meibauer nach Helbig, 1994: 62).

Auch in Imperativsätzen ist *doch* vorzufinden und zwar dann, wenn eine geäußerte Anforderung des Sprechers vom Hörer nicht ausgeführt wird (Weydt, 1969: 39):

- Arbeite doch!

⁵ Das *Ja* wird in diesem Beispiel deswegen verwendet, weil der Sprecher bereits weiß, dass Besuch da war, und stuft diesen Besuch dann als einen „hohen“ ein. Man geht davon aus, dass der Rezipient weiß, worum es geht.

⁶ Das *Ja* im zweiten Satz ist durchaus weglassbar und seine Elimination hätte keinerlei Folgen auf die grammatische Richtigkeit des Satzes. Nichtsdestotrotz wäre die Intensität der Aussage dadurch viel schwächer.

Was das Auftreten von *doch* bei Fragen anbelangt, ist es meistens in einer Kombination mit *gleich* vorzufinden und dabei handelt es sich für gewöhnlich um W-Fragen (Kemme, 1979: 17).

- Wie war dein Name doch gleich?
- Wer war das doch gleich?
- Wo hast du doch gleich deine Wohnung?

Doch tritt auch in fragenden Deklarativsätzen vor, die dann eine gewisse Zustimmung ausdrücken (Franck, 1979: 3-4):

- Du hast doch zugeschlossen?

Das Ausdrücken eines kausalen Zusammenhangs ist auch mit *doch* möglich und im Falle einer Weglassung gilt dasselbe wie bei *ja*.

- Man kann nicht mehr Schlittschuh laufen, weil das Eis zu dünn ist.
- Man kann nicht mehr Schlittschuh laufen. Das Eis ist doch viel⁷ zu dünn.

5. ERGEBNISSE DER KORPUSANALYSE

Der Korpus bestand aus insgesamt 201 Beispiel. Die Häufigkeit der beiden Partikeln fiel unterschiedlich aus, zumal die Partikel *ja* in 122 und die Partikel *doch* in 79 Fällen vorzufinden war. In vier Beispielen traten die beiden Modalpartikeln als Kombination *ja doch* auf. Was die Betrachtung der einzelnen Partikeln anbelangt, so wurden von den 122 Beispielen der Modalpartikel *ja* insgesamt 57 ins Serbische übersetzt, was bedeutet, dass 65, also mehr als die Hälfte, ohne Übersetzung blieben. Die vorliegende Tabelle zeigt, wie die 57 Beispiele konkret übersetzt wurden und welche Varianten die häufigsten bzw. die seltensten sind:

⁷ Das Adverb *viel* sorgt dafür, dass die beiden Sätze dieselbe Botschaft vermitteln. Der Satz wäre ohne *viel* und mit einem unbetonten *doch* eine Reaktion auf das Vorhaben einer anderen Person, die unbedingt schwimmen möchte. Ein Satz ohne *viel* und mit einem betonten *doch* wäre andererseits eine Reaktion, nachdem überprüft wurde, ob das Eis tatsächlich zu dünn ist.

Übersetzung der Modalpartikel <i>ja</i>	Häufigkeit	Übersetzung der Modalpartikel <i>ja</i>	Häufigkeit
ionako	2	e	3
baš	1	a	3
već	1	ta	12
valjda	1	vala	1
doduše	1	pa čak	1
taman	1	ta eto	1
ama	4	još nešto ⁸	1
i	5	ovaj možda ⁹	1
pa	11	vidite	1
ipak	2	ni	1
eto	1	pa dobro	1
oh	1	insgesamt	57

Anhand dieser Tabelle wird deutlich, dass es sehr viele Übersetzungsmöglichkeiten der Modalpartikel *ja* gibt, die allerdings nicht gleichmäßig verteilt sind. Von den insgesamt 23 Varianten kommen 15 nur einmal vor. *E* und *ipak* kamen drei- bzw. zweimal als Übersetzung vor, während *ama* und *i* vier- bzw. fünfmal das serbische Äquivalent bildeten. Spitzenreiter sind die serbischen Partikeln *pa* und *ta* mit elf und zwölf Auftritten. Neben *doch* kam die Modalpartikel *ja* auch in Kombination mit anderen Partikeln vor, wie z. B. *ja denn*, *ja wohl* und *ja eigentlich*. Diese Kombinationen hatten meistens keine Entsprechung im Serbischen. Einige Beispielsätze zeigten, dass die Modalpartikel *ja* in einigen Fällen mit zwei serbischen Partikeln übersetzt werden kann, wie folgendes Beispiel zeigt:

- 37. a. dt. *Er sieht ja aus wie der besoffene Mond.*
- 37. b. serb. *Ta eto¹⁰ izgleda kao pijan mesec.*

In einigen Fällen ist wiederum das Fehlen einer entsprechenden serbischen Übersetzung zu bemerken, obwohl es durchaus Elementa gab, eine Nulläquivalenz zu umgehen:

⁸ Hier handelt es sich um die Kombination *janoch*.

⁹ Hier handelt es sich um die Kombination *jadenn*.

¹⁰ Die deutsche Modalpartikel *ja* wurde in diesem Fall mit zwei serbischen Partikeln übersetzt.

- 75. a. dt. *Die Affen im Saal brauchen es ja nicht gleich zu merken.*
- 75. b. serb. *Oni majmuni u dvorani ne moraju odmah da primete.*
- **Alternative Möglichkeit:** *Oni majmuni u dvorani i ne moraju odmah da primete.*

Oder auch folgende Beispiele:

- 105. a. dt. *[...] und er sagte, er sei ja nicht verrückt.*
- 105. b. serb. *Rekao je da on nije lud.*
- **Alternative Möglichkeit:** *Rekao je da on i nije lud¹¹.*
- 123. a. dt. *Das war ja nicht auszuhalten.*
- 123. b. serb. *To se nije moglo izdržati.*
- **Alternative Möglichkeit:** *Pa to se nije moglo izdržati¹².*

Ähnlich wie bei der Modalpartikel *ja*, ist auch bei *doch* die Anzahl der nicht übersetzten Beispiele sehr hoch. Obwohl auch hier das Verhältnis zwischen Übersetzung und Nulläquivalenz ziemlich ausgeglichen ist, sind es bei der Partikel *doch* trotzdem mehr Übersetzungen als Beispiele einer fehlenden Übersetzung. In den 79 Beispielen, in denen die Modalpartikel *doch* vorkam, wurde sie insgesamt in 42 Fällen übersetzt, während in 37 Fällen die Partikel nicht übersetzt wurde d. h., dass eine Nulläquivalenz aufgetreten ist.

Übersetzung der Modalpartikel <i>doch</i>	Häufigkeit	Übersetzung der Modalpartikel <i>doch</i>	Häufigkeit
bar	2	eto	3
ta	7	valjda	4
dakako	2	valjda tek ¹³	1
dakle	1	ama	7

¹¹ Die Korpusanalyse des Originals und der offiziellen serbischen Übersetzung zeigte in beiden Fällen eine Nulläquivalenz, obwohl es durchaus möglich war, diese zu umgehen und die Partikel *ja* mit der serbischen Partikel *i* zu übersetzen (Anm. d. Autors).

¹² Hier wäre wiederum das Einbringen der Partikel *pa* am Anfang des Satzes angebracht, da die serbische Partikel in diesem Fall die Gleiche Intensität im Satz ausdrückt wie das Deutsche *Ja* (Anm. d. Autors).

¹³ Hier handelt es sich um die Kombination *doch wohl*.

mođda	1	vala	1
dabogme	2	čik	1
pa	4	zar	1
i	3	tek	1
stalno	1	insgesamt	42

Neben den einmaligen Übersetzungen sind auch einige Varianten zu erkennen, die zwei- oder dreimal vorkommen, wie beispielsweise *bar*, *dakako*, *dabogme* oder *i* und *eto*. Die Partikeln *pa* und *valjda* kamen jeweils viermal vor, während es bei *ta* und *ama* jeweils 7 Auftritte waren.

Ähnlich wie bei der Partikel *ja*, sind auch bei *doch* einige Besonderheiten und alternative Möglichkeiten zu erkennen:

- 33. a. dt. *Das kann doch nicht sein, Lohmann.*
- 33. b. serb. *To nije mogućno, Lomane.*
- **Alternative Möglichkeit: Pa**¹⁴ *to nije mogućno, Lomane.*

Oder auch in den folgenden Beispielen:

- 54. a. dt. *Da gehört sie doch nicht hin.*
- 54. b. serb. *Ona ne spada tamo.*
- **Alternative Möglichkeit: Pa/Ma** *ona ne spada tamo.*
- 68. a. dt. *[...],die konnte doch nie was.*
- 68. b. serb. *[...], ona nikad ni za šta nije bila.*
- **Alternative Möglichkeit: Pa/Ta** *ona nikad ni za šta nije bila*¹⁵.

¹⁴ Die Erststellenfähigkeit serbischer Partikeln wie *pa*, *ma* oder *ta* zeigt eines der Hauptunterschiede der Partikeln beider Sprachen, zumal diese Wörter im Deutschen nie am Anfang des Satzes stehen können. Ausnahmen sind Fragesätze, die wiederum eine bestimmte Intonation verlangen: „*Ja hast du die Prüfung jetzt bestanden oder nicht?*“ (Anm. d. Autors).

¹⁵ In diesen Beispielen wird klar, dass die alternative Übersetzung meistens auf die Partikel *pa* zurückzuführen ist, welche am Anfang des Satzes steht (Anm. d. Autors).

Neben mehreren alternativen Übersetzungsmöglichkeiten ist auch ein ganz konkreter Fehler in der Übersetzung zu erkennen:

- 59. a. dt. *Red' mir doch bloß nicht dazwischen, [...].*
- 59. b. serb. *Nemoj stalno da mi upadaš u reč, [...].*

Die kontextuell bedingte Übersetzung lässt sich selbstverständlich erst bei näherer Betrachtung des Abschnitts erkennen:

»Red' mir doch bloß¹⁶ nicht dazwischen,« raunte Erztum noch rasch, »wenn ich das Hünengrab auf mich allein nehme. Ich muß ja ohnehin weg und auf die Presse.« (Heinrich Mann, 1990, S.189).

6. SCHLUSSFOLGERUNG

Die Analyse zeigte, dass bei den Modalpartikeln *ja* und *doch* in den meisten Fällen keine Übersetzung vorliegt. Während bei der Modalpartikel *doch* 47 % der Beispiele als Nulläquivalenz eingestuft wurden, waren es bei der Partikel *ja* sogar 53 %, was deutlich zeigt, dass bei beiden Modalpartikeln die Hälfte der Beispiele unübersetzt blieben. Die Kombination dieser Partikeln wurde in 50 % der Fälle nicht übersetzt, allerdings sind diese Ergebnisse unbrauchbar, da die Kombination insgesamt nur viermal aufgetreten ist, was eindeutig zu wenig für eine überzeugende Schlussfolgerung ist.

Die Untersuchung zeigte auch, dass die Modalpartikeln *ja* und *doch* sehr viele Übersetzungsmöglichkeiten haben. Bei der Partikel *ja* waren es 23 und bei *doch* 17 und viele davon, wie beispielsweise *a*, *ama*, *e*, *i*, *pa*, *ta* usw. sind den sogenannten Konversationspartikeln zuzuordnen. Während die Partikel *ja* am häufigsten mit *pa* und *ta* übersetzt wurde, waren *ta* und *ama* die dominanten Übersetzungsvarianten der Partikel *doch*.

Interessanterweise zeigte sich in dieser Vielfalt an Möglichkeiten, dass es sehr viele Übersetzungen gibt, die nur ein einziges Mal vorkommen. So hatte die

¹⁶ Bei näherer Betrachtung des Kontextes wird klar, dass die serbische Übersetzung nicht richtig ist. Der Schüler Erztum möchte hiermit ausdrücken, dass sein Mitschüler auf gar keinen Fall dazwischen reden soll, da er eine Schuld ganz auf sich alleine nehmen möchte. Aus diesem Grund wäre folgende Übersetzung angebracht: Nemoj slučajno da mi upadaš u reč. (Anm. d. Autors).

Modalpartikel *ja* 15 von insgesamt 23 Übersetzungen im Serbischen, die kein zweites Mal aufgetreten sind. Bei der Partikel *doch* waren es zwar etwas weniger, aber die hier nur einmal aufgetretenen acht Übersetzungen, stellen nahezu die Hälfte des Gesamtbestandes dar. Die Partikel *doch* wurde im direkten Vergleich etwas öfter übersetzt als die Partikel *ja*, aber was auffällt, ist, dass man bei den untersuchten Partikeln zu ähnlichen Ergebnissen kam. Beide Partikeln werden oft gar nicht übersetzt und wenn doch, haben sie eine große Anzahl an Übersetzungsvarianten. Zudem werden beide im Serbischen oft gleich übersetzt, wie z. B. mit *ama*, *ta*, *pa* usw. An dieser Stelle sollte man betonen, dass vor allem bei der Modalpartikel *doch* in einigen Fällen durchaus eine Übersetzungsmöglichkeit bestand, obwohl diese Sätze in der offiziellen Übersetzung aus 1952 ohne Partikeln vorkamen. Bei diesen Beispielen konnte man das deutsche Original oft mithilfe der serbischen Partikel *pa* übersetzen.

Aleksandar Nikolić

SEMANTIC ANALYSIS OF THE GERMAN MODAL PARTICLES “JA” AND “DOCH”
AND THEIR EQUIVALENTS IN SERBIAN

Summary

This paper examines German modal particles *ja* and *doch* and their equivalents in the Serbian language. The aim of the paper is to reduce the research gap within this area and to explore all possible translations of the above-mentioned particles, as well as to determine the most common translation variants. The source language of the research is German, while the target language is Serbian. The analysis of the corpus, which comprises examples from Heinrich Mann’s novel *Professor Unrat (Professor Unrat oder Das Ende eines Tyranen)*, leads to the conclusion that in most cases there is zero equivalence, while translation equivalents show that both German particles very often have the same translation in Serbian. The results of the corpus analysis could be utilized in teaching German as a foreign language, within German Studies, and in translation, primarily from German to Serbian, but from Serbian to German as well.

Keywords: particle, modal particle, *ja*, *doch*, Heinrich Mann, equivalence, German-to-Serbian

Александар Николић

СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА НЕМАЧКИХ МОДАЛНИХ ПАРТИКУЛА “JA” И
“DOCH” И ЊИХОВИХ ЕКВИВАЛЕНАТА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Rezime

Овај рад бави се немачким модалним партикулама *ja* и *doch* и њиховим еквивалентима у српском језику. Циљ рада јесте умањење недостатака у оквиру ове области и проналажење свих могућих превода наведених партикула као и одређивање као и одређивање најзаступљенијих варијанти превода. Полазни језик истраживања је немачки, а циљни српски. Анализом корпуса, који чине примери из романа Хајнриха Мана *Професор Унрат Или Крај једног тиранина* (*Professor Unrat oder Das Ende eines Tyrannen* von Heinrich Mann), долази се до закључка да је у већини случајева наступила нулта еквивалентност, док је код преводних еквивалената уочљиво да обе немачке партикуле у српском језику врло често наилазе на исте преводе. Резултати анализе корпуса би могли да нађу употребу у настави немачког језика као страног, у оквиру студија германистике, али и у превођењу, пре свега са немачког на српски, али и обратно.

Кључне речи: партикула, модална партикула, *ja*, *doch*, Хајнрих Ман, еквивалентност, немачко-српски

LITERATURVERZEICHNIS

- Altmann, Hans: Die Gradpartikeln im Deutschen: Untersuchungen zu ihrer Syntax, Semantik und Pragmatik. Tübingen: Niemeyer, 1976.
- Blumrich, Christa; Dücker, Edelgard; Kempcke, Günther: Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache: in zwei Bänden. Berlin : Akademie der Wissenschaften der DDR, 1984.
- Bublitz, Wolfram: Ausdrucksweisen der Sprech- Reinstellung im Deutschen und Englischen. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1978.
- Bussmann, Hadumod: Lexikon der Sprachwissenschaft. Dritte, aktualisierte und erweiterte Auflage. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 2002.
- Coniglio, Marco: Die Syntax der deutschen Modalpartikeln: Ihre Distribution und Lizenzierung in Haupt- und Nebensätzen. Berlin: Akademie Verlag, 2011.
- Duden, Konrad: Deutsches Universalwörterbuch. Mannheim [etc.]: Bibliographisches Institut: Dudenverlag, 1983.
- Engel, Ulrich: Syntax der deutschen Gegenwartssprache. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1977.

- Franck, Dorothea: *Abtönungspartikeln und Interaktionsmanagement. Tendenziöse Fragen*. In: Die Partikeln der deutschen Sprache/ Harald Weydt (Hrsg.). Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1979, 3-13.
- Gabelentz, Georg: *Zu den deutschen Abtönungspartikeln*. In: Aspekte der Modalpartikeln. Studien zur deutschen Abtönung/ Harald Weydt (Hrsg.). Tübingen: Max Niemayer Verlag, 1977, 10-18.
- Gerstenkorn, Alfred: *Das "Modal" - System im heutigen Deutsch*. München: Fink, 1976.
- Graefen, Gabriele: *Ein Beitrag zur Partikelanalyse - Beispiel: doch*. In: Linguistik Online. URL: <https://bop.unibe.ch/linguistik-nline/article/view/1009/1666> – (17.08.2018).
- Helbig, Gerhard: *Lexikon deutscher Partikeln*. 3., durchgesehene Aufl. Leipzig: Langenscheidt, 1994.
- Helbig, Gerhard; Buscha, Joachim: *Deutsche Grammatik: ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. München : Klett-Langenscheidt, 2013.
- Helbig, Gerhard; Kötz, Werner: *Die Partikeln*. Leipzig: Verlag Enzyklopädie, 1981.
- Hentschel, Elke: *Funktion und Geschichte deutscher Partikeln: ja, doch, halt u. eben*. Tübingen: Niemayer Verlag, 1986.
- Hentschel, Elke; Weydt, Harald: *Wortartenprobleme bei Partikeln*. In: Sprechen mit Partikeln/Harald Weydt (Hrsg.). Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1989, 3-18.
- Hinrichs, Uwe: *Partikelgebrauch und Identität am Beispiel des deutschen „ja“*. In: Die Partikeln der deutschen Sprache/ Harald Weydt (Hrsg.). Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1979, 256-268.
- Hoffmann, Ludger (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Wortarten*. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2007.
- Kemme, Hans-Martin: *ja, denn, doch. usw.: die Modalpartikeln im Deutschen: Erklärungen und Übungen für den Unterricht an Ausländer*. München: Goethe-Institut, Arbeitsstelle für wissenschaftliche Didaktik, 1979.
- Krivonosov, Aleksej: *Deutsche Modalpartikeln im System der unflektierten Wortarten*. In: Aspekte der Modalpartikeln. Studien zur deutschen Abtönung/ Harald Weydt (Hrsg.). Tübingen: Max Niemayer Verlag, 1977, 176-216.
- Lütten, Jutta: *Die Rolle der Partikeln „doch“, „eben“ und „ja“ als Konsensus-Konstitutiva in gesprochener Sprache. Die Partikeln der deutschen*

Sprache/ Harald Weydt (Hrsg.). Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1979, 30-38.

Meibauer, Jörg: *Modaler Kontrast und konzeptuelle Verschiebung: Studien zur Syntax und Semantik deutscher Modalpartikeln.* Tübingen: Max Niemayer Verlag, 1994.

Mrazović, Pavica: *Klasifikacija partikula (u užem smislu) u srpskohrvatskom jeziku.* Novi Sad: [Matica srpska], 1990.

Srdić, Smilja: *Morphologie der deutschen Sprache. 2., korrigierte, leicht veränderte Aufl.*

Beograd: Jacen, 2013.

Thurmair, Maria: *Modalpartikeln und ihre Kombinationen.* Tübingen: Niemayer Verlag, 1996.

Ulrich, Engel et. al.: *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch.* Novi Sad: Institut za strane jezike i književnost, 1986.

Ulrich, Engel: *Deutsche Grammatik: Neubearbeitung. 2., durchgesehene Aufl.* München: Iudicium, 2009.

Ulrich, Engel: *Syntax der deutschen Gegenwartssprache. 4., völlig neu bearbeitete Aufl.*

Berlin: E. Schmidt, 2009.

Weydt, Harald: *Abtönungspartikel : die deutschen Modelwörter und ihre französischen Entsprechungen.* Bad Homburg [etc.]:Gehlen, 1969.

Wunderlich, Dieter: *Zur Konventionalität von Sprechhandlungen.* In: *Zur Konventionalität von Sprechhandlungen/ Dieter Wunderlich (Hrsg.).* Wiesbaden: Athenaion, 1975, 11-58.

Станојчић, Живојин; Поповић. Љубомир: *Граматика српског језика: за гимназије и средње школе.* Београд: Завод за уџбенике, 2008.

KORPUS

Mann, Heinrich: *Professor Unrat oder Das Ende eines Tyrannen.* Hamburg: Rowohlt, 1990.

Man, Hajnrih: *Profesor Unrat ili Kraj jednog tiranina.* Beograd: Novo pokoljenje, 1952

Снежана Вукадиновић*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК: 821.124'02.09-143 Claudianus С.
DOI: 10.19090/gff.2020.2.29-42
Оригинални научни рад

ПРОПАГАНДНА ПОЕТИКА КЛАУДИЈА КЛАУДИЈАНА ПОЕЗИЈА КАО ОРУЂЕ ВЛАСТИ**

Аутор рада тумачи појам пропаганде са посебним освртом на поезику Клаудија Клаудијана, песника позне римске књижевности. У фокусу је његов први панегирик на латинском језику који се јавно читао у част двојице конзула, али браће, што до тада није био обичај.

Кључне речи: пропаганда, панегирик, Клаудије Клаудијан.

Појам ‘пропаганда’ потиче од латинског глагола *propagare*, што у основи значи распростирати или ширити. Овај термин није имао своју велику фреквентност све до почетка 19. века када је нарочито кулминирао појам нације и националног. Славујевић у књизи *Библијска концепција пропаганде* тврди да се појава овог појма у значењу под којим га данас подразумевамо везује за папу Гргура XV и 1622. годину кад је успостављено *Congregatio de Propaganda Fide* („Заједница за ширење вере”), нарочито тело Католичке цркве. Та заједница била је састављена од кардинала и високих црквених достојанственика и имала је задатак да *организовано и ефикасно шири католичку веру* (Славујевић 1993: 9–25). И Гађиновић¹ наводи да је реч пропаганда никла у доба реформације и да је коришћена у верске, а касније у политичке, културне и друге сврхе. Са друге стране, на Западу се појавило низ истраживача који су се током 20. века бавили појмом пропаганде у ширем смислу. На пример, у уводном поглављу своје књиге *Друштвена историја медија* Аса Биргс и Питер Берг дају једну велику слику појма медија која је

* snezana.vukadinovic@ff.uns.ac.rs

** Овај рад је изложен на Међународној конференцији *Језици и културе у времену и простору* који је организован на Филозофском факултету 18.11.2017 у Новом Саду. Рад је резултат републичког пројекта Министарства за просвету и науку: Војвођански простор у контексту европске историје бр. 147002Д.

¹ http://www.psiholog.mod.gov.rs/multimedia/dodaci/Vojno%20delo_Gacinovic_Propaganda%20u%20drustvu.pdf

новијег датума (Биргс, Берг 2006: 9–25) Они се концентришу на модерни Запад од краја 15. века па до данашње технолошке епидемије и глобалне експанзије информација које смањују процес детаљног истраживачког рада. Далеко од тога да спорим интернет револуцију која за врло кратко време може донети обиље важних садржаја, али то мноштво донело је и море тривијалних података.

Овде ћу се позабавити само једним песником позног Римског царства, Клаудијем Клаудијаном, и његовом првом јавном песмом на латинском језику *Panegyricus dictus Probino et Olibrio consulibus* (Claudian 1922, rep. 1956, rep. 1963: 3–23) насталом у време цара Теодосија (347–395).

Размишљање о начинима комуникације има своју дугу и богату историју. У античкој Грчкој и Риму веома су се озбиљно бавили реториком – проучавањем уметности усмене и писане комуникације, чија је богиња заштитница била богиња *Peitho*, божанство убеђивања (Радуловић, Маричић 2013: 11–28). Дескриптивну претечу пропаганде наћи ћемо у старој Грчкој, тачније у надахнутим празничким, свечаним говорима за које су Грци имали посебан назив *πανηγυρικός* (панегирик). Првобитно је панегирик био афирмативна реторска декламација, говор одржаван на јавним народним скупштинама и свечаностима, у коме је, уз похвалу присутне публике, истицао моћ народа, подвиге предака или славу грчких градова. Чувени су фрагменти софисте Горгије (Γοργίας, 483–376. год. п.н.е.) као и комплетан Исократов (Ἰσοκράτης 436–338. год. п.н.е.) *Панегирик* настао 380. године пре наше ере (Ђурић, 1982: 613–620). Потом се панегирик развио у форму говора захвалности, при чему је уздизана и хваљена величина неког императора, владоаца или војсковође. Пример за то је *Panegyricus Traiano dictus* Плинија Млађег (*Gaius Plinius Caecilius Secundus*; <https://sr.wikipedia.org/wiki/63> 63-113. год. н.е.), сенатора који је 100. године изрекао овај свечани говор цару Трајану. Такав говор ће касније вековима бити узор и модел похвалне беседе. Али сваки панегирик у својој похвали носио је дозу неодмерности, претераности и одсуства реалитета. Временом је све више потискиван стварни ентузијазам и брилијантност мисли док примат преузимају стил и форма, те од овог момента лепорекост постаје важнија од истине. У време цара Августа прозни панегирик претвара се у панегиричну поезију, коју је реторичар Хермоген из Тарса (160–180) сматрао најзначајнијим песништвом уопште (Patillon, 1997: 34–35). Та панегиричка поезија, у основи дидактичка и похвална, негује се и у средњовековном латинитету. У Западној Европи била је веома цењена и пожељна на феудалним дворovima. Тако постаје и облик

религиозне књижевности која слави црквене великодостојнике, светитеље и мученике (Смирнов-Бркић, 2016: 39–40). У доба Луја XIV (1643–1715) доживеће свој тријумф и врхунац да би од 19. века изгубила свој суштински смисао. Ова популарна реторичка форма прозе или стиха послужиће као инструмент моћи логоса² у свим сферама људског живота. Појам „јавно мишљење” појавио се крајем 18. века, док се брига за „маса” јавља од почетка 19. века. Данас панегирик има и другу страну медаље, најчешће ироничну конотацију, указујући на незаслужен, извештачен, сасвим некритичан и неумерен, неумесан хвалоспев или славопојку. Панегирик носи клице једне врсте пропаганде. Теоријске основе пропаганде, како каже Гађиновић, поставили су грчки филозофи Платон (427–347. год. п.н.е.) у делу *Држава*” и његов ученик Аристотел (322–384. год.п.н.е.) у спису *Реторика*”. Према Аристотеловој теорији (Rhet1.2.3-6 (1356 a1–1356 a20), постоје три нивоа процеса убеђивања: ἦθος – карактер говорника и његова начела, λόγος – као порука и емоција публике πάθος. За сваку раван Аристотел је дао препоруке будућем комуникатору. На пример, говорницима је препоручио да особу која је опевана у панегирику увек приказују као „добру” и као личност којој се може веровати. Онима који пишу говоре саветовао је да за конструисање убедљиве поруке користе аргументе који изгледају логично и да користе најпознатије историјске и митолошке примере. Такође, порука би требало да буде таква да савршено одговара постојећим убеђењима публике, тј. да говорник прилагоди идеје народу и народ према идејама (Bryant, 1953: 413). Међутим, за разлику од Грка, Римљани су упошљавали професионалне убеђиваче – политичаре и адвокате, али и песнике који су правили успешне друштвене и политичке каријере на основу свог говорничког, тј. песничког талента. Такав је био Клаудије Клаудијан. Он је осим песничког имао и дипломатски таленат који га је виноу до места дворског песника (Будимир, Флашар 1978: 619–624). У њему видимо пример poeta doctus који је знао да пласира своје умеће на правом месту и у најбољем моменту. Улога убеђивача у римском друштву може се схватити на примеру једног од најчувенијих професионалних римских говорника – адвоката Цицерона (106–43. год. п.н.е.). Упитан да ли говорништво изазива више штете него добра, Цицерон је дао одговор који би задовољио чак и Аристотела: „Мудрост без елоквенције је од

² У филозофско-теолошком смислу логос се тумачи као реч или говор, тачније ум или разум, али у ширем смислу оно што је у основи света и збивања у њему почело, тј. Божанска стваралачка снага.

мале помоћи држави, али елоквенција без мудрости је најчешће велико ограничење и никада не може бити предност” (Haskell, 1964: 300–1).

Пример сатиричног политичког израза у српској књижевности дао је Јован Стерија Поповић (1806–1856) у свом делу *Панегирик црву*. Његова дела била су писана уз употребу свих Аристотелових начела, са подсмешљивим обртом, што га чини изузетком у овом жанру. Панегирик је у основи тежио ка популизму, тј. ка слободним грађанима грчких полиса, потом су његове тежње стремиле ка елитизму, а данас из елитизма прелази у дискурс глобализма. Чини се да се у данашње време ставља знак једнакости између слављења и рекламирања. То нас наводи на следећу логичну мисао коју је изнедрио конзумеристички капитализам. Колика је моћ антирекламе? Чињеница је да многе нове медијске личности вољно пласирају дубиозне садржаје, што значи да им је битно само присуство у медијима без обзира на то да ли је конотација позитивна или негативна, „Свако ће имати својих 15 минута славе” – како рече Енди Ворхол (1928–1987), контроверзни поп уметник.

Почетак 4. века обележен је Диоклецијановим и Константиновим реформама, Миланским едиктом из 313. године и продором хришћанства чија се црквена организација стапала са царском влашћу (Смирнов-Бркић, 2016: 37–46). Ширење хришћанства и његово постепено претварање у државну религију живо се одразило на развој књижевности на латинском језику. Ипак, у 4. веку поново настаје читав низ дела паганске књижевности у стиху и прози, надахнутих класичним узорима. Међу најзнаменитијим представницима последњег бљеска паганске књижевности јесте Клаудије Клаудијан (*Claudius Claudianus*, 375–404). Иза овог имена крије се један харизматични Грк, пореклом из Александрије (Mulligan, 2007: 285–310). Клаудијан нам је оставио само стихове који сведоче о његовом животу и времену у којем је живео. Написао је бројне историјске панегиричне епове и епелије у част цара Хонорија и његовог знаменитог војсковође Стилихона. Један део стваралаштва овог изврсног версификатора, одраслог и школованог у Египту представљају и два митолошка епа – *Борба Гиганата (Gigantomachia)* и *Отмица Прозерпине (De raptu Proserpinae)*. Друга област његовог стваралаштва су панегирици, који по свему судећи спадају у једну врсту пропагандне епике тога доба. Клаудијан показује и ту да је изврстан мајстор стила и форме. Оно што ниједном Грку није пошло за руком, то је Клаудијану, талентованом поети, успело. О чему је заправо реч? У року од само неколико месеци од свог доласка у град Рим он је стекао

наклоност једне од најчувенијих сенаторских породица, Аниција (Hugh, Jones, Martindale, Morris, 1971: 639). Можда би се могло очекивати да се Клаудијан, као паган, (Cameron, 1970: 189–228) приближи некој од старих аристократских породица које до тада нису прихватиле хришћанство, Симаховој или Албиницама. Он је, уместо тога, окушао срећу са водећом хришћанском кућом у Риму. Прва песма коју је јавно декламовао у Италији – његов први објављени рад на латинском језику – био је панегирик у част два члана те куће, браће Олибрија и Пробина (*Panagiricus dictus Probino et Olybrio consulibus*) (Tegert 1988: 200–280). Они су били кандидати за место конзула за 395. годину – што је била, до тада, невиђена част – поготово што су обојица били још адолесценти. Ово је била врло узвишена мисија за тог младог египатског песника, тек пристиглог у Рим, и до тада познатог само по својим радовима на грчком језику. Мало је вероватно да би неко са таквим карактеристикама какве су биле Клаудијанове добио толику наклоност само на основу сопственог талента. Стога је основан Камерунов закључак (Cameron, 1970: 228) да је са собом у Рим донео и писмо препоруке написано од стране неког покровитеља из Александрије или из неког другог града, а који је имао чврсте везе са породицом Аниција³. Али морамо имати на уму да се латински језик у Александрији тог времена једнако изучавао као и грчки. Ово можемо закључити на примеру Симаха, једног аристократе, који се дописивао са другим египатским песником, Андроником из Хермопоља. Из писама се види да је Андроник био представљен Симаху од стране заједничког пријатеља, Либанија, чувеног ретора. Заправо постоје писма у којима Либаније препоручује Андроника и још једног египатског песника, извесног Харпократиона, Темистију, како би обојица имала добру полазну основу у Константинопољу.⁴ Дакле, препорука је била од велике важности, па Клаудије Клаудијан није имао оне муке што су задесиле Грка, историчара Амијана Марцелина (Milin, 1998: 23–30.)

³ Ипак овде говоримо о породици која је у тој мери била позната и међу плебсом да су им наденули алтернативно неплемићко име Аухеније (Auchenius) који је до тада био најистакнутији члан ове породице. И пре и после Пробина и Олибрија породица Аниција дала је Риму многе конзуле. Значајно је напоменути да су Аницији склапали бракове унутар породице како би очували политичку моћ. На пример Аније Бас (Annius Basus) конзул 331. оженио је кћер Аниција Јулијана, који је био конзул 322.

⁴Тај материјал је прикупљен у *Historia* xiv (1965), 487-8. Упореди G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World* (1965), поглавље. x, стр. 24. За везу са Нестором види и G. Barbieri, *Athenaeum* xxxi (1953), 168-69).

Осврћући се на време касне Римске републике, може се рећи да је постојала традиција да грчки песници траже покровитељство римске аристократије, од Пизона до Филодема у доба Цицерона, све до серије натписа који сведоче о Несторовој римској вези у време цара Севера. *Грчка антологија (Anthologia Graeca)* препуна је отмених стихова Кринагоре, Антипатера и тог круга песника о њиховим римским покровитељима. Клаудијан се налази на крају те дуге линије.

Иако се често наводи или наговештава, прво Клаудијаново латинско рецитованье није представљало безначајан догађај. У Риму је постављање на дужност редовног конзула било праћено великом помпом и раскошним приказивањем. Позивнице су биле послане свима који су нешто значили у високом друштву, и то у форми диптиха урезаних у богато украшену слоновачу, а одбити такву позивницу без најзначајнијег могућег оправдања сматрало се врхунском непристојношћу. Ради забаве плебса биле су одржаване игре, а богатства су трошена на набављање најређих звери и најбољих гладијатора за арену.

Истина, конзулат у позној антици није био оно што је представљао у добрим старим данима: можда и најважнија стварна дужност коју је конзул имао била је да председава на играма у своју част, након чега би био препуштен неометаној контемплацији о сопственој величанствености. Ипак, озбиљна је грешка сматрати конзулат касног Царства за празну љуштуру, лишена значаја, само са декоративном улогом (Marsili, 1946: 52). Он је још увек представљао круну политичке каријере сваког човека (Chastagnol, 1962: 231). Штавише, он је представљао и врховни показатељ Цареве наклоности, а он би тиме удостојио мали број људи. Мада је постојало неколико префектура и војних дужности, могла су бити изабрана само два конзула током једне године. Конзули су и даље проглашавани, али почетком четвртог века част те позиције је изгубљена, записима изостављена чак и из спискова државних дужности које је обављао неки човек. Цар или цареви често су сами заузимали ту дужност, а то је значило да је место конзула ретко било упражњено за „обичног” човека. Стога је избор два Аниција на места конзула за 395. годину био од посебне важности (Alföldi, 1952: 36). Јасно је да су Пробин и Олибрије то могли постићи једино захваљујући корупцији. Био је то симболичан показатељ многим преосталим паганским аристократама Рима, које су биле присутне и након пропасти пагана под Еугенијом у бици код реке Фригид у

септембру 394. године⁵, да за њих још увек има места у Царству ако, као Аницији,⁶ постану хришћани. Клаудијанова песма је једноставна и довољно непретенциозна у својој концепцији. Уводни део хвали славне претке младића, што је у складу са правилима жанра (Cameron 1970: 253).

quemcumque require
 hac de stirpe virum; certum est de consule nasci.
 per fasces numerantur avi
 (Proh. 13).

кога год тражите
 овде по племству од мушкараца; сигурно је да се родио за конзула.
 Јер се они убрајају у род својих предака.⁷

Затим следи дуг говор оцу, Петронију Пробу, чија је истакнута каријера укључивала конзулат и чак четири преторске префектуре. Вергилију је, када је препевао Хомера, било мало и стотину стихова да опева све злочине и казне у Тартару: Клаудијану је исти број био недовољан да опева славна дела Проба. Али чак и Проба су надмашили његови синови:

Sed nati vincere patrem, solique merentur
 Victores audire Probi. Non contigit illi
 Talis honor, prima cum parte viresceret aevi;
 Non consul cum fratre fuit (Proh.61 -62).

Али синови надмашише оца, они то сами заслужују
 Такве части ни Проб није примио са братом.

Он опширно пише о Пробовој изванредној великодушности: врлини коју је потврдио и Амијан Марцелин. Али Амијанове похвале су умањене његовим сумњама у вези извора Пробовог богатства које је тако лако делио *iuste an secus, non iudiciali est nostri*⁸ (Marcellinus, xxvii. ii. 1).

⁵ Rufinius. *Historia Ecclesiastica*. 11.30. <https://books.google.rs/books?id=GSh4dXugyVUC&pg=PA127&lpg=PA127&dq=Rufinus.+Historia+Ecclesiastica.+11.30&source=bl&ots=L1E3aXDe81&sig=ACfU3U1iUFScPT3> (преузето 1. јуна 2020).

⁶ О Аницијима у 4. веку в. О. Seeck, Symmachus 1883: xc—cvi.

⁷ Све одломке стихова са латинског превела је Снежана Вукадиновић.

⁸ „...било би праведно са његове стране, а нама није да доносимо такве минорне судове”

Радња се затим преноси на бојиште код реке Фригид, три месеца раније. Теодосије, који (наравно) изгледа као сам бог Марс, још увек је исцрпљен након победе. Појављује се богиња Рома, сликовито описана како стиже у својим летећим кочијама, док јој коса лепрша на поветарцу са застрашујућим шлемом и грбом на штиту. Она прича цару о два изванредна младића које је отхранила са посебном пажњом, потомцима Деција и Метела, Сципиона и старих Камилија. Испоставиће се да су они „*pignora cara Probi*” (драги наследници Проба).

*Pieriis pollent studiis multoque redundant
eloquio; nec desidiis dapibusve paratis
indulgere iuvat . . . (Proh.150).*

Пиерским⁹ знањем су ојачани и
Многим говорничким вештинама;
Нису спремни на журке и пијанке
Већ се негује њихова блага нарав.

Ове чињенице можда не изгледају импресивним као квалификације за конзулат, поготово када се упореде са онима које су пратиле Деције и Сципионе, али ниједан од младића још нема ни двадесет година, стога једноставно није било ничег бољег да се помене у делу посвећеном томе. Теодосије се одмах сложио са Роминим захтевом да им додели конзулат за наредну годину из поштовања према њиховом покојном оцу (што никако није и једини разлог, као што смо видели) и како Клаудијан каже:

*extemplo strepuere chori, collesque canoris
plausibus impulsis septena voce resultant (Proh.175-6).*

тада зајеча маса, и одјекује седам брежуљака
Подстакнути громким повицима и тапшањем.

Затим се поново мења место радње. Сада видимо Пробову удовицу, која симболише удовицу читавог римског друштва, (Oost, 1968: 96)¹⁰, како облачи своје синове за велики дан.

credas ex aethere lapsam | stare Pudicitiam . . . (Proh.194)

⁹ Пијерија област између Тракије и Македоније. Верује се да је то земља у којој је рођен Орфеј.

¹⁰Још увек живу 410. године и спремну да Алариху отвори врата Рима.

Поверовао би да са небеса пада као постојана Стрљивост...

Она је надмашила све римске жене баш као што је Проб надмашио све мужеве: то је као да су оба пола трудила дати оно најбоље од себе! Затим се појављује Отац Тибар, поносно се радујући овој невиђеној части датој двојници његових грађана, и ликује над његовим мање срећним колегом, Еуротом¹¹:

respice, si tales iactas aluisse fluentis,
Eurota Spartane, tuis (*Proh.* 236-7 f.).

Погледај их, да се такви поменути оплакују
Твојим током спартански Еуроте.

Песма се завршава епилогом који је упућен години, „bene signatum fraterno nomine tempus”¹² („време је добро означено братским именом”).

Све ове теме Клаудијан развија са великом вештином и савршеном контролом над материјалом и медијем. Било би тешко направити бољи посао од тако неперспективних субјеката као што су Пробови синови. „Coepistis quo finis erat” („Започели сте оно што беше одређено”), рекао им је Клаудијан. Било је време да се покаже да је овај преурањени конзулат био почетак, али и врхунац њихових каријера. Ниједан од њих није био прави син свог оца.

У свом првом рециталу у Риму Клаудијан је себе промовисао као мајстора популарне и профитабилне панегиричке уметности (Cameron, 1970:34). Романо каже да је са Пробом Клаудијан ушао у *terreno nuovo per lui, che aveva trattato prima soltanto temi mitologici*¹³ (Romano 1958: 21). Клаудијан је пре тога сигурно написао многе пангерике и пре 395. године (на грчком) као и сваки песник тог времена.

Оно што је најзначајније од свега, он је био египатски писац који је боље писао него било који рођени Римљанин тог доба. Није било разлога да, под 395. годином, каснији хроничари користе уобичајен навод *hoc tempore Claudianus poeta innotuit*¹⁴ (Fargues, 1933:12).

¹¹ Еурот (грч. Εὐρώτας) је личност из грчке митологије по коме је названа река Еурота. Представљен је и као бог те реке. Био је отац Спарте, по којој је Спарта и добила назив.

¹² У Римском царству су године називане по конзулима.

¹³ „ново тло за њега, који се претходно бавио само митолошким темама”

¹⁴ „у то време песник Клаудијан је постао славан”

Песма је управо оно што тврди да јесте – панегирик о конзулима 395. године и њиховом славном пореклу. Иако је цар Теодосије још био жив у то време и имао двор у оближњем Милану, о њему је речено врло мало. Његова велика победа над Еугенијем (Gibbon, 1932: 996) помиње се тек толико да обезбеди одговарајући контекст за Ромин захтев. Са победом оствареном само три месеца пре рецитала, а можда само неколико недеља старом у односу на ране фазе стварања песме, било би разумљиво да је Клаудијан њему посветио већи део свог панегирика, а почаст дату Аницијама можда увео као један од показатеља Теодосијеве великодушности. У ствари, не би било претерано рећи да је Теодосије уведен у песму само да повећа славу Проба, јер похвале њему долазе из уста самог цара. У целој песми се Стилихон уопште не помиње, као ни млади Хонорије, који је мало пре тога проглашен за Аугуста Запада. Очигледно је то због тога што се Клаудијан још није надао да ће постати дворски песник.

Он не слави ни римски Сенат као целину, као што се то често тврди. Он хвали само Аниције. Он са симпатијом наводи да им ниједна друга породица у Риму није равна:

nec quisquam procerum temptat, licet aere vetusto
floreat et claro cingatur Roma senatu,
se iactare parem (*Proh.* 18–20).

нико од моћника неће посегнути
макар због светлости древне што сија
и због славног сената у Риму, оно што је вредно
да се слободно склоне ови једнаки њима.

Ово би само по себи тешко задовољило мање (а нарочито паганске) сенаторске породице, који су биле огорчене због начина на који су Аницији стекли наклоност хришћанског цара. Штавише он наставља да осуђује оне који су поражени код реке Фригид као „*Furiae rebelles*” (138) (махнити побуњеници), иако је већи број најважнијих сенатора подржавао Еугенија, па чак и Никомах Флавиан (Bloch, 1963: 193). Клаудијанова намера била је да хвали Аниције, и то је управо оно што је урадио, ни више ни мање.

Поред материјалних награда које је без сумње примио за своје услуге, Клаудијан је такође стекао лично пријатељство оба конзула. Поседујемо неколико елегантних посланица којима им се он обраћа када је био одсутан изван Рима, вероватно у Милану. Он себе описује као Олибријевог пратиоца и користи речи љубав и ватра како би описао њихов однос. Приговара им због

тога што њихова писма њему касне: чисто конвенционална тема, што се може видети из његовог честог појављивања у суморним Симаховим посланицама, али ипак сугерише, да је у неком смислу био у блиским односима са њима. Он пореди његов однос са Олибријем са оним између Вергилија и Августа (Ware, 2012: 119). Било је то нешто сасвим посебно за младог египатског авантуристу, новоприспелог у Италију, да може да рачуна на два римска конзула као на своје пријатеље.

Након тако спектакуларног почетка и са таквим покровитељима, није било велико изненађење када је Клаудијан касније те године био позван да састави панегирик конзулу за наредну годину, а тај конзул је требао да буде сам цар Хонорије. Теодисије је умро у Милану 17. јануара 395. година, а Хонорије је тада постао једини цар Запада (McEvoy, Meaghan 2013: 20–27). Може бити да је Клаудијан добио нетражени позив из двора, али изгледа вероватније да је тај позив за њега добијен услед утицаја једног од његових римских покровитеља. У предговору поеме коју је тада рецитовао, он каже: „*me . . . audit magna suo mittere Roma deo*” (мене...слуша моћни Рим са његовим богом) „*deo*” се наравно односило на Хонорија. Али је у писму Пробина написао:

*Incipiensque tuis e fascibus omina cepi
fataque debebo posteriora tibi*
с.м. xli. 15–16),

започевши твојим државним частима
и почео сам твојим јавним почастима и
дужник сам теби и твојима и судбинама потоњих наследника.

што наговештева да је своје наде у напредовање полагао у Аниција Петронија Проба конзула из 391. године, а који је био у породичним везама са младим конзулима.

Иако је Клаудијанов матерњи језик био грчки, он је у историји књижевности постао један од најбољих стилиста латинске поезике позне антике. Римске аристократе западног двора које су прихватиле хришћанство као нову религију освојио је својим панегирицима где је видео своју личну и једину шансу за свој божански дар. Остаће запамћен у политичком свету са својим панегирицима које посвећује Стилихону, вандалском војсковођи, његовом покровитељу и четири панегирика која пише за цара Хонорија. Премда га неки истраживачи сматрају хладним и неосећајним, изобличеним панегиријским конвенцијама, он је и данас вредан као историјски извор јер из његових стихова препознајмо логос као идеологију моћи тадашње елите.

Snežana Vukadinović

PROPAGANDA IN THE POETRY OF CLAUDIUS CLAUDIANUS AS AN
INSTRUMENT OF AUTHORITY*Summary*

Imperial panegyrics were considered to be the subject of certain controversy. What was the exact purpose of this genre? Early on, it was dismissed as too flattery, which was a result of the desire to present the perfect image and the fact that this genre could be used and misused; also, the genre was said to depict the “inflated” sense of self-worth of those who were written about. From one point of view, which was a little bit more critical, the panegyrics were meant to portray a perfect prince, in the hope that the emperor to whom the panegyric was dedicated would adjust his behavior according to this model. The other writers of this genre saw themselves as some sort of public relations court personnel, and panegyrics as poems created to depict the emperor in a way in which he wanted to be perceived by the commonpeople. All three given motives were often present to a certain degree, which differed from occasion to occasion, but it is also possible that the main role of panegyrics was simply to serve as a part of important public ceremonies, like some sort of a medal or diptych issued during commemorations. In many ways, panegyrics resembled custom-made or pre-ordered musical pieces of our era. Themes that those poems covered were in most cases so conventional (to avoid saying that they were trivial), and remote from anything mundane, so that it is hard to imagine that they were taken seriously either by the emperor or his subjects. The form and manner of presentation were much more important than the content itself. The writers of panegyrics gained wealth, privileges and glory not due to what they were writing about, but due to fulfilling the request for a perfectly formed praise and the skill to present the written.

Keywords: propaganda, panegyrics, Claudia Claudian.

ЛИТЕРАТУРА

- Биргс, А., Берг, П. (2006), *Друштвена историја медија – од Гутенберга до Интернета*, Београд. Клио
- Вукадиновић, С. (2013), *Антички мит као метафора историје у песништву Клаудија Клаудијана*, непубликована докторска дисертација, Београд,
- Будимир, М. Флашар, М. (1978), *Преглед римске књижевности DE AUCTORIBUS ROMANIS*, Београд
- Ђурић, М. (2011), *Историја хеленске књижевности*, Београд
- Милин. М., (1998), *Амијан Марцелин, Историја, предговор, превод и коментари*, Београд.

- Радуловић, И. Маричић, Г., (2013), *Андокид, беседник који је једном погрешио*, Београд
- Славујевић, З. (1993), *Библијска концепција пропаганде*, Радничка штампа, Београд.
- Смирнов-Бркић, А. (2016), *Религијска слика Рапоннија secunda у 4. веку*, непубликована докторска дисертација, Нови Сад.

*

- Alföldi, A. (1959), *A conflict of ideas in the Late Roman Empire*, Oxford, Oxford Clarendon Press.
- Bloch, H., (1945), *Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Harv. Theol. Rev. xxxviii, rep. ed. A. Momigliano (1963).
- Bryant, D., C., (1953), "Rhetoric: Its Functions and its Scope", *Quarterly Journal of Speech* 36.
- Cameron, A. (1970), *Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford.
- CLAUDIAN with an English translation by Maurice Platnauer, in two volumes, (prvo izdanje 1922, reprint 1956, 1963), The Loeb Cambridge, Massachusetts Harvard University press, London, William Heinemann, MCMLXIII.
- Chastagnol, A. (1962) *La Préfecture urbaine à Rome sous le bas Empire*. Paris: Presses universitaires de France.
- Fargues, P. (1933), *Claudien. Etude sur sa poésie et son temps*, Paris.
- Gibbon, E., (1932), *The Decline And Fall Of The Roman Empire*, The Modern Library, chap. XXVII.
- Haskell, H., J., (1964), *This was Cicero*, (1964), New York.
- Hugh, A., Jones, M., Martindale, J., Morris, J., (1971), *The Prosopography of the Later Roman Empire*, (PLRE). vol. 1, Cambridge.
- Marsili, A. (1946), *Roma nella poesia di Claudiano. Romanità occidentale contrapposta a quella orientale in Antiquitas*, in *L'antiquité Classique* I, Bruxelles.
- McEvoy, M., (2013). *Child Emperor Rule in the Late Roman West, A.D. 367–455.* Oxford.
- Mulligan, B., (2007), *The Poet from Egypt? Reconsidering Claudian's Eastern Origin*, *Philologus* 151.
- Patillon, M., (1997), *Hermogène. L'art rhétorique*. Paris.
- Romano, D., (1958), *Claudiano*, Palermo.

Ware, C., (2012), *Claudian and the Roman Epic Tradition*. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press.

Mila Beljanski *
Pedagoški fakultet u Somboru
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 364-43:[371.12:36-051]
DOI: 10.19090/gff.2020.2.43-56
Stručni naučni rad

Borka Malčić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

IZAZOVI VODITELJA SLUČAJA U CENTRIMA ZA SOCIJALNI RAD: IMPLIKACIJE ZA OBRAZOVNI SISTEM

Polazeći od činjenice da prosvetni radnici u školama često nisu upoznati sa načinom rada centra za socijalni rad, u radu su apostrofirana pitanja putem kojih se operacionalizuje fenomen vođenja slučaja u centrima za socijalni rad i analizirana je uloga voditelja slučaja u cilju bolje saradnje socijalnih službi i obrazovnih ustanova. Cilj ovog rada bio je upoznavanje i integracija teorije i prakse vođenja slučaja iz perspektive voditelja slučaja sa obrazovnim ustanovama, čije su usluge povezane i koje su u direktnoj vezi i saradnji sa radom centara i socijalnih službi. Da bi saradnja bila uspešna obrazovni sistem mora da poznaje način rada, domete i mogućnosti stručnjaka zaposlenih u organima starateljstva. Jedino na taj način pomoć stručnjaka, u ovom slučaju voditelja slučaja, može biti potpuna kao i interakcija ova dva sistema. Potvrđena je potreba za uspostavljanjem i negovanjem dijaloga i saradničkih odnosa kroz interdisciplinarni pristup, sinergijom delovanja različitih sektora.

Ključne reči: centar za socijalni rad, vođenje slučaja, obrazovni sistem, voditelj slučaja.

UVOD

Nauka socijalnog rada započela je svoj razvojni put sistematizovanjem saznanja do kojih su dolazili praktičari s kraja XIX i početkom XX veka. U početku dobrovoljci (volonteri) a kasnije profesionalci (socijalni radnici), suočavali su se sa aktuelnim društvenim problemima tog doba (Walter, 2001). Od osnivanja centara za socijalni rad u Srbiji prošlo je nešto više od šezdeset godina. U tom periodu centri su prošli nekoliko formi unutrašnje organizacije čiji je cilj bio prilagođavanje rada centra uslovima i sadržajima rada. U početku osnovani i organizovani kao

* mila.beljanski@uns.ac.rs

stručne službe opštinskih organa nadležnih za poslove socijalne zaštite, centri nisu imali preciznije utvrđenu unutrašnju organizaciju, već se podela rada vršila prostom distribucijom predmeta. Novu fazu unutrašnje organizacije centara karakteriše podela posla na stručne službe, u nekim centrima prema kategorijama korisnika, oblicima zaštite, a u nekima se praktikovao kombinovani rad koji se sastojao od rada po kategorijama i rada zasnovanog na teritorijalnom principu. Nakon ovakve organizacije rada uvedeni su stabilni, stalni timovi u kojima je zajednički radilo više stručnih saradnika raznih profila (npr. tim za maloletničku delinkvenciju koji su činili socijalni radnik, psiholog i pedagog ili specijalni pedagog, po potrebi pravnik). Ovakav timski rad proistekao je iz složenosti i kompleksnosti socijalno-zaštitnih potreba pojedinaca, porodica i grupa ljudi kao i socijalnih potreba i problema koji su se tada javili (nasilje, siromaštvo, sukob sa zakonom, diskriminacija). Veliki problem u ovakvoj organizaciji rada nastao je u raspodeli i obimu posla kao i kolektivnoj odgovornosti koja se javila oko takve organizacije rada. U prevazilaženju navedenih problema, kao i fragmentacije usluga, pozitivna promena u centrima za socijalni rad javlja se sa pojavom pristupa vođenja slučaja.

U Srbiji je vođenje slučaja kao metod rada u centrima za socijalni rad počeo da se razvija 2002. godine, a ubrzano se uvodi u praksu od 2006. godine. Standardi za vođenje slučaja su zakonski uvedeni juna 2008. godine i centar menja svoj način rada: od tada je organizovan po službama, a ne po timovima, dok su stručni radnici od tada voditelji slučaja (Žegarac, 2015). Ovakva situacija se zadržala do danas. Redefinisanje pristupa ovog tipa u socijalnoj zaštiti podrazumeva pomeranje težišta na pitanje kako obezbediti da se sva javna ovlašćenja koja centar za socijalni rad ima i usluge koje pruža ova ustanova socijalne zaštite za sve korisnike bude podržavajuća i pristupačna. Savremeni, holistički pristup problemima i potrebama prevazilazi parcijalnost klasičnog pristupa u socijalnom radu, pokušavajući da obuhvati korisnika u celini gde pojedinac nije jedini fokus procene, jer porodica, vršnjačke grupe i faktori šire sredine važan su izvor saznanja i mogućnosti prepoznavanja problema kao i zajedničke saradnje na rešavanju problema (Žegarac, 2004). Važno je istaći da se problem ne rešava za korisnika nego sa korisnikom, u saradnji sa njim procenjuju se potrebe i koordinišu usluge zastupajući najbolji interes korisnika.

Voditelji slučaja u ustanovama socijalne zaštite se bave nekim od najsloženijih problema i alternativnim oblastima ljudskog iskustva, pa je to delatnost koja zahteva složena i razvijena znanja i veštine. U svetu prepoznavanje značaja profesije socijalnog rada postoji odavno. U Srbiji je Viša škola za socijalne radnike osnovana još 1957. godine, dok je 1970. godine u Rezoluciji o socijalnoj

zaštiti socijalni rad prepoznat kao profesionalna delatnost (Žegarac, 2016a), a od 1972. godine Odeljenje za socijalnu politiku i socijalni rad Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu obrazuje diplomirane socijalne radnike. Na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu od školske 2017/18. godine osnovan je Odsek za socijalni rad.

Danas je centar za socijalni rad organizovan po službama: služba za zaštitu dece i mladih; služba za zaštitu odraslih i starih; služba za pravne poslove i služba za finansijsko-administrativne i tehničke poslove. U okviru svake od tih službi postoji rukovodilac službe koji obezbeđuje unutrašnju koordinaciju i organizaciju, planiranje i upravljanje obimom posla unutar službe, poštovanje standarda stručnog rada, zakonitost rada i poštovanje rokova i procedura. Takođe, svaka služba ima voditelje slučaja koji su stručni radnici za konkretan slučaj kao i supervizora čiji je zadatak poštovanje standarda stručnog rada i obezbeđivanje kvaliteta usluga. U centrima za socijalni rad postoje timovi i timski rad, ali ti timovi nisu stalni nego povremeni u zavisnosti od slučaja i potreba korisnika i porodica.

Prosvetni radnici u školama vrlo često nisu upoznati sa načinom rada centara za socijalni rad. Time nemaju jasnu sliku šta mogu od stručnih radnika centara da očekuju, kao i to koji su načini i mogućnosti saradnje ove dve vrlo važne institucije. Stoga je svrha ovog rada upoznavanje sa teorijom i praksom socijalnog rada radi uspešnije saradnje socijalnih službi i obrazovnih ustanova.

Cilj ovog rada je upoznavanje sa teorijom i praksom i vođenja slučaja iz perspektive voditelja slučaja. Predstavljeni su pristupi, faze i ciklusi vođenja slučaja u centrima za socijalni rad, zatim zadaci i uloge voditelja slučaja u radu kroz saradnju sa obrazovnim ustanovama čije su usluge povezane i koje su u direktnoj vezi sa radom centara i socijalnih službi. Na kraju su predstavljene potencijalne implikacije za obrazovni sistem i zaključci istraživanja.

VOĐENJE SLUČAJA U CENTRIMA ZA SOCIJALNI RAD

Počeci vođenja slučaja (Whitaker, Weismiller, & Clark, 2006) vezuju se za nastanak profesije socijalnog rada, a ono ostaje integralni deo prakse i u XXI veku. Vođenje slučaja je metod socijalnog rada u kojem se, u saradnji sa korisnikom, procenjuju potrebe, aranžiraju i koordinišu usluge, obavljaju monitoring i evaluacija i zastupa najbolji interes korisnika (NASW, 2013). Sa pravom se naglašava da kovanica ‘vođenje slučaja’ (*case management*) nije najpodobniji termin, te da može da zvuči depersonalizovano – kao da se slučaj sam vodi, odnosno da ima onih koji korisnika poistovećuju sa slučajem (Ajduković i Urbanac, 2009).

Postoje dva pristupa prema kojima voditelji slučaja u socijalnim službama obavljaju profesionalnu delatnost: tradicionalni i antipotčinjavajući pristup (Mihajlović Babić, Despotović, & Đaković, 2019). Tradicionalni pristup se zasniva na socijalnom radu sa pojedincem, dok se kod antipotčinjavajućeg pristupa koristi višemetodski pristup. Tradicionalni pristup definiše problem klijenta onako kako je on definisan uslugom, pri čemu su profesionalne granice i mogućnosti jasno postavljene (Strier & Binyamin 2010). Sa druge strane, „uloga socijalnih radnika koji praktikuju antipotčinjavajući pristup je da kroz partnerstvo sa korisnikom definišu problem, uključe korisnika u proces donošenja odluka i kroz profesionalno učešće koriste različite sisteme i institucije u cilju otklanjanja uzroka siromaštva i unapređenja položaja korisnika” (Mihallović Babić, 2017: 157). Uključivanje korisnika u rešavanje problema blisko je socijalnom konstruktivizmu po kojem se znanje o nečemu razvija u svakodnevnoj interakciji ljudi i kroz njihovo pregovaranje o značenjima (Ajduković, 2008), pa tako različite društvene grupe određenom socijalnom problemu pripisuju različita značenja i uzroke.

Savremeni pristupi (od devedesetih godina XX veka) znatno veći naglasak stavljaju na saradnju, partnerstvo, kolaborativni pristup, potpuno učešće, pravo na izbor korisnika i personalizaciju usluga. Time se napušta tradicionalni paternalistički okvir koji je bio karakterističan za pristupe u socijalnom radu u kojem je profesionalac preuzimao kontrolu nad životom korisnika „za njegovo dobro“, zanemarujući pri tom njegove sopstvene izbore, želje i preferencije, kao i mogućnost da korisnik sam donosi odluke koje su zasnovane na informacijama (Žegarac, 2016a). Pristup vođenju slučaja koji zastupamo u ovom radu podrazumeva kreativan i kolaborativan proces u kome se veštine procene, planiranja, konsultacije, podučavanja, modelovanja i zastupanja koriste radi unapređenja i optimizacije socijalnog funkcionisanja korisnika (Woodside & McClam, 2003). Voditelji slučaja su profesionalni pomagači, a cilj njihovog rada je pomoć onima kojima je takva pomoć potrebna da bi upravljali sopstvenim životom, odnosno onima kojima je potrebna podrška u situacijama krize. Prema ovom načinu rada, svakom korisniku usluga u centru za socijalni rad dodeljeno je odgovorno lice, voditelj slučaja, koje je zaduženo za određeni slučaj i koje sačinjava početnu procenu i organizuje dalju usmerenu ili specijalizovanu procenu. Stoga, vođenje slučaja predstavlja sistemski pristup koji se koristi u socijalnom radu, a obuhvata procenu, organizaciju pristupa uslugama, planiranje, aktivnosti koordinacije, nadzora i evaluacije primene mera i usluga koje treba da odgovore na potrebe konkretnog korisnika (Žegarac, 2007).

Cilj socijalnog rada je da pomaže korisnicima usluga i onima koji se o njima staraju da ostvare lični integritet i socijalnu uključenost u sopstvenom porodičnom i društvenom životu, odnosno u životu zajednice (NASW, 2013). Ovakva praksa podrazumeva reflektivnog praktičara koji stalno promišlja sopstveno delovanje iz korisničke perspektive i perspektive drugih uključenih aktera.

FAZE I CIKLUS VOĐENJA SLUČAJA

Payne (2000) ukazuje na pet glavnih faza vođenja slučaja i naglašava cikličnost procesa (prema Žegarac, 2015:21). Prva faza je procena potreba korisnika (prikupljanja podataka, prepoznavanja i ocene problema, potreba, snaga i rizika, situacije i uključenih osoba), u drugoj fazi voditelj slučaja sa korisnikom planira i formira paket usluga (pružanje usluga prilagođeno je potrebama korisnika i svaki „paket“ je različit od korisnika do korisnika), a u trećoj fazi ga sprovodi. Četvrta faza predstavlja praćenje (monitoring, provera funkcionisanja) paketa i peta faza je evaluacija odnosno ocenjivanje ishoda pripremljenog paketa za konkretnog korisnika (mogućnost redefinisanja u toku rada obezbeđuje funkcionisanje). Ono što je važno istaći jeste da su pružanje usluga vođene potrebama korisnika i da se zasnivaju na odabiru usluga koje odgovaraju posebnim potrebama svakog korisnika (Žegarac, 2016b).

Ciklus vođenja slučaja može se objasniti i detaljnijim fazama (Žegarac, 2007) koje su međusobno povezane:

- Prijem – prijem zahteva, uputa i prijava i informisanje o pravima, nadležnostima i pristupačnim oblicima podrške i pomoći. Najčešće rad započinje prijemom nakon zahteva korisnika ili porodice za uslugom ili pomoći, ili kada neka druga institucija, služba ili građanin upute korisnika u centar. Prijemni radnik pregleda raspoložive informacije i odlučuje o daljim aktivnostima. Slučaj se ili upućuje drugoj službi (slučaj se ni ne otvara) ili se otvara ukoliko je problematika slučaja za centar za socijalni rad. Prijemni radnik ocenjuje nivo prioriteta početka rada na slučaju (urgentan-24 sata, hitan-3 dana ili redovan-7 dana).
- Procena – stanja i potreba da bi smo videli koja vrsta pomoći i podrške je potrebna za prevazilaženje problema ili zadovoljavanje potreba. Procena podrazumeva organizovan proces prikupljanja podataka, prepoznavanja i ocene problema, potreba, snaga i rizika, situacije i uključenih osoba, koji se

postepeno razvija kako bi se odredili ciljevi rada sa korisnikom, potrebne usluge i mere.

- Planiranje usluga – usluge se planiraju na osnovu utvrđene individualne potrebe korisnika, potencijala i ograničenja. Osnovni elementi plana usluga su ciljevi, oblasti problema, aktivnosti, vremensko trajanje, ishodi, mehanizmi praćenja, obezbeđivanje aktivnog učešća korisnika i članova porodice. Plan usluga formuliše se u pisanoj formi.
- Aranžiranje pristupa uslugama i upućivanje – podrazumeva da je korisnik povezan sa osobama, organizacijama, službama i ustanovama iz sistema socijalne zaštite ali i iz obrazovnog, zdravstvenog, sistema zapošljavanja, pravosuđa i policije. Multisektorska saradnja u rešavanju problema, podeljene i usaglašene uloge i odgovornosti su od velikog značaja. Ponekad voditelj slučaja u radu na konkretnom slučaju sa pojedincem ili porodicom, posle procene stanja i potreba, definiše (uz aktivnu participaciju korisnika i porodice) adekvatne usluge i uputi korisnika kako i gde da ih koristi. Nekada se ovaj zadatak završi jednostavno, ali kod složenih situacija i potreba nekih korisnika i njihovih porodica aranžiranje pristupa uslugama zahteva složene aktivnosti (pronalaženja resursa, višestruke i ponovljene kontakte, pregovaranja, zalaganja, zastupanja, ugovaranja i sl.) voditelja slučaja koje zahtevaju značajno vreme, multisektorski pristup i aktivan rad.
- Koordinacija usluga – vezana je za pojedinačnog korisnika i konkretni slučaj, a obuhvata koordinaciju usluga i saradnju sa službama kako bi se zajednički odgovorilo na potrebe korisnika.
- Monitoring – praćenje i nadgledanje kako su usluge obezbeđene, da li odgovaraju na potrebe korisnika, da li postoje problemi u sprovođenju plana. Na osnovu monitoringa se može revidirati plan usluga.
- Evaluacija – ponovni pregled u kome je cilj da korisnici prevaziđu stanje koje je zahtevalo korišćenje usluga pa mu dalje usluge nisu potrebne i „dalje u život može sam“. Evaluacijom utvrđujemo da li su usluge koje su do sada pružene korisniku delotvorne kao i da li su potrebne još neke dodatne usluge.
- Završetak rada – kada korisnici realizuju plan usluga, „izađu iz sistema“ potrebno je obrazložiti proces rada, preduzete usluge, intervencije, mere i evidentirati potrebne podatke.

ZADACI I ULOGE VODITELJA SLUČAJA

Osnovni zadaci voditelja slučaja, kako navodi Žegarac (2007), jesu da on vodi proces procene, a da pri tom prikuplja podatke od korisnika, njegove porodice, sistema i službi koji su uključeni i formira mišljenje o potrebama za određeni slučaj. Dalje, voditelj slučaja razvija plan usluga, određuje cilj, kao i specifične zadatke koji će se koristiti za praćenje slučaja. Pružanje podrške i uspostavljanje i održavanje veze sa korisnikom, njegovom porodicom i odgovarajućim službama jeste specifičan zadatak koji voditelj slučaja ima. Nakon toga, profesionalac koji je zadužen za slučaj ima zadatak da prati i dokumentuje procenu napretka sa značajnim informacijama i promenama nastalim tokom samog rada. Ukoliko je potrebno, daje svoje mišljenje sudu. Na osnovu ciljeva i procene rada voditelj slučaja ima zadatak da razvija formalnu i neformalnu podršku, a ukoliko je potrebno, i da upućuje korisnika na druge službe. Voditelj slučaja ima zadatak da obezbedi informacije odgovarajućim službama, a čuvanje poverljivosti podataka o porodici, potrebama i problemima korisnika je zadatak koji je posebno važan za sve vaspitno-obrazovne institucije jer je razmena informacija od presudnog značaja za dobrobit učenika koji je obuhvaćen tretmanom ili uslugom organa starateljstva (Mihajlović Babić, Despotović, & Đaković, 2019; Urbanc & Ajduković, 2010). Zadatak voditelja slučaja je i da komunicira sa svima koji učestvuju u pružanju usluga, kao i da zastupa korisnika usluga.

Uloge voditelja slučaja tokom rada na slučaju zavise prvenstveno od službe u kojoj radi i od njegovih znanja, veština i iskustva u radu. Uloga koju voditelj slučaja ima u određenoj fazi rada omogućava pre svega ostvarivanje njegove profesionalne odgovornosti. Osnovne uloge (Woodside & McClam, 2003) koje voditelj slučaja može da ima su zastupnik, posrednik, koordinator, saradnik, organizator zajednice, konsultant, savetnik, evaluator, izvršilac, planer, rešavalac problema, izvestilac i modifikator sistema. Kao zastupnik, voditelj slučaja pruža podršku korisniku da zastupa lične i porodične interese. Ukoliko korisnik nije u stanju da nastupa samostalno ili postoji neka vrsta diskriminacije, voditelj slučaja preuzima ulogu zastupnika. Kao posrednik, voditelj slučaja povezuje korisnika sa odgovarajućim službama i bavi se otklanjanjem teškoća sa kojima se korisnik potencijalno sreće. Kada je u rad sa korisnikom uključeno više sistema (obrazovni, pravosudni, socijalni, zdravstveni), voditelj slučaja preuzima ulogu koordinatora. On tada ima zadatak da korisniku obezbedi integrisano pružanje usluga. Saradnja kao uloga voditelja slučaja odnosi se pre svega na saradnički odnos sa drugim profesionalcima koji su uključeni u konkretni slučaj. Uloga voditelja slučaja kao organizatora zajednice pretpostavlja da će profesionalac koji je voditelj slučaja biti

deo timova, radnih grupa i koordinacionih tela koji su usmereni na razvoj resursa sa ciljem unapređenja različiti organizacija i službi u zajednici. Voditelj slučaja u određenim situacijama postaje i konsultant. U toj ulozi njegov zadatak jeste da se konsultuje sa ekspertima iz specifičnih oblasti ukoliko je to neophodno da bi se pomoglo korisniku. Jedna od najčešćih uloga voditelja slučaja je uloga savetnika. On pruža usluge savetovanja kako korisniku, tako i njegovoj porodici. Evaluator postaje kada je potrebno proceniti stanje i potrebe za pružanjem usluge, kao i prilikom procene procesa pružanja usluge. Voditelj slučaja postaje izvršilac u situacijama gde postoje problemi sa kvalitetom pruženih usluga. Jedna od uloga je i razvoj plana, kao i njegovo definisanje i odvija se u saradnji sa drugim službama koje su uključene u slučaj, ali i sa korisnikom i njegovom porodicom. Voditelj slučaja ima često ulogu i rešavaoca problema, koji najčešće nastaju usled neusaglašenosti, nejasnoća i nedovoljne koordinacije usluga. Kao izvestilac, voditelj slučaja prikuplja informacije koje treba da dokumentuje. Nekada, profesionalac koji vodi slučaj postaje modifikator sistema. Voditelj slučaja najčešće radi u okviru jedne ili dve uloge u okviru jednog slučaja, u zavisnosti od brojnih faktora, koji pre svega uključuju njegove kompetencije, ali i potrebu određenog slučaja.

Uloga voditelja slučaja u proceni i timskom radu

Najčešće se procena u centru za socijalni rad sačinjava nakon nekog zahteva suda ili drugog organa, nakon prijave za novčanu nadoknadu ili uslugu, ili u situacijama kada je prijavljen slučaj zlostavljanja ili zanemarivanja. Procena predstavlja upoznavanje, prikupljanje, sistematizaciju i evaluaciju svih informacija do kojih je voditelj slučaja došao u toku rada sa korisnikom i njegovom porodicom. Početna procena planira se na osnovu raspoloživih podataka i saznanja o slučaju. Da bi došao do svih relevantnih informacija voditelj slučaja, uz konsultaciju sa supervizorom ili rukovodiocem službe, voditelj slučaja planira sa kim će kontaktirati, ko će sve biti intervjuisan (korisnik i osobe iz njegovog okruženja), ko će sve biti uključen u postupak (policija, zdravstvena služba, škola i dr.), posmatra ponašanje korisnika, pregleda dokumentaciju i koristi različite testove, skale i upitnike za procenu i stvaranje profesionalnog mišljenja i tačnih zaključaka korisnikovog funkcionisanja.

Usmerena procena se organizuje ukoliko je posle početne procene potrebno prikupiti još podataka i bliže i detaljnije proceniti pojedine oblasti procene. Ona prati rezultate početne procene, ali ne zaustavlja donošenje početnog plana i preduzimanje prvih planski zasnovanih usluga i intervencija. Ona traje najviše 30

dana od dana okončanja početne procene (Žegarac, 2016b). U brojnim okolnostima treba sačekati rezultate specijalističke procene koja se odvija van centra za socijalni rad. Voditelj slučaja planira zajedno sa supervizorom na koje oblasti procene se treba dalje usmeriti, zatim planira kod kojih slučajeva je potrebno uključiti druge profesionalce centra za socijalni rad, kao i gde je potrebna saradnja stručnjaka iz drugih službi i ustanova. Voditelj slučaja, takođe, priprema i početni plan u roku od 15 dana od početka rada sa klijentom. U ovom planu se ukazuje na urgentne potrebe. On može da se izrađuje paralelno sa daljom usmerenom procenom. U roku od 60 dana od početka rada sa detetom i porodicom voditelj slučaja priprema porodični plan usluga i mera za porodicu i dete. Ukoliko je potrebno, plan sadrži starateljske i druge pravne mere zaštite, kao i ciljeve stalnosti za dete. Voditelj slučaja organizuje i sprovodi evaluaciju i ponovni pregled prema planu, u roku od 6 meseci (Žegarac, 2015).

Neposredni rad sa decom je važan deo procene, kao i prepoznavanje njihovih prava na uključivanje i konsultacije o stvarima koje utiču na njihov život. Ovo se odnosi na svu decu, uključujući decu sa smetnjama u razvoju (Dalzell & Chamberlain, 2006). Stoga je važno uključivanje dece u procenu, planiranje i sve druge aspekte rada u centru, a koji se tiču njihovog života i odlučivanja o njihovoj budućnosti. Takva komunikacija treba da bude direktna, da voditelj slučaja posmatra dete, podstiče ga na razgovor, da traži njegovo gledište i da sluša njegova iskustva. Ista situacija je i sa korisnikom koji nije dete. Etika aktivnog učestvovanja i participacije u rešavanju sopstvenog problema daje nam konceptualni i vrednosni mandat da odustanemo od tzv. objektivnosti stručnjaka i zamenimo je razgovorom u kojem ničija reč „nije zadnja“, već se razgovor nastavlja na način slušanja u „suprisustvu“ (Čaćinović Vogrinčić, Kobal, Mešl, & Možina, 2007; Tartakovsky, 2015), što je mnogo više od samog slušanja. Takav razgovor otvara prostor za novo razumevanje značenjem i opisima kojima onda otvaramo nove načine na koje definišemo probleme, izazove i rešenja.

Možemo da zaključimo da potrebe i problemi korisnika ponekad zahtevaju koordinisan multisektorski timski pristup. Rad po metodu vođenja slučaja doveo je do uspostavljanja novog načina timskog rada. Umesto stabilnih timova potrebni su tzv. međufunkcijski timovi odnosno timovi s unakrsnim funkcijama (Certo & Certo, 2008; Robbins & Judge, 2009). To konkretno znači da tim čine stručnjaci iste hijerarhijske strukture, ali različitih područja rada, koji se od situacije do situacije nalaze u različitom sastavu i različitim ulogama da bi zajednički rešavali neki konkretni problem, teškoću ili potrebu. Za razliku od dosadašnjeg timskog rada, timovi koji treba da osiguraju delotvoran rad na slučaju, u ovakvom sistemu rada

puno su fleksibilniji. Uz stručne radnike centra za socijalni rad, pretpostavljaju i uključivanje stručnjaka koji dolaze izvan centra, što zahteva dodatne veštine, ali i jačanje uspostavljanja saradničkih odnosa centra za socijalni rad sa lokalnom zajednicom (Urbanc i Ajduković, 2010). U timu grupa ljudi koja ga sačinjava nadopunjuje se svojim znanjima i veštinama, posvećeni su zajedničkoj svrsi i ciljevima, odnosi se zasnivaju na poverenju i otvorenosti (Žegarac, 2015). Ovako organizovani timovi su korisni kako centrima za socijalni rad, tako i obrazovnim ustanovama, a najviše korisnicima.

IMPLIKACIJE ZA OBRAZOVNI SISTEM

Kao što se iz priloženog pregleda načina rada u centrima za socijalni rad može videti svi stručni radnici (socijalni radnici, pedagozi, psiholozi, specijalni pedagozi, defektolozi, andragozi) rade kao voditelji slučajaja. Prema izveštaju o radu 170 centara za socijalni rad (Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji, 2017), od ukupno 1.789 stručnih radnika prema vrsti poslova koje obavljaju bilo je angažovano 1.073 voditelja slučajaja. Što se ostalih stručnih radnika tiče, 77 obavlja poslove supervizora, 140 obavlja istovremeno poslove i supervizora i voditelja slučajaja, a 480 obavlja druge stručne poslove (od toga 302 čine pravnici). U centrima za socijalni rad u Srbiji od ukupno zaposlenih stručnih radnika 42% čine socijalni radnici, psiholozi 18%, a pedagozi svega 10%. Specijalnih pedagoga, andragoga i sociologa zaposleno je nešto više od 9%, dok je pravnik zaposleno 18,4%. Ukupan broj angažovanih radnika u centru za socijalni rad je smanjen za 18%, dok je broj korisnika na evidenciji centra porastao za 4% (Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji, 2017). Postavlja se pitanje da li se u ovakvom multisektorskom okruženju jasne granice rada pedagoga gube ovakvim načinom rada kada su svi voditelji slučajaja, ili svaka profesija, pa i pedagozi mogu da iskažu neku svoju specifičnost? Evidentno da je i pedagogu, andragogu i drugim profesijama potrebna pomoć radi ostvarivanja svih složenih i zahtevnih poslova voditelja slučajaja. Od velikog je značaja zajednički, timski, saradnički rad voditelja slučajaja kroz usmerene procene ali i superviziju. Iz pedagoškog ugla je značajno kako će se sticati znanja, koje metode i tehnike će doprineti napretku prakse socijalnog rada (Beljanski, 2011). Svaka profesija unosi nešto od svog specifičnog načina rada i načina sagledavanja slučajaja i doprinosi uspešnoj proceni, praćenju i rešavanju socijalnih problema pojedinaca i porodica. Odgovarajuća primena vođenja slučajaja uvezuje različite sisteme i bavi se stvarnim potrebama ljudi kroz različite profesije, različita znanja i pristupe.

Poznavanje svih faza ovakvog načina rada može da predstavlja novi ugled centara za socijalni rad (Urbanc i Ajduković 2010) i utiče na promenu percepcije javnosti u odnosu na centar za socijalni rad i socijalnu zaštitu uopšteno, da centar ne bi bio prozvan i prepoznat jedino u negativnom kontekstu, kada se desi neki propust i neka tragedija. I sami zaposleni u centrima za socijalni rad naglašavaju njegovu lošu reputaciju, da su gledišta javnosti pretežno negativna i da se zasnivaju na nedovoljnim ili netačnim informacijama i pretpostavkama (Žegarac, 2016b). Stoga se čini da odnos prema socijalnim službama odražava opšti odnos društva prema marginalizovanim grupama, te da zanemarivanje potreba, stigmatizacija, diskriminacija i isključivanje sa kojim se susreće veliki broj korisnika socijalnih službi utiče i na službe koje se njima bave. Analizirajući opšte zadovoljstvo uslovima rada u centru za socijalni rad (Mihajlović Babić et al., 2019), više od polovine ispitanih zaposlenih ističe da je vrlo nezadovoljno svojim poslom najviše zbog visine mesečne zarade, nemogućnosti stručnog usavršavanja i nezadovoljno je radnim prostorom i opremom. Isto istraživanje je ispitivalo i domen profesionalne saradnje, naročito sa predstavnicima podsistema u društvu sa kojima centar neposredno saraduje koja je ocenjena vrlo loše. Kao jedan od preduslova podizanja kvaliteta rada u obrazovnim ustanovama i ustanovama socijalnog rada je poboljšanje međuljudskih odnosa (Beljanski, 2016), što ukazuje na potrebu rada na podizanju kvaliteta saradnje, gde je svakako prvi korak poznavanje delokruga rada svakog sistema.

ZAKLJUČCI

Vođenje slučaja je prepoznato kao metod koji ima potencijal da dopre do ugroženih i isključenih pojedinaca i grupa tako što uzima u obzir njihove potrebe i snage. Vođenje slučaja je prepoznato i kao praksa koja doprinosi integrisanom nastupu službi u zajednici. U značajnoj meri su u školama prisutni socijalni problemi, problemi u ponašanju, sve češće korišćenje psihoaktivnih supstanci, negativan uticaj interneta, izostanci sa nastave, neadekvatno korišćenje slobodnog vremena, vršnjačko nasilje (Žegarac, 2016b). Zaposleni u školama najmanje se bave socijalnim problemima (jer za to nemaju vremena ili nisu za to obučeni ili zaduženi). Pretpostavljamo da i među zaposlenima u školi postoji pozitivan stav prema uvođenju profesionalnog socijalnog rada u škole (i zakon kaže da postoji mogućnost) jer bi doprineo ostvarivanju vaspitne i socio-preventivne funkcije škole. Međutim, do sada nije bilo niti se planira pokretanje inicijative za uvođenje socijalnog rada u škole. Ono što se do tada može uraditi jeste rad na povezivanju i usklađivanju aktivnosti svih činilaca koji neposredno i posredno utiču na opšte

funkcionisanje učenika u školi i na njihov uspeh, kroz interesornu saradnju prosvete, zdravstva i socijalne zaštite. Ta saradnja može biti obogaćena pravovremenim znanjima u vezi sa načinom rada svake od ovih aktera saradnje, što utiče na kvalitet saradnje i jasno razgraničavanje uloga, ali i očekivanja. Možemo da zaključimo da su saradnički odnosi među institucijama, ali i njihovim profesionalcima ključni za unapređenje vođenja svakog pojedinačnog slučaja, a interdisciplinarni pristup ovoj temi neizostavan faktor uspeha.

Mila Beljanski, Borka Malčić

CHALLENGES OF CASE MANAGERS IN CENTERS FOR SOCIAL WORK: IMPLICATIONS FOR THE EDUCATION SYSTEM

Summary

Starting from the fact that teachers in schools are often unfamiliar with the work of centers for social work, the paper analyzes issues through which the phenomenon of case management in the centers for social work is implemented. In Serbia, case management as a method of work in the centers for social work was legally introduced in 2008 in order to provide: a holistic approach for assessing the needs, strengths, and risks faced by the child and his/her family, an individual approach for planning services and interventions, introduction of the principle of planning permanence in social protection, as well as participation of children and parents as beneficiaries.

The paper describes in more details phases of the case management cycle: assessment of beneficiary's needs, planning and formation of the service to be provided, followed by the phase of service implementation, then monitoring, and finally evaluation of the outcome of the service provided. What is analyzed in the paper are the tasks and role of the case manager for the purpose of better cooperation among social services and educational institutions. Depending on the competencies of the case manager, the beneficiary's needs and other factors, a professional who is in the position of a case manager can have a role of a representative, a mediator, an associate, a coordinator, a community organizer, a consultant, an evaluator, an advisor, a supervisor, an executor, a problem solver, a system planner, and a system modifier. The case manager performs integrated tasks through these roles.

A special part of the paper is dedicated to the role and place of a case manager in the assessment of the situation, his/her place in the team work with other professional associates and services, as well as challenges he/she faces when beneficiaries are included in the assessment. After a detailed analysis of the case management and challenges faced by a case manager, implications on the education system are primarily related to connecting and coordinating activities of all stakeholders who directly or indirectly affect the student in the

school, in this case the beneficiary of the center for social work. The purpose of this paper is to know and integrate the theory and practice of case management with educational institutions, to determine which services are connected, and which are in a direct relation and cooperation with the work of centers and social services.

The conclusion is that the education system must be familiar with the way of work, scopes, and possibilities of expert employees in the guardianship bodies, in order to have a successful cooperation. The help of experts, in this case the case manager, as well as the interaction of these two systems, can be complete only in the described way. It is confirmed that there is a need to establish and nurture a dialogue and cooperative relationships, which affect the quality of cooperation, as well as a clear delineation of roles and expectations by both professionals involved in the case and beneficiaries.

Key words: case management, center for social work, education system, case manager.

LITERATURA

- Ajduković, M. (2008). Socijalni problemi, socijalni rizici i suvremeni socijalni rad. *Revija socijalne politike*, 15(3), 395-414.
- Ajduković, M., & Urbanc, K. (2009). Integrirajući pristup u socijalnom radu kao kontekst razumevanja individualnog plana skrbi. *Ljetopis socijalnog rada*, 16(3), 505-535.
- Beljanski, M. (2011). Pedagoški izazovi u praksi supervizije socijalnog rada. *Pedagoška stvarnost*, 3-4, 235-240.
- Beljanski, M. (2016). Supervizija ili o ličnom i profesionalnom usavršavanju odraslih. *Andragoške studije*, 1/2016, 129-142.
- Certo, S. C., & Certo, S. T. (2008). *Moderni menadžment*. Zagreb: MATE d.o.o.
- Čaćinović Vogrinčić, G., Kobal, L., Mešl, N., & Možina, M. (2007). *Uspostavljanje suradnog odnosa i osobnog kontakta u socijalnom radu*. Zagreb: Biblioteka socijalnog rada.
- Dalzell, R., & Chamberlain C. (2006). *Communicating with children: A two-way process*. London: National Children's Bureau.
- Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji (2017). Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu.
- Mihajlović Babić, S. (2017). Antipotčinjavajuća praksa u ostvarivanju prava na novčanu socijalnu pomoć – prepreke i mogućnosti. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 17, 151-170.
- Mihajlović Babić, S., Despotović, M., & Đaković, M. (2019). Izazovi za profesiju socijalnog rada nakon ekonomske krize u Republici Srbiji. *DHS* –

- Društvene i humanističke studije Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, 1(7), 349–366.
- NASW Standards for Social Work Case Management. (2013). <https://www.socialworkers.org/LinkClick.aspx?fileticket=acrzqmEfhlo%3D&portalid=0>
- Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2009). *Organizacijsko ponašanje*. Zagreb: MATE d.o.o.
- Strier, R., & Binyamin, S. (2010). Developing Anti-Opressive Services for the poor: A Theoretical and Organisational Rationale. *British Journal of Social Work*, 40(6), 1908–1926. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcp122>
- Tartakovsky, E. (2015). Personal value preferences and burnout of social workers. *Journal of Social Work*, 16(6), 657–673.
- Urbanc, K., & Ajduković, M. (2010). Novi modeli rada centara za socijalnu skrb: izazovi i preporuke. *Ljetopis socijalnog rada*, 7(3), 353–389.
- Žegarac, N. (2004). *Deca koja čekaju. Izazovi i trendovi profesionalne prakse u zaštiti dece od zlostavljanja*. Beograd: Save the Children UK, Centar za prava deteta.
- Žegarac, N. (2007). Vodič za planiranje i procenu (materijal sa obuke).
- Žegarac, N. (2015). *Od problema do prilika u vođenju slučaja-priručnik za praktičare*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu.
- Žegarac, N. (2016a). Kompetencije za kvalifikacije u socijalnom radu: izgradnja standarda. U: Žegarac, N. (ured.). (2016). *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji* (str. 9–45). Beograd: Fakultet političkih nauka..
- Žegarac, N. (2016b). *Mapiranje praksi i radne snage u oblasti zaštite dece u Srbiji*. Beograd: Centar za integraciju mladih.
- Walter, L. (2001). Socijalni rad u Evropi - prikaz jedne raznovrsne profesionalne grupe. U: S. Hessle, L. Walter, M. Payne, & D. Završek (ured.). (2001). *Uspostavljanje međunarodnih standarda u visokom obrazovanju za socijalni rad* (str. 17–34). Banja Luka: Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Whitaker, T., Weismiller, T., & Clark, E. (2006). *Assuring the sufficiency of a frontline workforce: A national study of licensed social workers—Executive summary*. NASW.
- Woodside, M., & McClam, T. (2003). *Generallist Case Management: A Method of human Servise Delivery*. Pacific Grove, CA: Thomson – Brooks/Colle.

Milica Lazić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 311:303
DOI: 10.19090/gff.2020.2.57-76
Pregledni naučni rad

TEORIJSKI I PRAKTIČNI ZNAČAJ SLOŽENIH MODELA ZASNOVANIH NA ANALIZAMA MODERACIJE I MEDIJACIJE

Većina statističkih metoda koje se primenjuju u društvenim naukama podrazumevaju testiranje direktnih, linearnih odnosa među varijablama. Budući da se društvene nauke bave kompleksnim fenomenima, ovaj korpus metoda nije dovoljan za razumevanje mehanizama i uslova u kojima važe određeni direktni odnosi. Analize moderacije i medijacije su bile prvi korak ka razumevanju kompleksnijih odnosa među varijablama. Analiza medijacije odgovara na pitanje kako i zašto, odnosno pomoću kojih mehanizama se određena relacija ostvaruje, dok analiza moderacije nudi odgovor na pitanje kada, za koga i u kojim uslovima važi određeni odnos između dve varijable. Iako je sve češća primena analiza moderacije i medijacije dovela do napretka u razumevanju fenomena kojima se bave društvene nauke, složene teorije zahtevaju testiranje kompleksnijih modela zasnovanih na ovim analizama. U skladu sa tim, u ovom radu će biti prikazani teorijski racionalni za korišćenje kondicionalnih procesa kao što su moderirana medijacija, medijacija moderacije, paralelna i serijalna medijacija i moderacija moderacije. Ovaj rad je fokusiran na obrazloženje teorijskih i konceptualnih razlika između ovih kompleksnih modela.

Ključne reči: moderacija, medijacija, moderirana medijacija, medijacija moderacije, serijalna medijacija, moderacija moderacije.

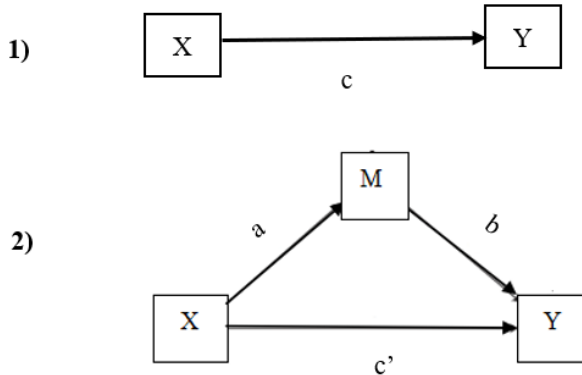
U poslednjih nekoliko decenija analize medijacije i moderacije dobijaju sve veći značaj u istraživanjima koja za cilj imaju razumevanje mehanizama na kojima počiva određena relacija, odnosno utvrđivanje uslova u kojima ta relacija važi (Hayes, 2017; Hayes & Rockwood, 2017; Jose, 2013). Budući da omogućavaju kontinuirani napredak u razumevanju fenomena, ove dve analize dostigle su veliku primenu u psihološkim istraživanjima. Međutim, odgovori na niz novih teorijskih i praktičnih pitanja do kojih se došlo tokom napretka u razumevanju psiholoških fenomena, podrazumevaju primenu modela kojima se ispituju kompleksnije relacije među varijablama. U ovom radu biće prikazani neki od složenijih modela koji počivaju na analizama moderacije i medijacije, kao što su moderacija medijacije,

* milica.lazic@ff.uns.ac.rs

medijacija moderacije, paralelna i serijalna medijacija, te moderacija moderacije (trostruka interakcija). Hayes (2017) govori o analizi kondicionalnih procesa kada priča o nabrojanim modelima, a pomenute sintagme se odnose na analitičku strategiju integrisanja moderacionih i medijacionih analiza sa ciljem testiranja hipoteza o tome kako se mehanizmi razlikuju u funkciji kontekstualnih i individualnih razlika (Bolin, Hayes & Andrew, 2014; Hayes & Rockwood, 2017).

ANALIZE MODERACIJE I MEDIJACIJE

Medijatorska varijabla predstavlja mehanizam pomoću kojeg prediktor predviđa kriterijum (Baron & Kenny, 1986; Peyrot, 1996), objašnjavajući “kako” i “zašto” se ta relacija ostvaruje (Lindley & Walker, 1993; MacKinnon & Fairchild, 2009). Preciznije rečeno, analiza medijacija podrazumeva da je relacija koju ostvaruju prediktor (X) i kriterijum (Y) objašnjiva trećom varijablom koja se naziva *medijator* (M) (Slika 1). Prema pretpostavkama analize medijacije, do određenog ishoda ne dolazi isključivo neposrednim delovanjem prediktora na kriterijum, već i na taj način što prediktor dovodi do promene u medijatorskoj varijabli, što nadalje utiče na ishod. Ukoliko se povezanost između prediktora i kriterijuma u potpunosti može objasniti medijatorskom varijablom, odnosno ukoliko prediktor na kriterijum u potpunosti deluje samo preko medijatora, govorimo o *potpunoj medijaciji*. O *delimičnoj medijaciji* govorimo ukoliko prediktor ostvaruje efekat na kriterijum i direktno, ali i indirektno, preko delovanja na medijator (Edwards & Lambert, 2007). Analiza medijacije podrazumeva nekoliko relacija (Hayes, 2009): 1. relaciju između prediktora (X) i kriterijuma (Y) koja se još naziva i totalni efekat, a označava se kao *c put*; 2. relaciju između prediktora (X) i medijatora (M) koja se označava kao *a put* (direktni efekat prediktora na medijator); 3. relaciju između medijatora (M) i kriterijuma (Y) koja se označava kao *b put* (direktni efekat medijatora na kriterijum) i 4. relaciju između prediktora (X) i kriterijuma (Y) nakon uvođenja medijatora (M) u model – koja se označava kao *c' put*. Možemo reći da totalni efekat prediktora (X) na kriterijum (Y) (*c put*) predstavlja zbir indirektnog efekta ($a*b$), odnosno efekta X na Y koji se ostvaruje preko medijatora i *c' puta* ($c = ab + c'$). U skladu sa tim, indirektni efekat ($a*b$) se odnosi na razliku između totalnog efekta *c* i direktnog efekta *c'*. Na Slici 1. prikazan je totalni efekat prediktora na kriterijum (1), kao i medijacioni model u okviru kog su prikazani efekat prediktora na medijator (*a put*), efekat medijatora na kriterijum (*b put*) i efekat prediktora na kriterijum, nakon uvođenja medijatora u model (*c' put*) (2).

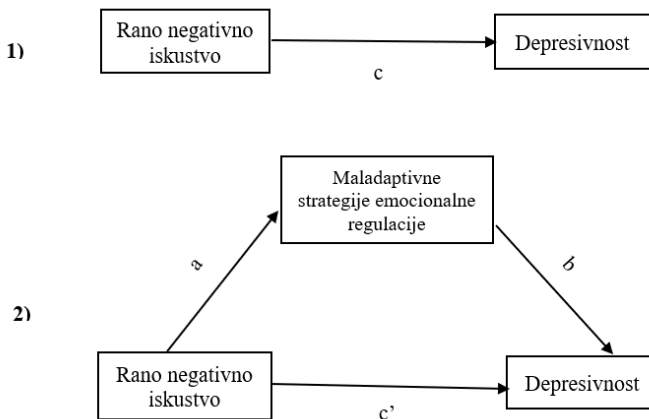
Slika 1. Grafički prikaz modela medijacije¹

Uzmimo u obzir sledeći primer. Istraživanja pokazuju da rana negativna iskustva dovode do raznih internalizujućih problema, poput anksioznosti i depresivnosti u odrasлом dobu (Rudolph & Flynn, 2007). Osim što smo dobili informaciju o povezanosti između određenih uslova odrastanja i određenog oblika maladaptivnog funkcionisanja u odrasлом dobu, ne znamo gotovo ništa o mehanizmima koji bi mogli da objasne ovu relaciju. Pretpostavimo da su maladaptivne strategije emocionalne regulacije medijatori u ovoj relaciji. Tada bismo rekli da rana negativna iskustva dopinose pojavi depresivnosti u odrasлом dobu, tako što su osobe koje su doživele traumatična iskustva tokom odrastanja sklonije upotrebi maladaptivnih strategija emocionalne regulacije, a upotreba takvih strategija dovodi do pojave depresivnosti u odrasлом dobu. U tom slučaju rano negativno iskustvo predstavlja prediktor (X), depresivnost u odrasлом dobu kriterijum (Y), a veza između njih je *c put*, odnosno totalni efekat. Uvođenjem maladaptivnih strategija emocionalne regulacije u model (M) možemo da govorimo o sledećim relacijama: 1. rano negativno iskustvo (X) dovodi do češće upotrebe maladaptivnih strategija emocionalne regulacije (M) – što predstavlja *a put* i 2) češća upotreba maladaptivnih strategija emocionalne regulacije (M) dovodi do viših skorova na skali depresivnosti u odrasлом dobu (Y) – što predstavlja *b put*. Osim toga, *c' put* predstavlja relaciju između ranih negativnih iskustava i depresivnosti nakon uvođenja maladaptivnih strategija emocionalne regulacije u model, te imamo

¹ Grafički prikazi konceptualnih dijagrama su preuzeti sa <https://www.guilford.com/p/hayes3>

tri moguća ishoda: 1. odnos između ranih negativnih iskustava i depresivnosti se u potpunosti može objasniti maladaptivnim strategijama emocionalne regulacije (potpuna medijacija), 2. značajna je direktna veza između ranih negativnih iskustava i depresivnosti, ali se ona delimično može objasniti maladaptivnim strategijama emocionalne regulacije (delimična medijacija), 3. značajna je direktna veza između ranih negativnih iskustava i depresivnosti i ona se ne može objasniti maladaptivnim strategijama emocionalne regulacije (M nije medijator relacije između X i Y).

Totalni efekat je efekat ranih negativnih iskustava na pojavu depresivnosti u odraslom dobu pre uvođenja medijatora. Direktni efekat je efekat ranih negativnih iskustava na pojavu depresivnosti u odraslom dobu (c') nakon uvođenja medijatora. Indirektni efekat, pak, predstavlja efekat između ranih negativnih iskustava i pojave depresivnosti koji se može objasniti medijatorom, odnosno maladaptivnim strategijama emocionalne regulacije (Slika 2).

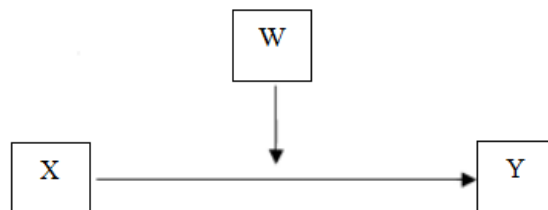

Slika 2. Grafički prikaz analize medijacije na primeru

Sa druge strane, *analiza moderacije* odgovara na pitanje kada, za koga i u kojim uslovima prediktor jače (ili slabije) predviđa kriterijum (Baron & Kenny, 1986; Fairchild & MacKinnon, 2009). Dakle, moderator je varijabla koja utiče na jačinu povezanosti između prediktora i kriterijuma i koja ne predstavlja ništa drugo do interakciju pri kojoj efekat jedne varijable zavisi od nivoa druge (Slika 3). Analiza moderacije se najčešće primenjuje kada se dobija neočekivano niska povezanost između prediktora i kriterijuma ili kada u oblasti postoje nekonzistentni rezultati o povezanosti između dve varijable (Baron & Kenny, 1986).

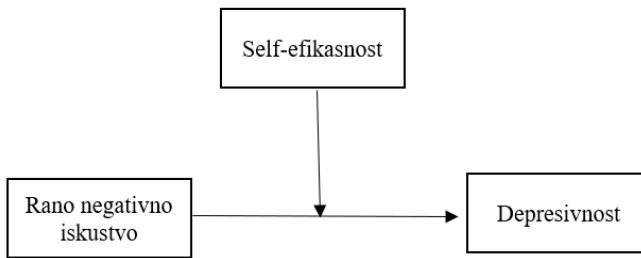
Moderatorska varijabla može da redukuje, da pojača ili čak da promeni smer povezanosti između prediktora i kriterijuma (Lindley & Walker, 1993). Cohen i saradnici (Cohen, Cohen, West & Aiken, 2003) razlikuju tri vrste interaktivnih efekata: amortizujuće, pojačavajuće i antagonističke interakcije. Moderator smanjuje efekat prediktora u situaciji kada povezanost između dve varijable postoji samo u određenim uslovima, dok u nekim drugim uslovima ona postoji u znatno manjoj meri ili ne postoji uopšte. Ovakva vrsta efekta se naziva amortizujuća interakcija (Međedović, 2013). Na primer, kod osoba koje su izložene tretmanu može se registrovati smanjenje simptoma samo kod onih klijenata koji izveštavaju o visokoj self-efikasnosti pre tretmana, dok kod onih koji imaju nisku self-efikasnost sama izloženost tretmanu ne dovodi do promene u nivou simptoma, ili dovodi do smanjenja simptoma u mnogo manjoj meri. Sa druge strane, moderator pojačava efekat prediktora u slučaju kada obe varijable doprinose istim predznakom objašnjenju kriterijuma (Rose, Holmbeck, Coakley, & Franks, 2004), pri čemu ostvaruju i dodatni, neaditivni efekat. Za te dve varijable se kaže da pojačavaju jedna drugoj uticaj, a takva vrsta moderacije se naziva pojačavajućom interakcijom (Chaplin, 2007). U ovom slučaju efekat dve varijable je neaditivan, što znači da postoji i dodatni (pojačavajući) efekat koji se javlja usled interakcije ove dve varijable (sinergijski efekat). U slučaju tzv. obrnute, ili *antagonističke interakcije* (Cohen, Cohen, West, & Aiken, 2003) uticaj prediktora na kriterijum je potpuno suprotan u odnosu na nivo moderatora. Naime, na jednom nivou moderatora tretman može dovoditi do redukcije simptoma, dok na drugom nivou moderatora izloženost nekoj vrsti tretmana može dovesti do pogoršanja simptoma.

Iz ovih primera može se videti da izostavljanjem istraživanja moderatora u psihoterapijskim istraživanjima klijenti mogu biti izloženi tretmanu koji im nije prilagođen ili je čak štetan (Kraemer, Stice, Kazdin, Offord, & Kupfer, 2001). Pored implikacija u terapijskoj praksi analiza moderacije je podjednako primenljiva u svim oblastima psihologije.

Slika 3. Konceptualni prikaz modela moderacije

U prethodno navedenom primeru povezanost između ranog negativnog iskustva i pojave depresivnosti u odraslom dobu može zavisiti od izraženosti neke treće varijable kao što je self-efikasnost. U tom primeru rana negativna iskustva predstavljaju prediktorsku varijablu, depresivnost kriterijumsku varijablu, a self-efikasnost moderatorsku varijablu. O moderatorskom efektu self-efikasnosti bismo govorili kada bi jačina povezanosti između ranog negativnog iskustva i pojave depresivnosti u odraslom dobu zavisila od nivoa self-efikasnosti. Tako bismo mogli u rezultatu dobiti da je rano negativno iskustvo značajan prediktor pojave depresivnosti u odraslom dobu samo kod osoba sa niskom self-efikasnošću. Kod osoba sa visokom self-efikasnošću rana negativna iskustva mogu u mnogo manjoj meri doprineti, ili uopšte ne doprineti, pojavi depresivnosti u odraslom dobu. Budući da visoka self-efikasnost štiti osobe sa iskustvom ranih trauma od toga da razviju visok nivo depresivnosti u odraslom dobu, za nju kažemo da je protektivni faktor. Na slici 4. dat je grafički prikaz ovog primera.

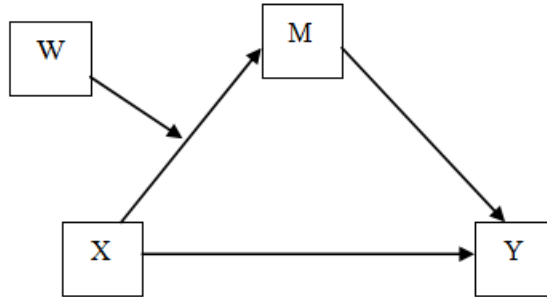

Slika 4. Grafički prikaz primera analize moderacije

MODERIRANA MEDIJACIJA

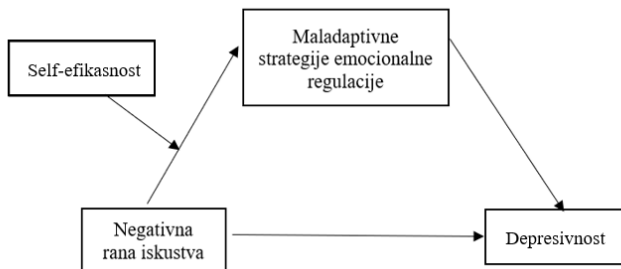
Analizom moderirane medijacije dobija se odgovor na pitanje u kojim uslovima neki mehanizam koji se ostvaruje između prediktorske i kriterijumske varijable važi (Rose et al., 2004; MacKinnon & Luecken, 2008). Kao što je već navedeno, analiza medijacije podrazumeva da je relacija koju ostvaruju prediktor i kriterijum objašnjiva trećom varijablom koja se naziva medijator. Ono što dodatno omogućava primena moderirane medijacije jeste razumevanje u kojim uslovima i za koga važi delovanje ovog mehanizma u relaciji između prediktora i kriterijuma, odnosno za koje pojedince i u kojim uslovima je veza između prediktora i kriterijuma objašnjiva medijatorom, a u kojima taj mehanizam ne važi ili važi u manjoj meri (Wegener & Fabrigar, 2000). Medijacija je moderirana ukoliko

medijacioni proces odgovoran za uticaj prediktora na ishod zavisi od vrednosti moderatora (Slika 5).

Slika 5. Konceptualni prikaz jednog od modela moderirane medijacije

Prethodna dva primera bi mogla da se integrišu u model moderirane medijacije (Slika 6). U tom slučaju govorimo o tome da se očekuje da su maladaptivne strategije emocionalne regulacije mehanizam kojim se ostvaruje relacija između ranih negativnih iskustava i pojave depresivnosti u odrasлом dobu (medijacija), ali da veza između ranih negativnih iskustava i maladaptivnih strategija emocionalne regulacije zavisi od izraženosti self-efikasnosti. Teorijski bi se moglo očekivati da je u slučaju visoke self-efikasnosti ta veza slabija ili da nije statistički značajna, te bismo mogli da zaključimo da u uslovima visoke self-efikasnosti maladaptivne strategije emocionalne regulacije nisu mehanizam kojim se objašnjava veza između ranih negativnih iskustava i depresivnosti u odrasлом dobu. U isto vreme u uslovima niske self-efikasnosti maladaptivne strategije emocionalne regulacije mogu da predstavljaju mehanizam koji objašnjava vezu između ranih averzivnih iskustava i pojave depresivnosti u odrasлом dobu.

Slika 6. Grafički prikaz primera moderirane medijacije

Postoje brojni modeli moderirane medijacije u zavisnosti od toga koju relaciju moderator zauzima. Moderator može da moderira relaciju između prediktora i medijatora, medijatora i kriterijuma, prediktora i kriterijuma ili da deluje na medijaciju tako što će moderirati više od jedne veze u modelu medijacije (Hayes, 2009). Takođe, u isto vreme dva moderatora mogu da utiču na istu ili različite veze u okviru medijacionog modela. Preacher i saradnici (Preacher, Rucker, & Hayes, 2007) opisuju pet modela moderacije medijacije kako bi pojasnili okvir za razumevanje *kondicionalnog indirektnog efekta*, opisujući ga kao veličinu indirektnog efekta koja se razlikuje na različitim nivoima bar jednog moderatora. Ovih pet modela je nastalo na osnovu različitih definicija moderacije medijacije i predstavljaju integraciju svega onog što je do sada određivano pod tim pojmom.

Prvi model opisuje slučaj u kojem je prediktorska varijabla u isto vreme i moderator, moderirajući relaciju između medijatora i prediktora. Ovaj model odgovara definiciji moderacije medijacije koju su ponudili Judd i Kenny (1981). Prema ovom modelu prediktorska varijabla dovodi do promene u medijatoru koji dalje dovodi do promena u ishodu samo na određenim nivoima prediktora/moderatora, od čega zavisi jačina povezanosti između medijatora i kriterijuma.

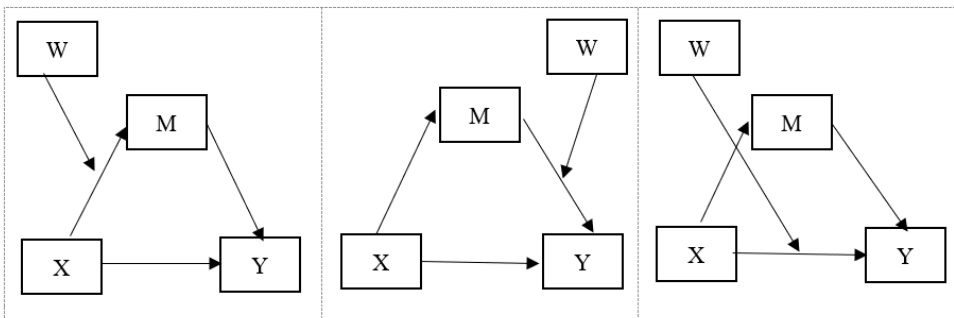
Osim ovog modela Preacher i saradnici (Preacher et al., 2007) izdvajau još četiti modela u kojima neka četvrta varijabla moderira različite veze u medijacionom modelu.

Prema prvom od preostala četiri modela (Slika 7), neka četvrta varijabla utiče na relaciju između prediktora i medijatora. U tom slučaju možemo reći da u zavisnosti od nivoa moderatora važi veza između prediktora i medijatora. O ovom modelu se govorilo kada se diskutovalo o tome da da li su maladaptivne strategije emocionalne regulacije mehanizam pomoću kojeg se ostvaruje veza između ranih negativnih iskustava i pojave depresivnosti i da li to zavisi od nivoa self-efikasnosti koji osoba ispoljava. Prema ovom modelu self-efikasnost moderira relaciju između ranih negativnih iskustava i maladaptivnih strategija emocionalne regulacije. U uslovima visoke self-efikasnosti veza između ranih averzivnih iskustava i maladaptivnih strategija emocionalne regulacije mogla bi biti slabija ili neznačajna, što bi činilo self-efikasnost protektivnim faktorom.

Prema narednom modelu, o moderaciji medijacije se govori kada medijacija zavisi od nivoa moderatora koji utiče na vezu između medijatora i kriterijuma. Prethodni primer bi ovaj model ilustrirao tako što bi mera self-efikanosti bila moderator u relaciji između maladaptivnih strategija emocionalne regulacije i pojave depresivnosti. U tom slučaju bi od nivoa izraženosti self-

efikasnosti zavisilo da li su maladaptivne strategije emocionalne regulacije mehanizam kojim se može ili ne može objasniti relacija između ranih averzivnih iskustava i depresivnosti. Prethodni model je govorio o tome da visoka self-efikasnost štiti osobu u uslovima negativnih ranih iskustava da razvije maladaptivne strategije emocionalne regulacije, dok bi u slučaju ovog modela visoka self-efikasnost štitila osobu u uslovima česte upotrebe maladaptivnih strategija emocionalne regulacije da ne razvije depresivne simptome. U slučaju oba modela u uslovima visoke self-efikanosti maladaptivne strategije emocionalne regulacije nisu mehanizam kojim se objašnjava veza između ranih negativnih iskustava i pojave depresivnosti, već je razlika u tome da li moderator moderira *a* ili *b* put u medijacionom modelu.

Osim ovog modela moguće je da moderator moderira vezu između prediktora i kriterijuma u medijacionom modelu. U prethodno navedenom primeru to bi se desilo kada bismo pretpostavili da u zavisnosti od izraženosti self-efikasnosti varira jačina povezanosti između ranih negativnih iskustava i pojave depresivnosti.

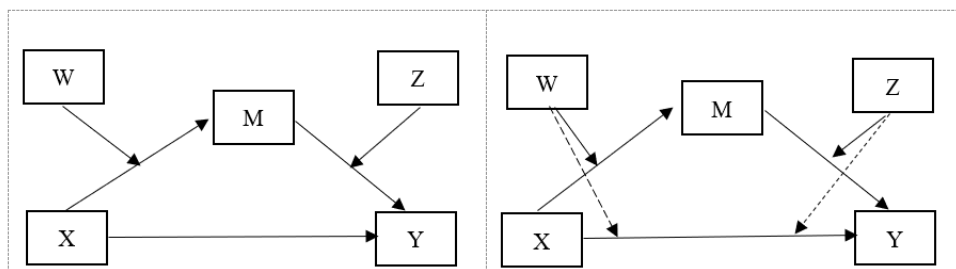

Beleška. X – rano negativno iskustvo, Y – depresivnost, M – maladaptivne strategije emocionalne regulacije, W – self-efikasnost

Slika 7. Grafički prikaz moderirane medijacije – sa moderatorima koji moderiraju relaciju a) između prediktora i medijatora, b) medijatora i kriterijuma, c) prediktora i kriterijuma

Takođe, pored delovanja jednog moderatora na jednu ili više relacija u okviru modela moderirane medijacije moguće je postojanje više moderatora. Ovaj model odgovara poslednjem koji su predložili Preacher i saradnici (Preacher et al., 2007), prema kojem jedan moderator može da utiče na vezu između prediktora i medijatora, a drugi na vezu između medijatora i kriterijuma. Dodatno, ovi moderatori istovremeno mogu da moderiraju i više od jedne veze u modelu medijacije, utičući istovremeno na relaciju između prediktora i medijatora,

medijatora i kriterijuma, odnosno prediktora i kriterijuma. U prethodno navedenom medijacionom modelu moderator u relaciji između ranih negativnih iskustava i maladaptivnih strategija emocionalne regulacije mogla bi da bude mera self-efikasnosti, dok bi na relaciju između maladaptivnih strategija emocionalne regulacije i pojave depresivnosti mogao da utiče optimizam. U tom primeru self-efikasnost štiti osobu u uslovima ranih negativnih iskustava da ne razvije maladaptivne strategije emocionalne regulacije, dok optimizam štiti osobu u uslovima česte upotrebe maladaptivnih strategija emocionalne regulacije da ne razvije depresivne simptome (Slika 8a). Još složeniji model koji navode Preacher i saradnici (Preacher et al., 2007) u sklopu ovog primera odnosio bi se na situaciju u kojoj bi osim opisanih moderacionih efekata na relaciju između prediktora i medijatora (self-efikasnost), odnosno medijatora i kriterijuma (optimizam), dva moderatora dodatno moderirala i vezu između prediktora i kriterijuma (ranih negativnih iskustava i depresivnosti) (Slika 8b).

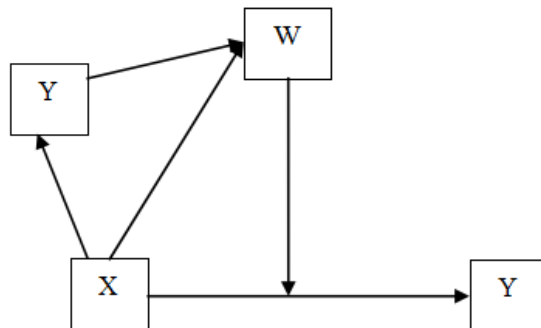
Beleška. X – rano negativno iskustvo, Y – depresivnost, M – maladaptivne strategije emocionalne regulacije, W – self-efikasnost, Z – optimizam

Slika 8. Grafički prikaz moderirane medijacije u uslovima kada a) moderator W moderira relaciju između X i M, moderator Z moderira relaciju između M i Y; b) moderator W i Z osim već pomenutih relacija moderiraju i relaciju između X i Y

MEDIJACIJA MODERACIJE

Statistički gledano, model medijacije moderacije je ekvivalentan modelu moderacije medijacije u kojem je veza između prediktora i medijatora moderirana trećom, moderatorskom varijablom (Hayes, 2009; Muller, Judd, & Yzerbyt, 2005). Analiza moderirane medijacije stoga predstavlja širi pojam jer omogućava pozicije moderatora u medijacionom modelu koje ni statistički ni konceptualno ne odgovaraju modelu medijacije moderacije. O statističkoj ekvivalentnosti modela moderacije medijacije i medijacije moderacije govorimo samo kada model

moderirane medijacije sadrži moderator u relaciji između prediktora i medijatora (Frazier, Tix, & Baron, 2004). Međutim, iako bi se za ova dva modela dobili identični rezultati kako za indirektni efekat, tako i za efekat interakcije, razlika između ova dva modela jeste pre svega konceptualna (Edwards & Lambert, 2007). Postupci moderacije i medijacije nisu samo statistički, već i teorijski fenomeni. Zbog toga je važno istaći razliku u interpretaciji modela moderacije medijacije i medijacije moderacije i povrh identičnih rezultata koje daju. Wegener i Fabrigan (2000) navode da o medijaciji moderacije govorimo kada povezanost između prediktora i kriterijuma zavisi od nivoa moderatora, ali moderator ostvaruje taj efekat preko neke medijatorske varijable. Jednostavnije rečeno, u slučaju moderacije medijacije medijacioni model je značajan samo na određenom nivou moderatora, dok je u slučaju medijacije moderacije moderacioni efekat između prediktora i kriterijuma objašnjiv nekim mehanizmom, odnosno medijatorom (Baron & Kenny 1986; James & Brett, 1984). Model medijacije moderacije primarno je moderacioni, a medijacija ima sekundarnu ulogu u objašnjenju procesa na kojem počiva razlika u povezanosti između prediktora i kriterijuma u zavisnosti od nivoa moderator (Slika 9). Ovakva vrsta modela se uobičajeno koristi kada nas zanima zbog čega, odnosno zbog kog procesa ili mehanizma, neki rezultat važi za neke ljude, situacije i uslove, dok za druge to nije slučaj.

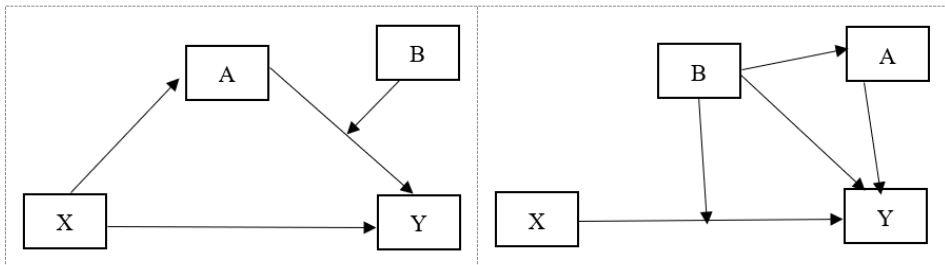

Slika 9. Prikaz jednog od modela medijacije moderacije

Konceptualnu razliku između ova dva modela možemo razmotriti pomoću sledećeg primera. Pretpostavimo da izloženost traumatskom iskustvu u detinjstvu predviđa sklonost ka suicidalnom ponašanju u odrasloj dobi. Sa jedne strane, istraživačko pitanje može biti : Pomoću kog mehanizma je sklonost ka suicidalnosti usled izloženosti traumatskom iskustvu objašnjiva? Može da se ispostavi da osobe

koje su bile izložene traumatskom iskustvu u detinjstvu češće ispoljavaju simptome depresivnosti, te da to dovodi do veće sklonosti ka suicidalnom ponašanju. Ukoliko je ova veza slabija nego što se na osnovu prethodnih istraživanja očekuje, zanimaće nas u kojim uslovima i za koje osobe taj mehanizam važi. Može da se ispostavi da sklonost ka depresivnosti dovodi do porasta sklonosti ka suicidalnosti samo kod osoba koje karakteriše ruminativni stil mišljenja. Tada govorimo o tome da kod osoba koje su sklone ruminacijama traumatsko iskustvo češće dovodi do suicidalnog ponašanja, preko sklonosti ka razvoju depresivnosti. Ovaj primer ilustruje model moderacije medijacije (Slika 10a). Sa druge strane, pretpostavimo da istraživačko pitanje može da glasi i ovako: Da li se povezanost između traumatizacije u detinjstvu i suicidalnog ponašanja razlikuje na različitim nivoima moderatora, odnosno u zavisnosti od sklonosti ka ruminativnom stilu mišljenja? Ukoliko se ispostavi da je povezanost između rane traume i suicidalnosti jača kod osoba koje su sklone ruminativnom stilu mišljenja, može nas zanimati koji mehanizam stoji u osnovi ovog rezultata. Odgovor na ovo pitanje se traži primenom medijacije moderacije, gde bi medijator mogao da predstavlja sklonost ka razvijanju depresivnosti. U slučaju ovog primera sklonost ka razvijanju depresivnosti bio bi mehanizam kojim se objašnjava veza između sklonosti ka ruminiranju i suicidalnosti (Slika 10b).

Interpretacija rezultata moderacije medijacije i medijacije moderacije zavisice pre svega od istraživačkog pitanja koje je postavljeno nacrtom, a model od kojeg se kreće, pre svega od teorijskih pretpostavki.

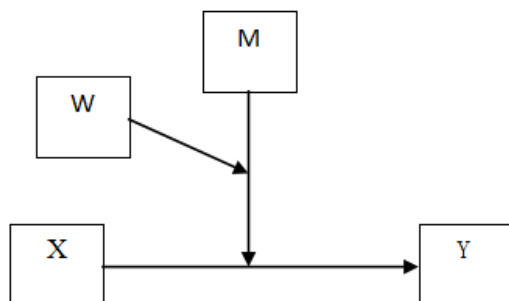
Beleška: X – rano negativno iskustvo, Y – suicidalnost, A – depresivnost, B – ruminativni stil mišljenja

Slika 10. Grafički prikaz modela a) moderirane medijacije i b) medijacije moderacije

MODERACIJA MODERACIJE

Varijacije kompleksnijih modela zasnovanih samo na analizi moderacije mogu da budu u obliku modela sa dva ili više moderatora ili u obliku modela sa moderatorima višeg reda (neaditivni modeli moderacije). Prvopomenuti modeli, odnosno oni koji podrazumevaju dva ili više moderatora, neće biti opisani u ovom tekstu budući da ne podrazumevaju nova znanja povrh onih koja su potrebna za razumevanje moderacije sa jednim moderatorom. Ovi modeli podrazumevaju glavne efekte, odnosno pojedinačne doprinose koji svaki od prediktora i moderatora ostvaruje na kriterijum, kao i interaktivne doprinose koje svaki moderator ostvaruje sa prediktorom, što je i u osnovi jednostavne moderacije (Hayes, 2013; Hayes, 2017).

U ovom tekstu biće reči o još jednom kompleksnijem modelu zasnovanom na analizi moderacije, o tzv. moderaciji moderacije (Slika 11) (Aiken & West, 1991; Cohen et al., 2003). Ovaj oblik hijerarhijske moderacije podrazumeva dva moderatora u modelu u kojem je jedan od njih primarni a drugi sekundarni. Iako je teorijski moguće pretpostaviti više moderatora u hijerarhijskim modelima moderacije, takvi oblici se uglavnom ne primenjuju jer podrazumevaju veoma komplikovanu interpretaciju. Dodatni razlog tome je i taj što psihološke teorije tipično ne podrazumevaju kompleksnost koja bi prevazilazila jednostavnu moderaciju ili moderaciju moderacije (Cohen & Cohen, 1983). Kao što je pomenuto, zadatak analize moderacije jeste da proverava teorijske pretpostavke i predstavlja pored statističkog i teorijski postupak. U jakim teorijama interakcija je specifikovana a priori (Frazier et al., 2004), stoga interakcije ne trebaju da budu uključene, izuzev ako nemaju jaku teorijsku podršku.

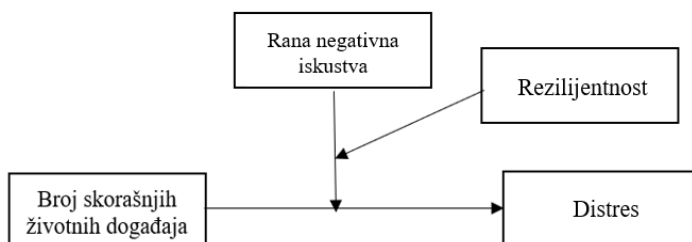

Slika 11. Konceptualni prikaz moderacije moderacije

Ovaj oblik moderacije pored doprinosa objašnjenju prediktora koji se ostvaruje interakcijama jednog i drugog moderatora sa prediktorom podrazumeva i

dodatni doprinos trostruke interakcije, odnosno interakcije prediktora i dva moderatora. Dodatna vrednost, odnosno trostruka interakcija, jeste ono po čemu se ovi modeli razlikuju od modela sa dva moderatora koja nisu u hijerarhijskom odnosu (Rose et al., 2004). Možemo reći da pored glavnog doprinosa koji ostvaruju prediktor i moderator, kao i pored interaktivnog efekta prediktora i moderatora, postoji i dodatni doprinos objašnjenju prediktora koji ostvaruju ove tri varijable u interakciji. Kada je trostruka interakcija značajna, njoj se interpretaciji daje prednost u rezultatima jer ona ukazuje na to da dvostruke interakcije (pojedinačne interakcije prediktora i moderatora) ne omogućavaju kompletnu interpretaciju efekata (Edwards & Lambert, 2007). Ova analiza se najčešće primenjuje kod teorija koje podrazumevaju da se ispitanici razlikuju ne samo na osnovu jednog svojstva, odnosno dimenzije, već na osnovu kombinacije dva svojstva.

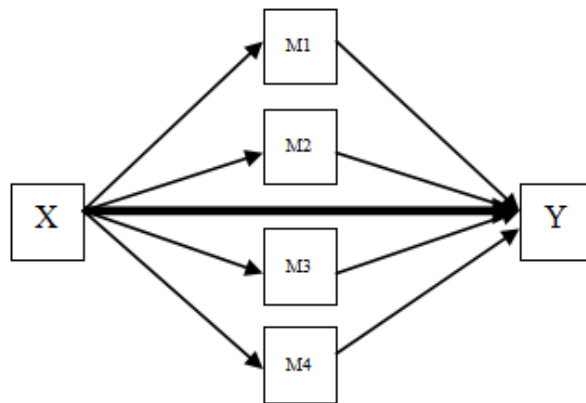
Ukoliko uzmemo kao primer Potpuni dijagnostički model Ann Masten (eng., Full diagnostic model; Masten, Cutuli, Herbers, & Reed, 2009), pretpostavićemo da adaptivnost funkcionisanja u stresnim okolnostima u odrasloj dobi može da se predviđa na osnovu kombinacije dva faktora: broja ranih negativnih iskustava (RNI) i rezilijentnosti. Masten (1984) tvrdi da nije moguće potpuno razumevanje i predviđanje mentalnog zdravlja u odrasloj dobi u stresnim okolnostima uzimanjem u obzir samo jednog od ova dva svojstva. Ona razlikuje četiri grupe ljudi na osnovu vrednosnih skorova na ove dve varijable: kompetentne (nisko RNI, visoka rezilijentnost), rezilijentne (visoko RNI, visoka rezilijentnost), vulnerabilne (nisko RNI, niska rezilijentnost) i maladaptivne (visoko RNI, niska rezilijentnost) osobe. Da bismo testirali model koji je ona predložila, neophodno je korišćenje moderacije moderacije budući da nas, pored interakcije zasebno rezilijentnosti i ranih negativnih iskustava sa aktuelnim stresorima, zanima i njihova trostruka interakcija. Samo njenim testiranjem možemo dobiti uvid u razlike u funkcionisanju osoba prema grupama koje je formirala Mastenova (Slika 12).

Slika 12. Grafički prikaz primera moderirane moderacije

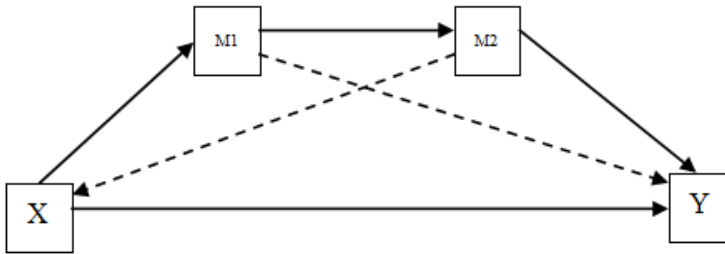
PARALELNE I SERIJALNE MEDIJACIJE

Postoje dve vrste kompleksnijih modela zasnovanih na analizi medijacije koji obuhvataju dva ili više medijatora. U pitanju su modeli paralelne i serijalne, odnosno lančane medijacije (Hayes, 2003). Modeli paralelne medijacije (Slika 13) jesu oni koji imaju više međusobno nezavisnih mehanizama koji objašnjavaju vezu između prediktora i kriterijuma. Navodi se da su nezavisni, mada su najčešće u visokoj korelaciji. Ovaj model se primenjuje kada se očekuje da medijator objašnjava samo deo varijanse predviđanja kriterijuma prediktorom. Budući da je u pitanju parcijalna medijacija, može se pretpostaviti da nas zanima koji još medijatori učestvuju u objašnjenju varijanse kriterijuma (Jose, 2003). Ovi medijatori su međusobno nezavisni, a njihova uloga u modelu je samo u objašnjavanju relacije između prediktora i kriterijuma. Kada se isključi broj ispitanika i varijabli, u istraživanju ne postoji ograničenje broja medijatora koje bi bilo moguće uvesti u model paralelne medijacije.

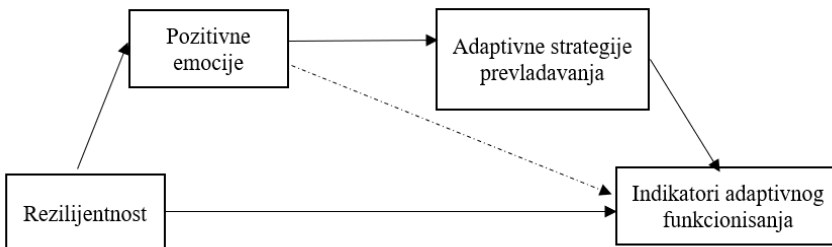
Slika 13. Prikaz modela paralelne medijacije

U modelu serijalne, odnosno lančane medijacije očekuje se da će prediktor delovati na kriterijum pomoću niza mehanizama koji međusobno dovode jedan do drugog (Slika 14) (Hayes, 2013). Očekuje se da medijatori nisu samo međusobno korelirani, već da su u kauzalnoj vezi. Očekuje se da kriterijum utiče na prediktor pomoću niza mehanizama koji dovode jedan do drugog, te da imaju jasno teorijski podržan redosled u lancu medijacije. Broj veza između prediktora, kriterijuma i medijatora usložnjava se sa uvođenjem varijabli u model, ali se razlikuje i od očekivanja o delovanju svakog od medijatora na druge varijable.

Slika 14. Prikaz modela serijalne (lančane) medijacije

Prema teoriji proširenja i izgradnje Barbare Fredrickson (2001) očekuje se da će rezilijentne osobe u stresnoj situaciji bolje funkcionirati iz razloga što lakše generišu pozitivne emocije. Prema pretpostavkama ovog modela pozitivne emocije dovode do boljih ishoda na taj način što omogućavaju proširenje kapaciteta za primenu adaptivnijih mehanizama prevladavanja. Za testiranje ove teorije bi se primenio model lančane medijacije u kom se očekuje da rezilijentnost u stresnim situacijama dovodi do generisanja pozitivnih emocija, što zatim dovodi do primene adaptivnijih strategija prevladavanja omogućavajući time bolje funkcionisanje u aktuelno stresnim okolnostima. Ovaj model pored kauzalnog odnosa između dva medijatora može podrazumjevati i testiranje niza drugih veza. Da li prvi medijator ostvaruje svoje delovanje samo preko uticaja na drugi medijator, ili i direktno doprinosi objašnjenju kriterijuma? Da li prediktor utiče i direktno na drugi medijator ili to čini samo preko prvog medijatora? Bez obzira kako specifikovali model, ono što ga čini lančanim jeste kauzalna veza među medijatorima, dok druge vrste odnosa nisu determinišuće za ovaj model (Slika 15).

Slika 15. Grafički prikaz primera lančane medijacije

STATISTIKI POSTUPCI ZA ISPITIVANJE KOMPLEKSNIJIH MODELA
MODERACIJE I MEDIJACIJE

Kompleksni modeli zasnovani na analizama moderacije i medijacije mogu se ispitivati na mnogo načina. Osnovne modele moderacije i medijacije, kao i moderacije moderacije, moguće je sprovesti primenom hijerarhijske regresione analize. Pored navedenog Hayes (2012) razvio je macro process za SPSS kojim se na jednostavan način može testirati većina navedenih modela i njihove kompleksnije varijacije sa velikim brojem varijabli. U process-u nije moguće sprovesti samo nelinearnu moderaciju, ali nije moguće ni sprovođenje nijednog od prethodno navedenih analiza ukoliko je bar jedna od varijabli kategorijalna. Analize kondicionalnih procesa moguće je sprovesti i upotrebom jamova modula – jamm, u kojem je moguće sprovesti sve modele o kojima se radilo u ovom radu, ali i neke kompleksnije. Svaki od ovih modela moguće je testirati i primenom strukturalnog modelovanja (Sardeshmukh & Vandenberg, 2017) u većini dostupnih programskih paketa poput R-a.

Milica Lazić

THEORETICAL AND PRACTICAL CONSIDERATION OF COMPLEX MODELS
BASED ON MODERATION AND MEDIATION ANALYSES*Summary*

Most statistical methods applied in the social sciences involve testing direct relationships among variables. However, since psychology deals with complex phenomena, this corpus of methods is not sufficient to understand the mechanisms and conditions under which certain direct relationships apply. Moderation and mediation analyses were the first step towards understanding more complex relationships among variables. The analysis of mediation answers the question of “how” and “why”, or through what mechanisms a particular relation is realized, while the analysis of moderation offers the answer to the question of “when”, “for whom” and “under what conditions” a particular relation between the predictor and criterion variables applies. Although the increasing use of moderation and mediation analyses has led to advances in understanding the phenomena addressed by psychology, complex psychological theories require testing more complex models based on these analyses. Accordingly, this paper will outline theoretical rationales for using models such as moderated mediation, moderation mediation, parallel and serial mediation and three-way interaction. This paper focuses on explaining the conceptual differences between these complex models, through demonstrating the need to use these models on examples of different psychological theories.

Keywords: moderation, mediation, moderated mediation, mediated moderation, serial mediation, three-way interaction.

LITERATURA

- Aiken, L. S., & West, S. G. (1991). *Multiple regression: Testing and interpreting interactions*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of personality and social psychology*, 51(6), 1173–1182.
- Bolin, J. H. 2014. Hayes, Andrew, F. (2013). Introduction to mediation, moderation and conditional process analysis: a regression-based approach, *Journal of Educational Measurement* 51(3): 335–337.
- Chaplin, W. F. (2007). Moderator and mediator models in personality research: A basic introduction. In R. W. Robins, R. C. Fraley, & R. F. Krueger (Eds.), *Handbook of research methods in personality psychology* (pp. 602–632). New York: Guilford.
- Cohen, J., & Cohen, P. (1983). *Applied multiple regression/correlation analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Cohen, J., Cohen, P., West, S. G., & Aiken, L. S. (2003). *Applied multiple regression/ correlation analysis for the behavioral sciences* (3rd ed.). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Edwards, J. R., & Lambert, L. S. (2007). Methods for integrating moderation and mediation: a general analytical framework using moderated path analysis. *Psychological methods*, 12(1), 1–22.
- Fairchild, A. J., & MacKinnon, D. P. (2009). A general model for testing mediation and moderation effects. *Prevention Science*, 10(2), 87–99.
- Frazier, P. A., Tix, A. P., & Barron, K. E. (2004). Testing moderator and mediator effects in counseling psychology research. *Journal of counseling psychology*, 51(1), 115–134.
- Fredrickson, B. L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The broaden- and-build theory of positive emotions. *American psychologist*, 56(3), 218–226.
- Hayes, A. F. (2009). Beyond Baron and Kenny: Statistical mediation analysis in the new millennium. *Communication monographs*, 76(4), 408–420.
- Hayes, A. F. (2012). PROCESS: A versatile computational tool for observed variable mediation, moderation, and conditional process modeling.

- Hayes, A. F. (2013). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*. NY: Guilford Press.
- Hayes, A. F. (2017). Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach. *Guilford publications*.
- Hayes, A. F., & Rockwood, N. J. (2017). Regression-based statistical mediation and moderation analysis in clinical research: Observations, recommendations, and implementation. *Behaviour research and therapy*, 98, 39–57.
- James, L. R., & Brett, J. M. (1984). Mediators, moderators, and tests for mediation. *Journal of Applied Psychology*, 69(2), 307–321.
- Jose, P. E. (2013). *Doing statistical mediation and moderation*. NY: Guilford Press.
- Judd, C. M., & Kenny, D. A. (1981). Process analysis estimating mediation in treatment evaluations. *Evaluation review*, 5(5), 602–619.
- Kraemer, H. C., Stice, E., Kazdin, A., Offord, D., & Kupfer, D. (2001). How do risk factors work together? Mediators, moderators, and independent, overlapping, and proxy risk factors. *American Journal of Psychiatry*, 158, 848–856.
- Lindley, P., & Walker, S. N. (1993). Theoretical and methodological differentiation of moderation and mediation. *Nursing Research*, 42(5), 276–279.
- Masten, A. S., Cutuli, J. J., Herbers, J. E., & Reed, M. G. (2009). 12 Resilience in Development. *Oxford handbook of positive psychology*, 117–131.
- MacKinnon, D. P., & Fairchild, A. J. (2009). Current directions in mediation analysis. *Current directions in psychological science*, 18(1), 16–20.
- MacKinnon, D. P., & Luecken, L. J. (2008). How and for whom? Mediation and moderation in health psychology. *Health psychology*, 27(2S), S99.
- Mededović, J. (2013). Analiza interakcija prediktora u modelima linearne regresije: primer stranačke evaluacije. *Primenjena psihologija*, 6(3), 267–286.
- Muller, D., Judd, C. M., & Yzerbyt, V. Y. (2005). When moderation is mediated and mediation is moderated. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(6), 852–863.
- Peyrot, M. (1996). Causal analysis: Theory and application. *Journal of Pediatric Psychology*, 21(1), 3–24.
- Preacher, K. J., Rucker, D. D., & Hayes, A. F. (2007). Addressing moderated mediation hypotheses: Theory, methods, and prescriptions. *Multivariate behavioral research*, 42(1), 185–227.
- Rose, B. M., Holmbeck, G. N., Coakley, R. M., & Franks, E. A. (2004). Mediator and moderator effects in developmental and behavioral pediatric research. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, 25(1), 58–67.

- Sardeshmukh, S. R., & Vandenberg, R. J. (2017). Integrating moderation and mediation: A structural equation modeling approach. *Organizational Research Methods*, 20(4), 721–745.
- Wegener, D. T., & Fabrigar, L. R. (2000). Analysis and design for nonexperimental data: Addressing causal and noncausal hypotheses. In H. T. Reis & C. M. Judd (Eds.), *Handbook of research methods in social and personality psychology* (pp. 412–450). New York: Cambridge University Press.

Jelica Petrović*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 159.922.8
DOI: 10.19090/gff.2020.2.77-91
Originalni naučni rad

PREDIKTORI STRATEGIJA REŠAVANJA VRŠNJAČKIH KONFLIKATA U ADOLESCENCIJI: ŠTA SE KRIJE IZA PREFERIRANIH STRATEGIJA?

Vršnjački konflikti i način njihovog rešavanja zauzimaju centralno mesto u vršnjačkim odnosima adolescenata. Strategije koje se koriste za rešavanje konflikata značajno oblikuju vršnjačke odnose i ostvaruju važan uticaj na socijalno i emocionalno funkcionisanje adolescenta.

Predmet ovog istraživanja predstavlja ispitivanje značaja nekih emocionalnih kompetencija (emocionalnog razumevanja, empatije, emocionalne regulacije i prepoznavanja emocija) u predikciji različitih strategija. Uzorak u ovom istraživanju sastojao se od 350 ispitanika prosečnog uzrasta od 12 godina, ujednačenog po polu. U cilju ispitivanja značaja i učešća odabranih prediktorskih varijabli u predikciji strategija za rešavanje vršnjačkih konflikata primenjena je multivarijantna analiza kovarijanse (MANCOVA).

Rezultati pokazuju da visoka emocionalna kontrola ima značajnu ulogu u svim strategijama, s tim da je kod agresivnih strategija ta veza negativna. Razumevanje emocija pokazalo se ključnim u strategijama usmerenim na rešavanje problema i u asertivnim strategijama. Prepoznavanje emocija na osnovu facijalnih izraza pokazala se kao značajan prediktor jedino kod asertivnih strategija za rešavanje konflikata. Empatija se pokazala kao ključni prediktor strategija usmerenih na rešavanje problema i prediktor strategija traženja socijalne podrške.

Rezultati govore u prilog tezi da emocionalna kompetencija predstavlja važnu odrednicu strategija za rešavanje konflikata.

Ključne reči: adolescencija, strategije za rešavanje konflikata, emocionalna kompetencija, emocionalna kontrola, empatija, prepoznavanje emocija, razumevanje emocija.

UVOD

Tokom perioda adolescencije, uz sve ostale nagle očekivane razvojne turbulencije, promene u socijalnoj mreži bivaju sve izrazitije. Kvalitet odnosa sa "značajnim drugima" se ubrzano menja, postavljajući zahteve pred adolescenta da

* jelica.petrovic@ff.uns.ac.rs

im se prilagodi. Pojačana potreba za autonomijom jeste važna tema u adolescenciji, dok, s druge strane, potreba da se bude prihvaćen unutar vršnjačke grupe postaje jedan od najvažnijih ciljeva. Upravo ovo balansiranje na relaciji pripadnost-autonomija često otvara put potencijalnim konfliktima u svim važnim odnosima, uključujući roditelje, vršnjake i partnere (Lohman, Jarvis, 2000). Istraživanja pokazuju da vršnjaci u adolescenciji postaju veoma važan izvor socijalne podrške, ali i negativne razmene, uključujući tu i konflikte (Petrović, 2006).

Konflikti generalno predstavljaju vrstu interakcije u kojoj postoji inkompatibilnost u ponašanju ili ciljevima (Laursen & Hafen, 2010). Očekivano je da u adolescenciji teme konflikata sve češće budu vezane za neslaganje u uverenjima i ponašanju, te u tom smislu već liče na teme konflikata kod odraslih. Rezultati istraživanja sprovedenog na uzorku mlađih adolescenata iz Srbije pokazuju da su razlozi zbog kojih najčešće dolazi do sukoba među vršnjacima zadirkivanje, neumesne šale, provociranje, vređanje, ogovaranje, sukob mišljenja i kompetencija (Petrović, 2010). U svakom slučaju, vršnjački konflikti i način njihovog rešavanja postaju centralno mesto u vršnjačkim odnosima adolescenata. Strategije koje se koriste za rešavanje konflikata utiču na ishode samog vršnjačkog konflikta i time značajno oblikuju njihove odnose i ostvaruju važan uticaj na socijalno i emocionalno funkcionisanje adolescenta (Rinaldi&Cheong, 2020; Petrović, 2015). Strategije rešavanja konflikata predstavljaju način na koji se ponašamo unutar konfliktnih situacija (Kim-Jo et al., 2010). Ukoliko se konflikti među vršnjacima ne rešavaju neposredno i vešto (u smislu korišćenja adaptivnih, konstruktivnih strategija), mogu imati razorno dejstvo po njihov odnos (Zimmermann, 2003; Oswald et al., 2004). S druge strane, uspešna rezolucija konflikata donosi veliki razvojni potencijal, te interpersonalni odnosi tako dobijaju na kvalitetu (Leadbeater et al., 2006). Brojni autori tvrde da se strategije rešavanja konflikata ugrubo mogu podeliti samo u dve kategorije: *upuštanje u konflikt* i *izbegavanje konflikta* (Wilmot & Hocker, 1998). Nešto razrađeniji modeli uključuju *pregovaranje* (pravljenje kompromisa i uključivanje treće strane), *neupuštanje* (povlačenje i izbegavanje) i *submisivnost*, tj. popuštanje (Jensen-Campbell et al., 1996). Na slične kategorije nailazimo i u drugim istraživanjima. Tako se u njima pominju, na primer, *problem usmerene strategije* (ponašanja sa ciljem nalaženja rešenja problema u direktnoj komunikaciji), *kontrolišuća strategija* (čvrsto zauzimanje sopstvenog stanovišta i pokušaji kontrolisanja situacije) i *nekonfrontiranje* (povlačenje iz situacije i sakrivanje sopstvenih osećanja) (Putnam & Wilson, 1982). S obzirom na to da strategije rešavanja konflikata zavise od vrste situacije i tipa interpersonalnog odnosa, nije lako apriori odrediti koje su strategije

konstruktivne, a koje ne. Ono što je sigurno jeste da negovanje bilo kog rigidnog obrasca u svim konfliktnim situacijama svakako nije adaptivno. Na primer, izbegavanje konflikata može biti veoma korisna strategija u situaciji vršnjačkog nasilja. Međutim, ako je to jedina strategija koju osoba koristi u svim interpersonalnim odnosima, ne možemo je smatrati adaptivnom. Ipak, složićemo se sa stanovištem pojedinih autora da konstruktivno rešavanje konflikata svakako podrazumeva, na primer, usmerene strategije za koje se pokazalo da su povezane sa socijalnom adaptacijom (Petrović, 2015) i mentalnim zdravljem (Wheeler et al., 2010; Marceau et al., 2015). U nekonstruktivne strategije svakako spadaju agresivne strategije i ponašanja izbegavanja, jer su povezane sa niskim kvalitetom interpersonalnih odnosa i niskom psiho-socijalnom adaptacijom (Olson & Braithwaite, 2004; Wheeler et al., 2010; Petrović, 2015; Overall & McNulty, 2017).

U adolescenciji repertoar strategija rešavanja konflikata postaje bogatiji u odnosu na prethodni uzrast. Povećava se učestalost konstruktivnih strategija (pregovaranje, kooperacija), a opada učestalost destruktivnih, u prvom redu agresivnih strategija (Noakes & Rinaldi, 2006; Tamm et al., 2018). Takođe, smanjuje se učestalost traženja intervencije i pomoći od odraslih, jer socijalni svet adolescenata sve manje uključuje odrasle (Laursen & Collins, 1994). Rezultati istraživanja sprovedenog na uzorku mlađih adolescenata iz Srbije pokazuju da konflikti među vršnjacima nisu visoko frekventni i umerenog su intenziteta, a strategije koje se najčešće koriste unutar konfliktnih epizoda jesu konstruktivne strategije za rešavanje vršnjačkih konflikata (asertivne i usmerene na rešavanje problema); zatim slede pasivne strategije (distrakcija i izbegavanje) i traženje socijalne podrške, dok su se kao najmanje preferirane strategije pokazale strategije rešavanja konflikata koje uključuju neki od vidova agresivnog ponašanja (Petrović, 2010). Razlozi za ovaj napredak su mnogobrojni. Prvo, važnost pripadnosti vršnjačkoj grupi rapidno raste, te adolescent pronalazi nove načine da rešava konflikte kako ne bi bio isključen. Drugo, prijateljstva koja se sklapaju u adolescenciji mnogo su zrelija i trajnija, što podrazumeva održavanje odnosa koji se temelje na reciprocitetu i saradnji. Svi ovi zadaci stavljaju adolescenta pred nove izazove – da razvija različite socijalne veštine, uključujući i veštine komunikacije i umešnost u sposobnosti rešavanja konflikata (Noakes & Rinaldi, 2006). Uz to, nova kognitivna i emocionalna razvojna postignuća takođe će omogućiti širi raspon konfliktnih strategija – prepoznavanje i razumevanje emocija je sve bolje (Dunn & Slomkowski, 1995), empatski potencijal napreduje, a i sposobnost tačne procene i tumačenja socijalnih signala raste (Dodge, 1985; Putallaz, 1983).

Imajući u vidu da konflikti jesu nezaobilazan deo vršnjačkih odnosa, te da strategije koje se koriste za rešavanje konflikata snažno oblikuju kvalitet vršnjačkih odnosa (Rinaldi&Cheong, 2020), važno je upitati se od čega zavisi preferencija nekih specifičnih strategija? Jasno je da bi spisak ovih faktora bio predugačak, jer je ponašanje u konfliktima uslovljeno kulturološkim faktorima, usvojenim porodičnim modelima, ali i mnogobrojnim ličnim karakteristikama. Kako novija istraživanja markiraju važnost socio-emocionalnih veština u konfliktnim situacijama jer se pokazuju kao ključne za rešavanje konflikata i uspešnu socijalnu adaptaciju (Petrović, 2015; Wang et al, 2020), opredelili smo se za ispitivanje udela ovih faktora u preferenciji određenih strategija za rešavanje konflikata u ranoj adolescenciji. Kako bismo bolje razumeli zašto adolescenti biraju specifične strategije za rešavanje konflikata za predmet našeg istraživanja odabrali smo ispitivanje značaja nekih emocionalnih kompetencija u predikciji ovih strategija. Drugim rečima, pitamo se da li se adolescenti koji preferiraju različite strategije za rešavanje konflikata razlikuju po stepenu razvijenosti emocionalnog razumevanja, empatije, emocionalne regulacije i prepoznavanju emocija?

METOD

Uzorak

Uzorak u ovom istraživanju sastojao se od 350 ispitanika ranog adolescentnog uzrasta (a to su bili učenici 6. i 7. razreda) iz nekoliko osnovnih škola na teritoriji Novog Sada. Uzorak je bio ujednačen po polu (53.7% dečaka i 46.3% devojčica), a prosečan uzrast ispitanika je 12 godina.

Instrumenti

- *Skala strategija za rešavanje konflikata (Petrović, 2010).*

Upitnik se sastoji se iz 6 hipotetičkih vinjeta u kojima su opisani konflikti između dva deteta istog pola. Nakon svake hipotetičke priče ponuđeno je 5 grupa strategija za rešavanje konflikta, a zadatak ispitanika bio je da na trostepenoj Likertovoj skali za svaku od strategija proceni koliko je verovatno da bi postupio na svaki od ponuđenih načina. Skala uključuje sledeće strategije:

1. *strategije umerene na rešenje problema* – “problem solving” (pokušaji dogovora, pregovora i ponude alternativnih rešenja u cilju okončanja konflikta),

2. *asertivne strategije* (samouverena komunikacija u cilju borbe za sopstvena prava: objašnjavanje razloga zbog kojih se tuđe ponašanje doživljava kao ometajuće; izražavanje sopstvenog mišljenja, zahteva i osećanja, bez narušavanja prava drugih),
3. *socijalna podrška* (traženje pomoći ili podrške od treće odrasle osobe – roditelja ili nastavnika),
4. *agresivne strategije* (*fizička agresija* koja podrazumeva udaranje, štipanje, guranje; *verbalna agresija* (vikanje, psovanje) i relacionalna agresija (ucenjivanje, osveta i socijalna manipulacija),
5. *pasivne strategije* (*distrakcija* – skretanje pažnje sa konfliktnog događaja i *napuštanje ili izbegavanje konfliktne situacije*).

- *Zadatak prepoznavanja emocija (Petrović, 2007)*

Zadatak prepoznavanja emocija se sastoji se od 12 crno-belih fotografija formata 8x13 cm na kojima ženski i muški model izražavaju bazične emocije: sreću, tugu, gađenje, iznenađenje, strah i ljutnju. Ispod svake fotografije ponuđeno je 8 različitih emocija, a zadatak ispitanika je da prepozna emociju sa fotografije, a potom da zaokruži jedan od 8 ponuđenih odgovora. Uz prethodno opisane, ubačene su i emocije ponosa i stida da bi se sprečilo odgovaranje po sistemu eliminacije. Test-retest pouzdanosti na uzorku studenata psihologije iznosila je $r=.96$ za ženski model, a $r=.90$ za muški model (Petrović i Mihić, 2009).

- *Skala emocionalne kompetencije (Petrović, 2010)*

Ova skalu čini 23 stavke, a faktorska analiza pokazala je 3 psihološki prepoznatljive dimenzije koje objašnjavaju 32,79% varijanse. Sadržaj stavki koje čine prvi faktor odnosi se na prepoznavanje i razumevanje sopstvenih i tuđih emocija, kao i na vrstu osetljivosti na emocionalne signale, te je nazvan *razumevanje emocija* (primer stavke: "*primetim kada se neko ponaša različito od onoga kako se oseća*"). Stavke koje čine drugi izolovani faktor govore o nekoj vrsti povišene opšte emocionalnosti i osetljivosti na tuđu patnju, te je on nazvan *empatija* ("*kada je neko tužan, pomislim kako bi meni bilo da sam na njegovom mestu*"). Stavke koje čine treći faktor govore o visokoj reagibilnosti, impulsivnosti, te slaboj kontroli afekta, dakle o procesima suprotnim dobroj afektivnoj regulaciji, te je taj faktor nazvan *emocionalna disregulacija* ("*lako se iznerviram*"). Vrednosti alfa koeficijentata iznose .628 za prvi faktor, za drugi faktor .651, a za treći .690.

U cilju ispitivanja značaja i učešća odabranih prediktorskih varijabli u predikciji strategija za rešavanje vršnjačkih konflikata primenjena je multivarijatna analiza kovarijanse (MANCOVA). Prediktorski skup obuhvatao je varijable koje se odnose na emocionalnu kompetenciju ispitanika (emocionalno razumevanje, empatija, emocionalna disregulacija, prepoznavanje emocija). kao i na pol ispitanika. Kriterijske varijable odnose se na strategije rešavanja vršnjačkih konflikata tako da ovaj skup obuhvata 5 varijabli (faktorskih skorova): agresivne strategije, strategije rešavanja problema, asertivne strategije, strategije koje uključuju traženje pomoći od odraslog i pasivne strategije.

REZULTATI

U tabeli 1 prikazani su rezultati testiranja ukupnog modela

Tabela 1: Testiranje ukupnog modela

Kriterijum	R	R ²	R ² prilagođen	Ms model	Ms Rezidual	F	P
agresivne strategije	0,572	0,328	0,312	14,872	0,733	20,283	0,000
strateg. rešavanja problema	0,540	0,292	0,275	13,452	0,785	17,128	0,000
asertivne strategije	0,392	0,154	0,134	6,654	0,877	7,579	0,000
strateg. traženja soc.podrške	0,255	0,065	0,042	2,986	1,030	2,898	0,000
pasivne strategije	0,236	0,056	0,033	2,595	1,052	2,465	0,002

Iz tabele možemo videti da su procenti objašnjene varijanse kriterijuma, a na osnovu prediktora značajni. Taj procenat je najveći za agresivne strategije (33%) i za strategije rešavanja problema (29%), nešto manji za asertivne strategije (15%), dok je najmanji procenat kod strategija traženja socijalne podrške (7%) i pasivnih strategija (6%)

U tabeli 2 prikazane su statistički značajne parcijalne korelacije prediktora sa kriterijskom varijablom agresivne strategije.

Tabela 2: Značajnost prediktora za kriterijum agresivne strategije

Prediktor varijabla	Beta koeficijent	P
emoc. disregulacija	0,298	0,000
empatija	-0,275	0,000
pol	0,146	0,000

Kao najbolji prediktori agresivnih strategija u rešavanju vršnjačkih konflikata izdvojili su se nedostatak emocionalne kontrole (regulacije), empatija i pol.

U tabeli 3 prikazane su statistički značajne parcijalne korelacije prediktora sa kriterijskom varijablom Strategije rešavanja problema.

Tabela 3: Značajnost prediktora za kriterijum Strategije rešavanja problema

Prediktor varijabla	Beta koeficijent	P
empatija	0,267	0,000
emoc. disregulacija	-0,251	0,000
emoc. razumevanje	0,084	0,035

Najbolji prediktori strategija rešavanja problema su visoka empatičnost i dobra emocionalna kontrola, dok u manjoj meri u predikciji učestvuje sposobnost emocionalnog razumevanja.

U tabeli 4 prikazane su statistički značajne parcijalne korelacije prediktora sa kriterijskom varijablom asertivne strategije.

Tabela 4: Značajnost prediktora za kriterijum asertivne strategije

Prediktor varijabla	Beta koeficijent	P
emoc. razumevanje	0,188	0,000
emoc. disregulacija	0,091	0,033
prepoznavanje emocija	0,076	0,055

Kao najbolji prediktori asertivnih strategija u rešavanju konflikata sa vršnjacima izdvojili su se emocionalno razumevanje, dobra emocionalna kontrola, kao i tačnost prepoznavanja emocija.

U tabeli 5 prikazane su statistički značajne parcijalne korelacije prediktora sa kriterijskom varijablom strategije traženja socijalne podrške,

Tabela 5: Značajnost prediktora za kriterijum strategije traženja socijalne podrške

Prediktor varijabla	Beta koeficijent	P
emoc.disregulacija	-0,133282	0,003214
empatija	0,130095	0,007782

Kao najbolji prediktori strategije traženja pomoći od odraslih izdvojili su se emocionalna kontrola i empatija.

U tabeli 6 prikazane su statistički značajne parcijalne korelacije prediktora sa kriterijskom varijablom pasivne strategije

Tabela 6: Značajnost prediktora za kriterijum pasivne strategije

Prediktor varijabla	Beta koeficijent	P
emoc. disregulacija	-0,093089	0,040183

Kao jedini značajni prediktor pasivnih strategija izdvaja se emocionalna kontrola.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Kao najbolji prediktori agresivnih strategija u rešavanju vršnjačkih konflikata izdvojili su se nedostatak emocionalne kontrole (regulacije) i empatije, kao i muški pol. Ovaj podatak je u skladu sa nalazima drugih istraživanja (Kaukiainen et al., 1999; Bjorquist et al., 2000). Poznato je da empatija služi kao jedan od inhibitora agresivnosti (Lovett & Sheffield, 2007; Richarson et al., 1994; Hofman, 2003), te da je agresivno ponašanje često uzrokovano nedostatkom saosećanja i sposobnosti da se zauzme pozicija drugog, a naročito ako se javlja u kombinaciji sa niskom emocionalnom kontrolom. Takođe, veliki broj istraživanja svedoči o tome da je muški pol značajan prediktor agresivnih strategija (Osterman et al., 1997; Xu & Zhang, 2008; Fung et al., 2009). Sem potencijalnih bioloških rodni razlika, kao dodatni faktori pominju se izraženija socijalna inteligencija kod devojčica u detinjstvu i adolescenciji (Osterman et al., 1997), kao i viši nivo emocionalne kompetencije (Petrović, 2015). S druge strane, mnogi autori beleže rodne razlike u vrstama agresivnog ponašanja, gde dečaci koriste fizičke, a devojčice više indirektno, relacione forme agresivnih strategija (Swit, 2019). Kako

su u ovom istraživanju agresivne strategije uključivale sve forme: fizičke, verbalne i relacione strategije, ne možemo biti sigurni da rezultati potvrđuju ovu distinkciju.

Najbolji prediktori problema usmerenih strategija su visoka empatičnost i dobra emocionalna kontrola, dok u nešto manjoj meri u predikciji učestvuje sposobnost emocionalnog razumevanja. Slično tome, kao najbolji prediktor asertivnih strategija u rešavanju konflikata među vršnjacima izdvojilo se emocionalno razumevanje, emocionalna kontrola i tačnost prepoznavanja emocija. Na osnovu dobijenih rezultata možemo reći da su ove, konstruktivne strategije rešavanja konflikata, tesno povezane sa visokom emocionalnom kompetentnošću kod adolescenata, što je u skladu sa rezultatima drugih istraživanja (Findlay et al., 2006; Thayer et al., 2008).

Najmanji procenat objašnjene varijanse dobijen je u slučaju strategija traženja socijalne podrške i korišćenja pasivnih strategija. Decu koja u situacijama konflikta sa vršnjacima traže pomoć od odraslih (roditelja, nastavnika) karakteriše dobra emocionalna kontrola i empatija, dok se kao jedini značajni prediktor pasivnih strategija izdvaja visoka emocionalna regulacija. Pretpostavljamo da neke varijable koje nisu bile predmet interesa u ovom istraživanju dodatno objašnjavaju ove strategije, pa bi trebalo dodatno ispitati zbog čega adolescenti preferiraju ove strategije. Iz rezultata istraživanja vidimo da se radi o deci koja imaju visok nivo emocionalne kontrole, pa je moguće da, slično kao kod obrasca izbegavanja afektivne vezanosti, postoji nadregulacija emocija gde je podignut prag tolerancije za one situacije u kojima treba regulisati afekat. Stoga bi bilo korisno ispitati i učešće obrazaca afektivne vezanosti u predikciji ovih strategija. Pasivne strategije su naročito važne jer su vrlo često povezane sa viktimizacijom (Wang et al., 2020), te bi bilo korisno utvrditi i sociometrijski status ove dece. Nedostatak socijalnih veština, kao i poverenje u sopstvenu sposobnost da se primeni neka aktivna strategija u rešavanju konflikata mogli bi biti važni korelati ovih strategija. Svakako da neke druge varijable, iz domena ličnosti, ili iz domena socio-kognitivnih kompetencija mogu imati veću ulogu u njihovoj predikciji.

Ako bismo govorili o posebnim emocionalnim kompetencijama i njihovom značaju za rešavanje konflikata, vidimo da visoka emocionalna kontrola ima značajnu ulogu u svim strategijama, s tim da je kod agresivnih strategija ta veza negativna. S obzirom na to da je inkompatibilnost ciljeva i ponašanja ključna odrednica konflikta, u tim situacijama lako je ući u "spiralu negativnosti" koja može da eskalira i dovede do agresivnih ponašanja. Veliki broj istraživanja pokazuje da sposobnost regulisanja emocija utiče na kvalitet socijalne interakcije, dok je slabo razvijena regulacija emocija često povezana sa agresivnim ponašanjem, smanjenom

tolerancijom na frustraciju, niskim nivoom kooperativnosti i prosocijalnog ponašanja (Saarni, 1999). Stoga se čine logičnim ovi rezultati koji pokazuju važnost emocionalne kontrole u konfliktnim situacijama, nezavisno od strategije koja se koristi. Modulacija emocionalnog odgovora, njegovog intenziteta i trajanja može biti od ključne važnosti za sprečavanje eskalacije konflikta i na taj način predstavlja nužan preduslov za konstruktivne načine rešavanja konfliktnih situacija. Mnogi autori posebno naglašavaju socijalnu funkciju emocionalne regulacije, definišući je kao sposobnost kontrole emocionalnog odgovora u službi postizanja određenih socijalnih ciljeva (Hubbard & Coie, 1994), što u adolescentskim vršnjačkim grupama ima posebnu važnost, jer pripadnost grupi postaje dominantan socijalni cilj.

Razumevanje emocija pokazalo se ključnim u strategijama usmerenim na rešavanje problema i asertivnim strategijama. Dakle, preferencija konstruktivnih strategija povezana je sa razumevanjem sopstvenih i tuđih emocija i njihovih uzroka. Stavke koje su činile ovaj faktor uključuju i one koje se odnose na senzitivnost na socijalne signale. Tako možemo reći da adolescenti koji preferiraju konstruktivne strategije imaju pojačanu sposobnost da na vreme uoče važne socijalne signale, te da ih adekvatno protumače i detektuju emocionalni ton interakcije. Neki autori smatraju da su osobe koje imaju visok nivo potrebe za pripadanjem istovremeno i veoma senzitivne na socijalne signale (Pickett et al., 2004), te bi bilo interesantno proveriti nivo ove potrebe kod adolescenata koji dominantno koriste agresivne i pasivne strategije.

Prepoznavanje emocija na osnovu facijalnih izraza pokazalo se kao značajan prediktor jedino kod asertivnih strategija za rešavanje konflikata, što svedoči o tome da adolescenti koji preferiraju ovu strategiju u odnosu na ostale ispitanike sa većom tačnošću procenjuju značenje emocionalnih izraza.

Empatija se pokazala kao ključni prediktor strategija usmerenih na rešavanje problema i strategija traženja socijalne podrške. Stavke koji čine ovaj faktor odnose se na razumevanje pozicije drugog, ali i jednu opštu povišenu emocionalnost u interpersonalnom kontekstu. Možemo zaključiti da empatijski potencijal jeste krucijalan za sve konstruktivne strategije rešavanja konflikata, ali je nedovoljan. Tako iz rezultata vidimo da adolescenti koji imaju visok empatijski potencijal, ali i sposobnost emocionalne regulacije primenjuju problem usmerene strategije, dok adolescenti sa visokim nivoom empatije kod kojih nije izražen visok nivo kontrole traže intervenciju treće strane. Ovaj nalaz je u skladu sa stanovištima autora koji tvrde da previsok nivo empatije može da se doživi kao averzivan i da inhibira forme socijalno kompetentnog ponašanja (Hofman, 2003). U takvim

situacijama postoji tzv "egocentrični obrt" koji je rezultat povišene opšte emocionalnosti i nedovoljno razvijenih sposobnosti regulisanja emocija. Otud možemo pretpostaviti da adolescenti sa visokim empatijskim potencijalom traže intervenciju treće strane u cilju regulacije sopstvenog afekta.

Konflikti među vršnjacima u adolescenciji predstavljaju nezaobilazan vid socijalne interakcije. Pojava i dejstvo vršnjačkih sukoba nije nužno negativno, jer konflikti imaju izuzetan razvojni potencijal. U konfliktima se stvara tlo za uvežbavanje i praktikovanje važnih socijalnih i emocionalnih veština, za definisanje ličnih granica i odnosa sa vršnjačkom grupom (Nucci et al., 1996). Ono što se čini neophodnim jeste unapređenje strategija za rešavanje konflikata kako bi se ovaj potencijal maksimalno iskoristio. Ovo istraživanje imalo je za cilj da rasvetli šta od emocionalnih kompetencija stoji u osnovi preferencije korišćenja specifičnih strategija u konfliktnim situacijama. Dobijeni rezultati nam tako daju osnov za razmišljanje o kreiranju interventnih programa u smeru unapređenja emocionalnih kompetencija koje nedostaju, jer one definitivno predstavljaju jedan od delova mozaika uspešnog rešavanja konflikata.

Jelica Petrović

PREDICTING CONFLICT RESOLUTION STRATEGIES IN PEER RELATIONS IN ADOLESCENCE: WHAT LIES BEHIND THESE STRATEGIES?

Summary

Peer conflicts occupy a central place in adolescent peer relationships. Conflict resolution strategies significantly shape relationships and have an important impact on the social and emotional functioning of adolescents (Rinaldi & Cheong, 2020; Petrović, 2015). In adolescence, the repertoire of conflict resolution strategies includes the following: the frequency of seeking intervention and help from adults decreases, the frequency of constructive strategies increases, and the frequency of destructive, primarily aggressive strategies decreases (Noakes & Rinaldi, 2006; Tamm et al., 2018).

The aim of this research is to examine the importance of emotional competence (emotional understanding, empathy, emotional regulation and emotion recognition) in prediction of different conflict resolution strategies. The sample consisted of 350 subjects, aged 12 years, gender-balanced. In order to examine the significance of selected predictor variables in the prediction of conflict resolution strategies, multivariate covariance analysis (MANCOVA) was applied.

The results show that high emotional regulation plays a significant role in the prediction of all strategies with the lack of emotional regulation being associated with aggressive conflict

resolution strategies. Emotional regulation is found to be crucial for preventing the escalation of conflict and thus represents a necessary prerequisite for constructive conflict resolution strategies. Understanding emotions has proven to be a significant predictor for problem-solving strategies and assertive strategies. Adolescents who prefer constructive strategies have an enhanced ability to spot important social signals in a timely manner, and to interpret them adequately. Recognition of emotions has been shown to be a significant predictor only in assertive conflict resolution strategies. Empathy has been found to be a key predictor for problem-solving strategies and social support strategies. Empathic potential is crucial for all constructive conflict resolution strategies, but it seems to be insufficient. Adolescents, high in empathy and emotion regulation, prefer problem solving strategy, while adolescents high in empathy, but not in emotional regulation, prefer social support strategy. The results support the thesis that emotional competence is an important determinant of conflict resolution strategies.

Key words: adolescence, conflict resolution strategies, emotional competence, emotional regulation, empathy, emotional understanding, emotion recognition

LITERATURA

- Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J., & Kaukiainen, A. (2000). Social intelligence – empathy = aggression. *Aggression and Violent Behavior*, 5 (2), 191–200.
- Dodge, K. A. (1985). Attributional bias in aggressive children. In: P. C. Kendall (Ed.). *Advances in cognitive and behavioral research and therapy*. San Diego, CA: Academic Press, 73–110
- Dunn, J., Slomkowski, C. (1995). Conflict and development of self understanding. In: C. U. Schantz & W. W. Hartup (Eds.). *Conflict in child and adolescent development*. Cambridge: Cambridge University Press, 70–92.
- Findlay, L. C., Girardi, A. & Coplan, R. J. (2006). *Links between empathy, social behavior, and emotional understanding in early childhood*. Canada: Carleton University
- Fung, A. L. C., Raine, A., & Gao, Y. (2009). Cross-cultural generalizability of the reactive-proactive aggression questionnaire (RPQ). *Journal of Personality Assessment*, 91, 473–479
- Hofman, M. L. (2003). *Empatija i moralni razvoj – značaj za brigu i pravdu*. Beograd: Dereta.
- Hubbard, J., Coie, J. (1994). Emotional Correlates of Social Competence in Children's Peer Relationships. *Merrill-Palmer quarterly* 40:1–20
- Jensen-Campbell, L. A., Graziano, W. G., & Hair, E. C. (1996). Personality and relationships as moderators of interpersonal conflict in adolescents. *Merrill-Palmer Quarterly*, 42, 148–163.

- Kaukiainen, A., Bjorkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J., Osterman, K., Salmivalli, C., Rothberg, S., Ahlbom, A. (1999). The relationship between social intelligence, empathy and three types of aggression. *Aggressive Behavior*, 25, 81–89.
- Kim-Jo, T., Benet-Martinez, V., & Ozer, D. J. (2010). Culture and interpersonal conflict resolution styles: Role of acculturation. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 41(2), 264–269.
- Laursen, B., & Hafen, C. (2010). Future Directions in the Study of Close Relationships: Conflict is Bad (Except When It's Not). *Social development*, 19(4), 858–872.
- Laursen, B., Collins, A. W. (1994). Interpersonal conflict during adolescence. *Psychological Bulletin*, 115 (2), 197–209.
- Leadbeater, B. J., Ohan, J. L., & Hoglund, W. L. (2006). How children's justifications of the 'best thing to do' in peer conflicts relate to their emotional and behavioral problems in early elementary school. *Merrill-Palmer Quarterly*, 52, 721–754.
- Lohman, B., Jarvis, P. (2000). Adolescent stressors, coping strategies, and psychological health studied in the family context. *Journal of Youth and Adolescence*, 29, pp. 15–43.
- Lovett, B. J., Sheffield, R. A. (2007). Affective empathy deficits in aggressive children and adolescents: A critical review. *Clinical Psychology Review*, 27, 1–13.
- Marceau, K., Zahn-Waxler, C., Shirtcliff, E. A., Schreiber, J. E., Hastings, P., & Klimes-Dougan, B. (2015). Adolescents', mothers', and fathers' gendered coping strategies during conflict: Youth and parent influences on conflict resolution and psychopathology. *Development and Psychopathology*, 27, 1025–1044.
- Noakes, M. A., & Rinaldi, C. M. (2006). Age and gender differences in peer conflict. *Journal of Youth and Adolescence*, 35 (6), 881–891.
- Nucci, L. P., Killen, M., & Smetana, J. G. (1996). Autonomy and the personal: Negotiation and social reciprocity in adult-child social exchanges. In: M. Killen (Ed.). *New Directions for Child Development. Children's autonomy, social competence, and interactions with adults and other children: Exploring connections and consequences* (No. 73, pp. 7–24). San Francisco: Jossey-Bass.

- Olson, L. N., & Braithwaite, D. O. (2004). "If you hit me again, I'll hit you back:" Conflict management strategies of individuals experiencing aggression during conflicts. *Communication Studies*, 55(2), 271–285.
- Osterman, K., Bjorkquist, K., Lagerspetz, K. M., Landau, S. F., Fraczek, A., Pastorelli, C. (1997). Sex Differences in Styles of Conflict Resolution: A Developmental and Cross-Cultural Study with Data From Finland, Israel, Italy, and Poland. In: D. P. Fry & Bjorkquist, K. (Eds.). *Cultural variation in conflict resolution* (185–197). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Oswald, D.L., Clark, E.M., & Kelly, C.M. (2004). Friendship Maintenance: An Analysis of Individual and Dyad Behaviors. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 23 (3), 413–441.
- Overall, N. C., & McNulty, J. K. (2017). What type of communication during conflict is beneficial for intimate relationships? *Current Opinion In Psychology*, 13, 1–5.
- Petrović J., Mihić I. (2009). Polne razlike u sposobnosti prepoznavanja emocija na osnovu facijalnih ekspresija muškog i ženskog modela (u periodu rane adolescencije). *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 34 (2), 15–26.
- Petrović, J. (2006). Percepcija kvaliteta socijalnih odnosa u adolescenciji. *Teme*, 2, 291–306.
- Petrović, J. (2007). *Emocionalni temelji socijalne kompetencije*. Beograd: Zadužbina Andrejević
- Petrović, J. (2010). Karakteristike vršnjačkih konflikata u adolescenciji. *Primenjena psihologija*, 3, 223–238
- Petrović, J. (2015). *Konflikti u adolescenciji: od socijalne adaptacije do destrukcije*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Pickett, C. L., Gardner, W. L., & Knowles, M. (2004). Getting a cue: The need to belong and enhanced sensitivity to social cues. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 1095–1107.
- Putallaz, M. (1983). Predicting children's sociometric status from their behavior. *Child Development*, 54, 1417–1422.
- Putnam, L.L., & Wilson, C.E. (1982). Communication strategies in organizational conflicts: Reliability and validity of a measurement scale . In M. Burgoon (Ed.), *Communication Yearbook* 6. Beverly Hills: Sage Publications, 629–652.

- Richardson, D. R., Hammock, G. S., Smith, M. S., Gardner, W. & Singo, M. (1994). Empathy as a cognitive inhibitor of interpersonal aggression. *Aggressive Behavior*, 20, 275–289.
- Rinaldi, C.M. and Cheong, C. (2020). Peer Conflict Resolution. In *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development* (eds S. Hupp and J. Jewell).
- Saarni, C. (1999). *The development of emotional competence*. New York: Guilford Press.
- Swit, C. S. (2019). Understanding the distinctive differences between relationally and physically aggressive behaviours used in early childhood contexts. *Early Education and Development*. Advance online publication.
- Tamm, A., Tulviste, T., Urm, A. (2018). Resolving conflicts with friends: Adolescents' strategies and reasons behind these strategies. *Journal of Adolescence* 64,72-80
- Thayer, S. M., Updegraff, K. A., & Delgado, M. Y. (2008). Conflict resolution in Mexican American adolescents' friendships: Links with culture, gender and friendship quality. *Journal of Youth and Adolescence*, 37(7), 783–797.
- Wang, Z., Chen, X., Liu, J., Bullock, A., Li, D., Chen, X., French, D. (2020). Moderating role of conflict resolution strategies in the links between peer victimization and psychological adjustment among youth. *Journal of Adolescence* 79: 184–192
- Wheeler, L. A., Updegraff, K. A., & Thayer, S. M. (2010). Conflict Resolution in Mexican-origin couples: Culture, gender, and marital quality. *Journal of Marriage and Family*, 72(4), 991–1005.
- Wilmot, W. W., Hocker, J. L. (1998). *Interpersonal conflict*. Boston: McGraw Hill
- Xu, Y., & Zhang, Z. (2008). Distinguishing proactive and reactive aggression in Chinese children. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 36, 539–552.
- Zimmermann, P. (2003). Attachment representations and characteristics of friendship relations during adolescence. *Journal of Experimental Child Psychology*, 88, 83–101.

Luna N. Radević*

Илија З. Миловановић

Филозофски факултет

Универзитет у Новом Саду

UDK: 159.922:37.015.2

DOI: 10.19090/gff.2020.2.93-114

Originalni naučni rad

RELACIJE IMPLICITNIH TEORIJA INTELIGENCIJE I UVERENJA O ETIOLOGIJI INDIVIDUALNIH RAZLIKA RELEVANTNIH ZA OBRAZOVANJE: ULOGA BIHEJVIORALNE GENETIKE U NASTAVNIČKOJ PRAKSI

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati relacije između implicitnih teorija inteligencije i uverenja koja nastavnici imaju o relativnom uticaju gena i sredine u objašnjenju individualnih razlika relevantnih za obrazovanje. S obzirom na to da su se inteligencija i osobine ličnosti najsystematičnije razmatrale u prethodnim istraživanjima u oblastima psihologije obrazovanja i bihejvioralne genetike, u ovom istraživanju združeno su se razmatrale kognitivne sposobnosti i osobine ličnosti. Cilj je bio ispitati i efekte koje ostvaruju znanje o bihejvioralnoj genetici i otvorenost prema bihejvioralno-genetičkim istraživanjima u obrazovanju u prethodno navedenoj relaciji. Dodatno, ispitana je i uloga sociodemografskih karakteristika nastavnika u objašnjenju razlika po svim ispitivanim karakteristikama. U istraživanju je učestvovalo 225 učitelja, nastavnika i profesora (88.5 % ženskog pola) sa teritorije Republike Srbije (prosečne starosti 42.9 godina). Rezultati ukazuju na značajne i direktne doprinose inkrementalnih teorija inteligencije u pozitivnom, te znanja iz oblasti bihejvioralne genetike u negativnom smeru na uverenja o značaju gena i sredine u kognitivnim sposobnostima i osobinama ličnosti. Teorije entiteta negativno doprinose otvorenosti nastavnika prema bihejvioralno-genetičkim istraživanjima. Razlike u odnosu na sociodemografske karakteristike nastavnika nisu detektovane. Nalazi ovog istraživanja ukazali su na značaj znanja iz oblasti bihejvioralne genetike i implicitnih teorija inteligencije u objašnjenju razlika u uverenjima prosvetnih radnika o značaju gena i sredine u oblikovanju individualnih razlika relevantnih za obrazovanje.

Ključne reči: bihejvioralna genetika, implicitne teorije inteligencije, N-N kontroverza, nastavnici.

* luna.radevic@uns.ac.rs

UVOD

Kontroverza ‘geni ili sredina’ (eng. N-N: *Nature-Nurture*), jedna je od najstarijih u psihologiji (Ridley, 2003), a naučna oblast koja nudi empirijske nalaze kao potencijalni odgovor na ovu kontroverzu jeste bihejvioralna genetika. Bihejvioralna genetika je oblast koja se poslednjih godina sve više razvija, o čemu svedoči kako porast broja istraživanja u okviru ove oblasti, tako i sve veći uticaj na mnoge važne društvene aspekte, među kojima je i obrazovanje (Devonshire & Domett, 2010). Trend sprovođenja bihejvioralno-genetičkih istraživanja karakterističan je i za Srbiju (npr. Smederevac et al., 2019), pri čemu je određen broj studija bio fokusiran upravo na varijable (npr. inteligencija) koje su značajne za proces obrazovanja (npr. Nikolašević i sar., 2014).

U kontekstu psihologije obrazovanja, primarni fokus bihejvioralno-genetičkih istraživanja usmeren je ka razrešenju debate da li su genski ili sredinski činioci važniji za oblikovanje različitih obrazovnih ishoda i ponašanja u vezi sa njima. Ipak, ova debata se proširila na znatno obuhvatniji dijapazon tema (Crosswaite, 2019). Dosadašnji nalazi ukazuju na to da genetski činioci imaju važnu ulogu u objašnjenju individualnih razlika u školskom uspehu (npr. Rimfeld et al., 2016), ali da su i sredinski uticaji, poput uticaja školske sredine (Gietz & McIntosh, 2014), od velikog značaja za oblikovanje školskog postignuća. U prilog *Prvom zakonu bihejvioralne genetike*, prema kom su svi oblici ljudskog ponašanja pod uticajem gena u određenom stepenu (Turkheimer, 2000), govore decenije empirijskih istraživanja koja uključuju ispitivanje ponašanja relevantnih za proces obrazovanja (Crosswaite, 2019). Uprkos velikom broju studija koje su se bavile otkrivanjem relativnog doprinosa koji geni i sredina ostvaruju na razvoj i oblikovanje osobina, kognitivnih sposobnosti i drugih konstrukata relevantnih za obrazovanje (npr. Krapohl et al., 2014, Nikolašević i sar., 2014, 2020; Rimfeld et al., 2016, Plomin et al., 2016, Plomin & von Stumm, 2018), veoma je mali broj onih koje su ispitivale stavove, uverenja i, na kraju, znanje koje prosvetni radnici imaju kada su u pitanju teme poput bihejvioralno-genetičkih nalaza i njihove primene u obrazovanju (npr. Crosswaite & Asbury, 2018, Crosswaite, 2019, Walker & Plomin, 2005).

Uverenja nastavnika o značaju bihejvioralne genetike u obrazovanju

Bez obzira na stav koji nastavnik može zauzeti prema istraživanjima u oblasti bihejvioralne genetike, teško je poreći veliki značaj koji bi ovi nalazi, uz korektnu interpretaciju i adekvatnu primenu u praksi, mogli imati za obrazovanje

(Crosswaite, 2019). Nastavnici koji poseduju znanje iz ove oblasti, mogu da koriste nalaze istraživanja kao moćno sredstvo prilikom konceptualizacije i organizacije svojih časova (*genetički senzitivne učionice*) u cilju postizanja što veće nastavne efikasnosti (Haworth & Plomin, 2012). Iz navedenih razloga neophodno je uključiti nastavnike ne samo kao ispitanike, već i kao učesnike u debatama na ovu temu, jer su upravo nastavnici ključni posrednici između obrazovne teorije i prakse (Crosswaite, 2019).

Prvo sistematsko istraživanje sprovedeno u cilju ispitivanja uverenja koja nastavnici imaju u vezi sa etiologijom individualnih razlika relevantnih za obrazovanje sprovedeno je pre više od jedne decenije (Walker & Plomin, 2005). Nalazi ovog istraživanja pokazali su da nastavnici procenjuju genetske i sredinske faktore kao jednako značajne u oblikovanju osobina relevantnih za obrazovanje, sa izuzetkom problema u učenju, gde je veći značaj pripisan genima. Važan podatak koji su ovi autori istakli jeste da preko 80% nastavnika izjavljuje da u toku svog školovanja nije steklo znanje iz oblasti genetike. Na osnovu ovog podatka autori zaključuju da nastavnici svoja uverenja više zasnivaju na svakodnevnom iskustvu i nastavničkoj praksi, te na implicitnim stavovima i stereotipima, nego na znanju o (bihejvioralnoj) genetici (Walker & Plomin, 2005). Nalazi Georgioa (Georgiou, 2008) ukazali su na to da su iskusniji nastavnici skloniji pripisivanju akademskog uspeha dispozicionim karakteristikama studenata (poput pola ili inteligencije), dok su studenti završnih godina i nastavnici sa manje pedagoškog iskustva češće uspeh pripisivali sredinski podstaknutim uticajima, poput napora i truda koji nastavnici ulažu u nastavu. Ovakvi rezultati dobijeni su i u istraživanju sprovedenom na američkim koledžima (Hildebrandt & Eom, 2011). Zanimljiv je i nalaz kroskulturalne studije (Castera & Clement, 2014) u kojoj je pokazano da znanje iz oblasti biologije i genetike, nema značajnog uticaja na uverenje nastavnika o relativnom doprinosu genskih i sredinskih činilaca u objašnjenju akademskog uspeha i osobina u vezi sa njim. Stoga se čini da bi naučna oblast koja kombinuje znanja iz genetike i bihejvioralnih nauka mogla nastavnicima da ponudi značajno jasnije zaključke i znanja u cilju njihove implementacije i unapređenja vaspitno-obrazovnog rada.

Implicitne teorije inteligencije: definicija i značaj u kontekstu obrazovanja

Sternberg (1985) definiše implicitne teorije inteligencije kao sistematska uverenja o prirodi inteligencije koja laici koriste radi samoevaluacije ili evaluacije drugih. Prema modelu Dvekove (Dweck, 1986), u pitanju je bipolarni konstrukt na čijem se jednom ekstremu nalazi teorija entiteta, a na suprotnom - teorija

inkrementalnosti, dok istraživanja novijeg datuma ukazuju na dva zasebna faktora (npr. Abd-El-Fattah & Yates, 2006, İlhan & Cetin, 2013). Inkrementalna teorija podrazumeva uverenja o prirodi inteligencije kao o psihološkoj karakteristici koja je podložna promeni i usavršavanju tokom života, dok pristalice teorije entiteta inteligenciju vide kao datost i nepromenljivu konstantu.

Intelektualne sposobnosti su zasigurno jedna od najistraživanijih psiholoških karakteristika u oblasti bihejvioralne genetike (Plomin & von Stumm, 2018). Uprkos tome nastavnici ne stižu znanje koje obuhvata nalaze ovih istraživanja, te svoje stavove u vezi sa intelektualnim sposobnostima i njihovom prirodom formiraju najčešće na osnovu svakodnevnog iskustva i implicitnih uverenja (Walker & Plomin, 2005). Važnost ispitivanja implicitnih uverenja nastavnika ogleda se u pretpostavci da percepcija podložnosti inteligencije promenama može uticati na samu nastavničku praksu i njenu organizaciju (Georgiou, 2008). Rezultati dosadašnjih studija ukazali su na povezanost između implicitnih uverenja nastavnika i obrazovnih ciljeva koje postavljaju pred učenike, kao i na uticaj ovih uverenja na obrazovnu klimu koju će nastavnici kreirati u odeljenju (Leroy et al., 2007). Utvrđeno je i da nastavnici skloni inkrementalnim uverenjima pokazuju viši nivo samoeфикаsnosti (Leroy et al., 2007), dok nastavnici skloniji entiteskim stanovištima svoju ulogu vide kao pasivniju, a doprinos učenikovom usavršavanju ograničenim (Crosswaite & Asbury, 2019). Pored toga, nastavnici skloni entitetskim uverenjima, teže menjaju unapred stvorene pretpostavke i predubedenja o učenicima, čak i nakon većeg broja oprečnih informacija (Stipek, 2002). Nastavnici koji inteligenciju vide kao podložnu učenju i usavršavanju, češće vrednuju socijalne i praktične veštine kao pokazatelje inteligencije, što nije slučaj kod nastavnika koji inteligenciju definišu kao nepromenljivu karakteristiku (Lynott & Woolfolk, 1994). Pored efekata na obrazovnu praksu, utvrđen je i značaj procene učitelja o inteligenciji učenika na njihove stavove o sopstvenoj inteligenciji, ali i o inteligenciji vršnjaka (Pretzlik et al., 2003).

Stavovi nastavnika o etiologiji individualnih razlika i implicitne teorije inteligencije

Uzevši u obzir relevantne nalaze dobijene u prethodnim istraživanjima koji ukazuju na to da nastavnici svoje procene zasnivaju mahom na ličnom iskustvu i ličnim teorijama, autorke Krosvajt i Azburi (Crosswaite & Asbury, 2018) polaze od pretpostavke da se stavovi nastavnika o poreklu individualnih razlika u kognitivnim sposobnostima mogu povezati sa njihovim implicitnim uverenjima u vezi sa inteligencijom. Kao operacionalizaciju ove ideje, uzimaju model Dvekovе (Dweck,

1999) prema kom uverenja o fiksiranosti i uverenja orijentisana na rast (eng. fixed mindset, growth mindset) odražavaju kontrast predubedenja o prirodi inteligencije kao urođenoj i nepromenjivoj datosti naspram shvatanja inteligencije kao karakteristike podložne promenama usled usavršavanja i učenja. Rezultati ovog istraživanja ukazali su na to da se razlike u otvorenosti nastavnika prema genetičkim istraživanjima, kao i u znanju iz ove oblasti, mogu delom pripisati uzrasnim grupama učenika kojima predaju. Nastavnici koji predaju mlađim učenicima manje su upoznati sa nalazima bihejvioralne genetike, ali su i otvoreniji za njihovu primenu u praksi. Dodatni nalaz implicirao je zaključak da implicitna uverenja nastavnika ostvaruju značajan efekat u objašnjenju njihove procene genskih i sredinskih činilaca intelektualnih sposobnosti učenika (Crosswaite & Asbury, 2018). Nastavnici skloni uverenjima o fiksiranosti/nepromenjivosti inteligencije procenjuju genetske faktore kao značajnije u oblikovanju intelektualnih sposobnosti učenika.

Problem istraživanja

Uzevši u obzir rezultate navedenih istraživanja, može se zaključiti da implicitne teorije nastavnika u vezi sa prirodom inteligencije značajno utiču na njihovu praksu, zbog čega je posebno važno uključiti upravo prosvetne radnike u istraživanja ove teme. Glavni cilj ovog istraživanja je ispitati relacije između implicitnih teorija inteligencije i uverenja nastavnika o relativnom doprinosu gena i sredine u objašnjenju osobina relevantnih za obrazovanje, uzimajući u obzir efekte koje znanje iz ove oblasti i otvorenost nastavnika prema bihejvioralno-genetičkim istraživanjima u obrazovanju mogu ostvariti u ovoj relaciji. Važnost ispitivanja ove teme u našoj kulturi počiva na težnji da se ustanove potencijali nastavnika za usvajanje novih znanja iz bihejvioralne genetike, s obzirom na to da se veliki broj blizanačkih istraživanja u inostranstvu sprovodi u cilju unapređenja nastavnog procesa. U našoj zemlji prva blizanačka studija već je u povoju, te se ovim istraživanjem nastoji utvrditi koliko su nastavnici u školama otvoreni za prihvatanje i inkorporiranje savremenih nalaza iz oblasti genetike ponašanja u nastavnu praksu. Treba naglasiti i da ovo istraživanje delimično predstavlja replikaciju studije koje su sprovele Krosvajt i Azburi (Crosswaite & Asbury, 2018), sa tom razlikom što su implicitna predubedenja u ovom radu ispitana na nešto drugačiji način (pomoću dve zasebne dimenzije – inkrementalnost i entitet), a dodatni cilj je i pokušaj konstrukcije modela kojim bi se stekao detaljniji uvid u relacije između varijabli obuhvaćenih ovim istraživanjem. Naime, kako noviji nalazi (npr. Abd-El-Fattah & Yates, 2006, İlhan & Cetin, 2013) ukazuju na to da implicitne teorije inteligencije

predstavljaju dve zasebne dimenzije, a ne bipolarni konstrukt, u ovom radu *mindset* je proširen na dve skale - inkrementalno i entitetsko stanovište o prirodi inteligencije. Dodatni cilj bio je usmeren na ispitivanje potencijalnih razlika u svim ispitivanim konstruktima s obzirom na sociodemografske karakteristike nastavnika.

METOD

Uzorak i postupak

U istraživanju je učestvovalo 225 učitelja, nastavnika i profesora sa teritorije Republike Srbije, pri čemu uzorak nije bio ujednačen po polu (88.5% ženskog pola; $\chi^2 = 133.97, p < .01$). Ovakva polna struktura je u skladu sa polnom strukturom nastavnog osoblja u Republici Srbiji, s obzirom na to da se žene više bave ovim poslom (73% žena u osnovnoškolskim, 66% u srednjoškolskim ustanovama; Republički zavod za statistiku, 2019). Starosni opseg ispitanika kretao se od 24 do 60 godina ($M = 42.90, SD = 9.03$) ili izraženo u mesecima radnog staža, od 1 do 480 meseci ($M = 185.96; SD = 114.25$). U uzorku je najmanje bilo učitelja i učiteljica (24.3%), potom nastavnika koji predaju učenicima od petog do osmog razreda (32.3%), dok je značajno više bilo srednjoškolskih profesora (43.4%; $\chi^2 = 12.38, p < .01$). Kada se u obzir uzmu samo profesori zaposleni u srednjim školama, 49% je bilo zaposleno u gimnazijama, a 51% u stručnim školama. U uzorku je značajno više bilo nastavnika iz gradske (72.6%) nego iz seoske sredine ($\chi^2 = 43.95, p < .01$).

Istraživanje je sprovedeno u sklopu studentskih obaveza tokom kursa na osnovnim akademskim studijama. Podaci su prikupljeni tokom novembra 2019. godine putem onlajn platforme, koja je pored baterije upitnika sadržala i informisanu saglasnost. U saglasnosti su bili navedeni i objašnjeni cilj i svrha istraživanja, a ispitanicima je garantovana zaštita ličnih podataka i anonimnost odgovora. Upitnici su distribuirani putem društvene mreže *Facebook*, u grupama čiji su članovi prosvetni radnici Republike Srbije. Pre pristupanja upitnicima, u samom uputstvu ispitanicima je dato nekoliko osnovnih informacija o bihevioralnoj genetici kao naučnoj oblasti, kako bi, u slučaju da nisu prethodno bili upoznati sa njom, mogli adekvatno da odgovore na dalja pitanja. Za popunjavanje upitnika bilo je potrebno između 10 i 15 minuta.

Instrumenti

Skala implicitnih teorija inteligencije (ITIS: Implicit Theories of Intelligence Scale, Abd El Fatah & Yates, 2006). Ova skala je namenjena proceni entitetskih (7 stavki; npr. *Rođen si sa nepromenljivom količinom inteligencije*) i inkrementalnih (7 stavki; npr. *Napor koji ulažeš poboljšava tvoju inteligenciju*) uverenja u vezi sa prirodom inteligencije. Skalu su na srpski jezik preveli istraživači sa Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, a skala je već korišćena u ranijim istraživanjima (npr. Milovanović, 2016). Odgovori na stavke ove skale daju se na četvorostepenoj skali Likertovog tipa (od 1 – *uopšte se ne slažem* do 4 – *u potpunosti se slažem*).

Skala otvorenosti prema genetičkim istraživanjima u obrazovanju (Openness to Genetic Research in Education - OGRE, Crosswaite & Asbury, 2018). Skala je namenjena proceni zainteresovanosti i spremnosti nastavnika za primenu nalaza bihevioralno-genetičkih istraživanja u nastavničkoj praksi (Prilog 1). Na srpski jezik je, u saradnji sa autorkama skale, adaptirana od strane autora ovog rada dvostrukim prevodom. Skala se sastoji od pet stavki, a format odgovora je petostepena Likertova skala (od 1 – *uopšte se ne slažem* do 5 – *u potpunosti se slažem*). Struktura ove skale je jednofaktorska, što potvrđuju i rezultati paralelne analize. Nakon rekodovanja negativno formulisanih stavki, viši skorovi ostvareni na ovoj skali tretirani su kao veća otvorenost prema genetičkim istraživanjima u obrazovanju.

Test znanja iz oblasti bihevioralne genetike (Knowledge about behavioural genetics, Crosswaite & Asbury, 2018). Deset stavki ove skale formulisano je na osnovu „10 repliciranih nalaza iz oblasti bihevioralne genetike“ (*10 replicated findings from behavioural genetics*, Plomin et al., 2016), a stavke su prilagođene na način da budu razumljive ispitanicima i praćene su primerom (Prilog 2). Na srpski jezik je, u saradnji sa autorkama, adaptirana od strane autora ovog rada dvostrukim prevodom. Format odgovora na ove stavke je binarni (tačno/netačno). Format ocenjivanja je takođe binarni, pri čemu svaki netačan odgovor nosi 0, a svaki tačan odgovor 1 bod.

Relativni uticaj gena i sredine na osobine relevantne za obrazovanje – N-N (Prilog). Skala je konstruisana za potrebe ovog istraživanja, a nastala je po ugledu na jednoajtemsku skalu relativnog uticaja gena i sredine na kognitivne sposobnosti (N-N: *The relative influence of nature and nurture on cognitive ability*, Crosswaite & Asbury, 2018). Pored kognitivnih sposobnosti, nova skala obuhvata i procenu uticaja gena i sredine na osobine ličnosti koje su obuhvaćene petofaktorskim modelom ličnosti (Costa & McCrae, 1992), s obzirom na to da osobine ličnosti

predstavljaju najčešće ispitivane nekognitivne faktore u kontekstu obrazovanja (Furnham, Monsen, & Ahmetoglu, 2009) čiji su efekti na školsko i akademsko postignuće potvrđeni u ranijim istraživanjima (npr. Hakimi, Hejazi & Lavasani, 2011; Steinmayr & Spinath, 2008). Krajnji ishod je skala sa šest stavki na koje su ispitanici davali odgovor putem petostepene skale Likertovog tipa (od 1 – *u potpunosti pod uticajem gena* do 5 – *U potpunosti pod uticajem sredine*). Kako je ova skala prvi put primenjena u ovom istraživanju, proverena je i njena struktura. Rezultati konfirmatorne faktorske analize ukazali su na unidimenzionalnost ove skale ($\chi^2(df)$ FAMS0= 16.75(8), $p = .03$, $\chi^2/df = 2.09$, CFI = .97, TLI = .95, RMSEA = .07, SRMR = .04).

Pouzdanosti svih skala izražene koeficijentom interne konzistencije, koji se najčešće koristi u psihološkim istraživanjima (Peterson & Kim, 2013), navedeni su u delu o deskriptivnim statističkim pokazateljima (Tabela 1).

Statistička obrada podataka

Sve analize sprovedene su u statističkom paketu AMOS, SPSS21 (Arbuckle, 2012). Nakon izračunavanja sumativnih i prosečnih skorova u analizi deskriptivnih pokazatelja, svi podaci su standardizovani, s obzirom na to da potiču sa Likertovih skala različitog stepena. Dalje analize (korelaciona analiza i analiza putanje) vršene su na standardizovanim skorovima.

REZULTATI

Deskriptivni statistički pokazatelji

Deskriptivni statistički pokazatelji korišćenih mera prikazani su u Tabeli 1. Uvidom u vrednosti pokazatelja spljoštenosti i zakošenosti može se zaključiti da se skorovi na svim upitnicima distribuiraju po normalnoj raspodeli, tj. da ne izlaze iz opsega konvencionalno prihvatljivih vrednosti ± 1.5 (Tabachnick & Fidell, 2013). Pouzdanosti svih skala se takođe kreću u opsegu prihvatljivih vrednosti, $\alpha > .60$ (Loewenthal, 2004).

Tabela 1: Deskriptivni statistički pokazatelji ispitivanih varijabli

	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>TAS</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>	α
znanje	0	9	5	4.40	1.70	0.34	-0.40	.67
OGRE	7	35	21	26.39	4.83	-0.12	-0.37	.70
inkrementalne t. entitetske t.	7	28	17.5	14.00	3.29	-0.01	-0.14	.79
N-N	7	28	17.5	20.30	3.50	-0.53	1.24	.69
	7	35	21	22.12	4.83	-0.54	1.26	.80

Napomena. OGRE – Otvorenost prema genetičkim istraživanjima u obrazovanju; N-N – uverenje o relativnom uticaju gena i sredine; *Min* – minimalni skor; *Max* – maksimalni skor; *TAS* – teorijska aritmetička sredina, *M* – empirijska aritmetička sredina; *SD* – standardna devijacija; *Sk* – mera zakošenosti; *Ku* – mera spljoštenosti; α – Kronbahov koeficijent pouzdanosti.

Uvidom u izraženost varijabli može se ustanoviti da su nastavnici skloniji ispoljavanju entitetskih stanovišta u vezi sa prirodom inteligencije, kao i da su otvoreni za nova saznanja iz oblasti bihejvioralne genetike. S druge strane, znanje koje poseduju o relativnom uticaju gena i sredine na oblikovanje osobina relevantnih za obrazovanje, kao i procena tih uticaja se kreću u opsegu teorijski pretpostavljenih srednjih vrednosti, blago iznad ili ispod proseka.

Relacije između ispitanih varijabli i sociodemografske razlike

Uvidom u interkorelacije ispitivanih mera (Tabela 2) kao niska, ali značajna, izdvaja se pozitivna povezanost između inkrementalnih teorija inteligencije i uverenja o relativnom uticaju gena i sredine (N-N) i to u smeru u kom nastavnici skloni shvatanju inteligencije kao psihološke karakteristike na koju se može uticati učenjem i usavršavanjem, procenjuju da je sredina ta koja ima veći uticaj na osobine relevantne za obrazovanje. Povezanost između entitetskih teorija i otvorenosti prema bihejvioralno-genetičkim istraživanjima (OGRE) je negativnog smera, odnosno nastavnici koji pokazuju izraženu sklonost ka shvatanju inteligencije kao nepromenljive datosti manje su otvoreni za primenu nalaza bihejvioralne genetike u obrazovnoj praksi. Izdvaja se i negativna povezanost znanja iz oblasti bihejvioralne genetike i N-N uverenja. Preciznije, nastavnici koji imaju manje znanja iz oblasti bihejvioralne genetike procenjuju sredinske faktore kao značajnije u oblikovanju osobina relevantnih za obrazovanje.

Tabela 2: Interkorelacije skala

	znanje	OGRE	inkrementalne teorije	entitetske teorije	N-N
znanje	-				
OGRE	.09	-			
inkrementalne teorije	.01	-.10	-		
entitetske teorije	.05	-.16*	-.03	-	
N-N	-.23**	.06	.12*	-.11	-

Napomena. * $p < .05$. ** $p < .01$.

Rezultati sprovedene višesmerne analize varijanse ukazuju na to da ne postoje statistički značajne razlike u ispitanim varijablama s obzirom na sociodemografske karakteristike ispitanika (Vrsta škole: Wilks' $\lambda = .97$, $F = 0.66$, $p = .77$, $\eta^2 = .02$; Obrazovni stadijum: Wilks' $\lambda = .94$, $F = 1.39$, $p = .18$, $\eta^2 = .03$; Mesto škole: Wilks' $\lambda = .98$, $F = 0.69$, $p = .63$, $\eta^2 = .02$; Pol: Wilks' $\lambda = .99$, $F = 0.64$, $p = .67$, $\eta^2 = .01$).

Strukturni model – analiza putanje

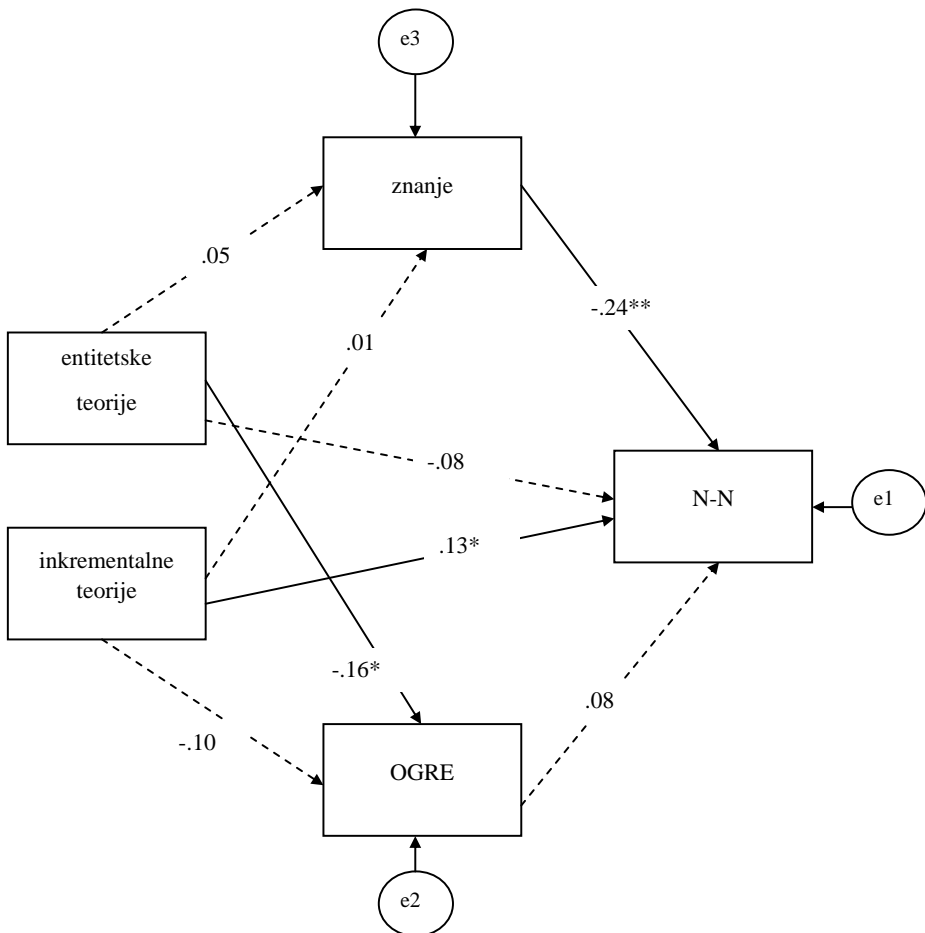
Kako bi se ispitale relacije između varijabli obuhvaćenih ovim istraživanjem, primenila se analiza putanje, a kao procenitelj značajnosti modela korišćena je metoda maksimalne verodostojnosti. Status egzogenih varijabli (medijatori) imaju znanje iz oblasti bihejvioralne genetike, otvorenost ka bihejvioralno-genetičkim istraživanjima u obrazovanju (OGRE) i uverenje o relativnom doprinosu gena i sredine (kriterijum), dok status endogenih varijabli (prediktori) imaju implicitne teorije inteligencije (inkrementalne i entitetske). Sve varijable u modelu su manifestne. Testirani model zasnovan je na prethodnim stanovištima (Crosswaite & Asbury, 2018) da implicitna predubedenja u vezi sa prirodom intelektualnih sposobnosti determinišu otvorenost pojedinca za usvajanje novih istraživačkih saznanja u vezi sa intelektualnim funkcionisanjem, što nadalje ostvaruje uticaj na stavove o urođenosti, odnosno stečenosti, kognitivnih aspekata funkcionisanja.

Model adekvatno odgovara podacima (Tabela 3), na šta ukazuju indeksi podesnosti modela: vrednost hi-kvadrat testa koja nije statistički značajna, normirani hi-kvadrat, odnosno količnik hi-kvadrata i broja stepeni slobode (χ^2/df) manji je od 2 (Lazarević, 2008), CFI i TLI su veći od .90, dok je RMSEA manja od .08, (Hu & Bentler, 1999).

Tabela 3. Indikatori fita testiranog modela odnosa implicitnih teorija inteligencije, otvorenosti prema genetičkim istraživanjima, znanja i procene relativnog doprinosa gena i sredine

	$\chi^2 (df)$	p	χ^2/df	CFI	TLI	RMSEA	BIC
model	2.47 (2)	.29	1.23	.98	.91	.03	39.45

Napomena. $\chi^2(df)$ – Hi kvadrat (broj stepeni slobode); p – nivo značajnosti Hi kvadrata; χ^2/df – količnik Hi kvadrata i broja stepeni slobode; CFI – Indeks komparativnog fitovanja (Comparative fit index); TLI – Tucker-Lewis indeks; RMSEA – Kvadratni koren prosečne kvadrirane greške aproksimacije (Root-mean-square error of approximation); BIC – bežijanski informacijski kriterijum (Bayesian information criterion).

Slika 1. Strukturalni model relacija implicitnih teorija inteligencije, OGRE-a, znanja iz bihejvioralne genetike i N-N uverenja

Na osnovu rezultata analize putanje može se zaključiti da inkrementalne teorije inteligencije ostvaruju direktan i pozitivan efekat samo na N-N, a entitetske teorije inteligencije ostvaruju značajan negativan efekat na otvorenost prema bihevioralno-genetičkim istraživanjima. Preciznije rečeno, nastavnici skloni shvatanju inteligencije kao promenljive psihološke karakteristike, skloniji su i proceni uticaja sredine kao značajnijih, dok nastavnici skloni uverenjima o inteligenciji kao datosti pokazuju nižu otvorenost prema bihevioralno-genetičkim istraživanjima. Ostali efekti implicitnih teorija nisu se izdvojili kao značajni. Rezultati ukazuju i na to da se izdvaja još jedan značajan negativan efekat koji znanje iz oblasti bihevioralne genetike ostvaruje na N-N, odnosno, nastavnici koji imaju manje znanja iz ove oblasti, procenjuju uticaje genskih faktora kao značajnije u odnosu na sredinske uticaje. Važno je naglasiti da su ostvareni efekti veoma niskog intenziteta, kao i da ne postoji medijatorska uloga otvorenosti prema bihevioralno-genetičkim istraživanjima i znanja o bihevioralnoj genetici u relaciji između implicitnih teorija inteligencije i procene uloge gena-sredine (N-N).

DISKUSIJA

Istraživanje koje je prikazano u ovom radu sprovedeno je u cilju utvrđivanja relacija između implicitnih teorija inteligencije i nastavničkih uverenja o relativnom uticaju gena i sredine na osobine relevantne za obrazovanje. Cilj je bio utvrditi i efekte koje u ovoj relaciji ostvaruju znanje iz oblasti bihevioralne genetike i otvorenost nastavnika za primenu bihevioralno-genetičkih nalaza u pedagoškoj praksi.

Rezultati ukazuju na direktan i pozitivan doprinos sklonosti inkrementalnim uverenjima o prirodi inteligencije u objašnjenju procene udela gena i sredine. Nastavnici koji su skloniji shvatanju inteligencije kao podložne promenama i usavršavanju procenjuju uticaj sredine kao značajniji. Ovakav smer je i očekivan s obzirom na to da se inkrementalna uverenja zasnivaju na shvatanju inteligencije kao psihološke karakteristike na koju se može uticati učenjem i uvežbavanjem. Nalaz o uskoj povezanosti implicitnih uverenja o prirodi inteligencije i sklonosti uverenjima o etiologiji individualnih razlika može se pronaći i u prethodnim istraživanjima (npr. Crosswaite & Asbury, 2018), mada su implicitne teorije inteligencije bile konceptualizovane na nešto drugačiji način. Čini se da se u laičkim interpretacijama heritabilnost često izjednačava sa determinizmom, što potencijalno može predstavljati objašnjenje za nalaz da oni nastavnici koji su skloni shvatanju inteligencije kao promenljive procenjuju uticaj sredinskih faktora kao značajniji.

Značajan direktan efekat na procenu udela gena i sredine u oblikovanju kognitivnih sposobnosti i osobina ličnosti ostvaruje i nivo znanja koji nastavnik ima u oblasti bihejvioralne genetike. Ovakav nalaz predstavlja izvesnu novinu s obzirom da se nivo znanja u dosadašnjim radovima (npr. Castera & Clement, 2014) nije izdvajao kao značajan. Izdvojena relacija je negativnog smera, što implicira da su nastavnici, koji su manje upoznati sa nalazima u ovoj oblasti, skloniji proceni sredine kao značajnije u oblikovanju konstrukta relevantnih za proces obrazovanja. Ovakav nalaz se često izdvaja u slučaju (najčešće ispitivanih) kognitivnih sposobnosti. Preciznije rečeno, česta je laička pogrešna interpretacija etiologije individualnih razlika u kognitivnim sposobnostima koja se ogleda upravo u preneglašavanju sredinskih uticaja. Ovakva pogrešna uverenja još su izraženija kada su u pitanju procene koje se tiču sposobnosti na ranom dečjem uzrastu, na kom genetski faktori imaju najveći uticaj (Haworth et al., 2010).

Naposletku, kao značajan izdvojio se i negativan doprinos entitetskih uverenja u objašnjenju otvorenosti nastavnika za primenu bihejvioralno-genetičkih nalaza u obrazovanju. Preciznije rečeno, nastavnici koji su skloni shvatanju inteligencije kao nepromenljive datosti pokazuju manje interesovanje za saznanja iz oblasti bihejvioralne genetike i generalno manju spremnost za prihvatanje ovih nalaza u usmeravanju nastavničke prakse. Nastavnici koji zastupaju entitetska stanovišta su u poređenju sa zastupnicima inkrementalnih uverenja skloniji kategorizaciji učenika na tipične, napredne i „manje pametne“ (Dweck, 1999), što može dovesti do stvaranja pretpostavki o sposobnosti učenika da uče i napreduju, te generalno profitiraju od truda nastavnika. Nadalje, ukoliko je nastavnik sklon uverenju o prirodi inteligencije kao konstante na koju se ne može uticati učenjem, on svoj doprinos učenikovom usavršavanju shvata ograničenim, a svoju ulogu u tom procesu pasivnijom (Crosswaite & Asbury, 2019), što verovatno dovodi i do manje motivisanosti u pogledu prihvatanja novih smernica za koncipiranje nastave.

Uloga medijatora otvorenosti prema istraživanjima bihejvioralne genetike u obrazovanju i znanja koje nastavnici imaju u ovoj oblasti nije potvrđena. Kako je ovo prvi pokušaj formulisanja modela koji bi opisao relacije svih ispitanih konstrukata, ovaj nalaz bi zahtevao replikaciju. S druge strane, na osnovu rezultata ovog istraživanja izdvojeni su glavni efekti i stekao se jasniji uvid u relacije između ispitivanih varijabli.

Dodatni cilj ovog rada bio je ispitati razlike u svim ispitanim konstruktima s obzirom na sociodemografske karakteristike nastavnika. Za razliku od većine dosadašnjih nalaza (npr. Georgiou, 2008; Hildebrandt & Eom, 2011) rezultati ovog istraživanja nisu potvrdili ovu pretpostavku. Moguće objašnjenje ovog nalaza je to

da se u Srbiji bihevioralna genetika kao oblast tek razvija, a nastavnici u toku svog formalnog obrazovanja ne stiču znanja iz ove oblasti. Iz tog razloga nastavnici koji su učestvovali u ovom istraživanju, bez obzira na uzrast učenika kojima predaju i druge sociodemografske karakteristike, pokazuju sličan nivo poznavanja nalaza iz oblasti bihevioralne genetike, koji je blago ispod proseka.

ZAKLJUČAK

Kako je bihevioralna genetika relativno mlada naučna oblast koja se sve više razvija, važni nalazi do kojih istraživači u ovom polju dolaze tek treba da dostignu svoju praktičnu primenu i razumevanje od strane opšte populacije u koju se svakako ubrajaju i prosvetni radnici. Nesumnjiv je značaj koji bi praktična primena ovih nalaza imala u obrazovanju, kao najvažnijoj „intervenciji“ kojom društvo može oblikovati pojedinca (Krapohl et al., 2014). Zbog toga je neophodno uključiti nastavnike kao učesnike u debati na ovu temu, dok kao preduslov za to stoji i uključivanje (bihevioralne) genetike u sam proces školovanja nastavnika.

Nalazi ovog istraživanja ukazali su na značaj koji ostvaruju znanje iz oblasti bihevioralne genetike i implicitne teorije inteligencije u objašnjenju razlika u uverenjima o značaju gena i sredine u oblikovanju kognitivnih sposobnosti i osobina ličnosti. Ovim konstruktima je u dosadašnjim istraživanjima bilo posvećeno manje pažnje, s obzirom na to da su istraživači bili više usmereni na ispitivanje sociodemografskih karakteristika kao potencijalnog uzroka ovih razlika. Nalazi ovog istraživanja zahtevaju replikaciju, prvenstveno zbog neujednačenosti nastavnika prema sociodemografskim karakteristikama u uzorku. Pored toga treba naglasiti i to da su dobijeni efekti prilično niski. Ovako konstruisana N-N skala prvi put je primenjena u ovom istraživanju, te bi, iako je pokazala zadovoljavajuću pouzdanost, trebalo ispitati njene metrijske karakteristike na reprezentativnijem i brojnijem uzorku. Buduća istraživanja bi trebalo da se sprovedu u smeru formulisanja modela kojim bi se bolje opisali odnosi između ispitanih konstrukata, ali i njegovim proširivanjem. Idealno bi bilo kad bi se uvele obuke nastavnika u cilju sticanja znanja iz oblasti bihevioralne genetike, te upoznavanjem sa fenomenima poput implicitnih uverenja o prirodi intelektualnih sposobnosti i uticaju koji ona mogu imati kako na nastavu tako i na učenike. Organizacija diskusionih grupa nastavnika je takođe način putem kog bi nastavnici mogli steći jasniji uvid i eventualno korigovati svoja implicitna uverenja. Na kraju treba istaći i to da bi uvođenje treninga nastavnika trebalo da bude praćeno i longitudinalnom studijom u kojoj bi se mogla pratiti njegova efikasnost u pogledu promene implicitnih uverenja nastavnika. S obzirom na to da su u Srbiji rezultati prve

blizanačke studije već dostupni, nesumnjivo je da će različite praktične delatnosti, među kojima je i obrazovanje, biti u mogućnosti da koriste i implementiraju neke od tih rezultata u svoj radni proces. Neki od tih modela inkorporiranja znanja iz oblasti genetike ponašanja u vaspitno-obrazovni proces već se koriste u školama drugih država (Asbury & Plomin, 2013).

S obzirom na veliki društveni i praktični značaj, te na rezultate istraživanja koji ukazuju na pozitivne aspekte nastave organizovane u kontekstu genetički senzitivne učionice (Haworth & Plomin, 2012), ovoj temi nesumnjivo treba pridati veću važnost i pažnju u budućim istraživanjima nastavničke prakse u Srbiji.

Luna N. Radević, Ilija Z. Milovanović

RELATIONS BETWEEN IMPLICIT THEORIES OF INTELLIGENCE AND BELIEFS
ABOUT THE ETIOLOGY OF INDIVIDUAL DIFFERENCES RELEVANT TO
EDUCATION: THE ROLE OF BEHAVIORAL GENETICS IN TEACHING PRACTICE

Summary

Although there is a piece of evidence about extensive research examining the influence of genetic and environmental factors on educational traits, only few studies so far have explored teachers' beliefs about the development of individual differences related to education in light of hereditary and environmental factors. This study aimed to examine the relationships between implicit theories of intelligence and the beliefs that teachers have about the relative influence of genes and the environment in explaining individual differences which are relevant to education. In this study cognitive abilities and personality traits were considered together, given that in previous research intelligence and personality traits were most systematically considered in the fields of behavioral genetic and educational psychology. The aim was to examine the effects that knowledge of behavioral genetics and openness to behavioral genetic research in education have in the aforementioned relationship. Also, we examined the role of sociodemographic characteristics in explaining the differences between teachers in all examined variables. In the research participated 225 teachers, male and female professors (88.5% female) in the territory of the Republic of Serbia (average age 42.9 years). The results indicate significant and direct contributions made by incremental theories of intelligence in the positive direction, and knowledge in the field of behavioral genetics in the negative, beliefs about the importance of genes and the environment in cognitive abilities and personality traits. Entity theories make a significant negative contribution to teachers' openness to behavioral-genetic research. No differences concerning the sociodemographic characteristics of teachers were detected. The findings of this study indicated the importance of knowledge in the field of behavioral genetics and implicit theories of intelligence in explaining differences in teachers' beliefs about the importance of genes and the environment in shaping individual

differences related to education. Given the great social and practical significance of research results that indicate the positive aspects of teaching organized in the context of genetically sensitive classroom, undoubtedly this topic should be given more importance and attention in future research.

Key words: behavioral genetics, implicit theories of intelligence, N-N controversy, teachers

LITERATURA

- Abd-El-Fattah, S. M., & Yates, G. C. R. (2006). Implicit theory of intelligence scale: Testing for factorial invariance and mean structure. In: *Australian Association for Research in Education Conference, Adelaide, South Australia* (pp. 1–14).
- Arbuckle, J. L. (2012). IBM SPSS AMOS (version 21.0)[computer program]. *Chicago, IL: IBM.*
- Asbury, K., & Plomin, R. (2013). G is for genes: *The impact of genetics on education and achievement* (Vol. 24). John Wiley & Sons (pp. 100–112).
- Benbow, C. P. (1992). Academic achievement in mathematics and science of students between ages 13 and 23: Are there differences among students in the top one percent of mathematical ability? *Journal of Educational Psychology, 84*(1), 51. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.84.1.51>
- Blackwell, L. S., Trzesniewski, K. H., & Dweck, C. S. (2007). Implicit theories of intelligence predict achievement across an adolescent transition: A longitudinal study and an intervention. *Child Development, 78*, 246–263. doi:10.1111/j.1467-8624.2007.00995.x
- Carr, P. B., & Dweck, C. S. (2011). Intelligence and motivation. In R. J. Sternberg & S. B. Kaufman (Eds.), *The Cambridge handbook of intelligence* (pp. 748–70). New York: Australian Journal of Teacher Education.
- Castera, J., & Clement, P. (2014). Teachers' conceptions about the genetic determinism of human behaviour: A survey in 23 countries. *Science and Education, 23*(2) 417–443. <https://doi.org/10.1007/s11191-012-9494-0>
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). *Neo Pi-R*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Crosswaite, M. L. (2018). *Teacher beliefs about the aetiology of individual differences in educationally relevant traits, and the relevance of behavioural genetics to education* (Doctoral dissertation, University of York).
- Crosswaite, M., & Asbury, K. (2019). Teacher beliefs about the aetiology of individual differences in cognitive ability, and the relevance of behavioural

- genetics to education. *British Journal of Educational Psychology*, 89(1), 95-110. doi:10.1111/bjep.12224
- Devonshire, I., & Dommett, E. (2010). Neuroscience: Viable Applications in Education? *The Neuroscientist*, 16(4), 349-356. <https://doi.org/10.1177/1073858410370900>
- Dweck, C. S. (1986). Motivational processes affecting learning. *American psychologist*, 41(10). <https://doi.org/10.1037/0003-066X.41.10.1040>
- Dweck, C. (1999). *Self-theories: Their role in motivation, Personality, and Development (Essays in Social Psychology)* (1st ed.). Hove, UK: Psychology Press.
- Furnham, A., Monsen, J., & Ahmetoglu, G. (2009). Typical intellectual engagement, Big Five personality traits, approaches to learning and cognitive ability predictors of academic performance. *British Journal of Educational Psychology*, 79(4), 769-782. <https://doi.org/10.1348/978185409X412147>
- Georgiou, S. (2008). Beliefs of experienced and novice teachers about achievement. *Educational Psychology*, 28(2), 119-131.
- Gietz, C., & McIntosh, K. (2014). Relations between student perceptions of their school environment and academic achievement. *Canadian Journal of School Psychology*, 29(3), 161-176. doi: <https://doi.org/10.1177/0829573514540415>
- Hakimi, S., Hejazi, E., & Lavasani, M. G. (2011). The relationships between personality traits and students' academic achievement. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 29, 836-845. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.11.312>
- Haworth, C., & Plomin, R. (2012). Genetics and education: Toward a genetically sensitive classroom. In K. R. Harris, S. Graham, T. Urdan, C. B. McCormick, G. M. Sinatra, & J. Sweller (Eds.), *APA educational psychology handbook, Vol 1: Theories, constructs, and critical issues* (pp. 529-559). American Psychological Association.
- Haworth, C., Wright, M., Luciano, M., Martin, N., de Geus, E., van Beijsterveldt, C., ... Plomin, R. (2010). The heritability of general cognitive ability increases linearly from childhood to young adulthood. *Molecular Psychiatry*, 15(11), 1112-1120. <https://doi.org/10.1038/mp.2009.55>
- Hildebrandt, S., & Eom, M. (2011). Teacher professionalization: Motivational factors and the influence of age. *Teaching and Teacher Education*, 27(2), 416-423. <https://doi.org/10.1016/j.ta te.2010.09.011>

- Hong, Y-Y., Chiu, C-y, Dweck, C. S., Lin, D. M. S., & Wan, W. (1999). Implicit theories, attributions, and coping: A meaning system approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 588–599. doi:10.1037//0022-3514.77.3.588 <https://doi.org/10.1080/01443410701468716>
- Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1-55. doi:10.1080/10705519909540118
- İlhan, M., & Çetin, B. (2013). The Turkish Adaptation of Implicit Theory of Intelligence Scale: The Validity and Reliability Study. *Journal of Science and Mathematics Education*, 7(1), 191–221. doi:10.12973/nefmed159
- Krapohl, E., Rimfeld, K., Shakeshaft, N. G., Trzaskowski, M., McMillan, A., Pingault, J. B., ... & Plomin, R. (2014). The high heritability of educational achievement reflects many genetically influenced traits, not just intelligence. *Proceedings of the national academy of sciences*, 111(42), 15273-15278.
- Lazarević, Lj. (2008). Primena indeksa podesnosti u testiranju teorijskih modela u psihologiji: Mogućnosti i ograničenja. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 40(1), 101–121. doi:10.2298/ZIPI0801101
- Leroy, N., Bressoux, P., Sarrazin, P., & Trouilloud, D. (2007). Impact of teachers' implicit theories and perceived pressures on the establishment of an autonomy supportive classroom. *European Journal of Psychology of Education*, 22(4), 529–545. doi: 10.1007/bf03173470
- Loewenthal, K. M. (2004). *An introduction to Psychological Tests and Scale*, 2nd ed. Hove: Psychology Press.
- Lynott, D., & Woolfolk, A. E. (1994). Teachers' implicit theories of intelligence and their educational goals. *Journal of Research and Development in Education*, 27(4), 253–264.
- Milovanović, I. (2016). Implicitne teorije inteligencije i motivacija za učenje matematike kod učenika srednjih škola. *Nastava i vaspitanje*, 65(3), 509-524. 10.5937/nasvas1603509M
- Nikolašević, Ž., Bugarski-Ignjatović, V., Milovanović, I., i Raković, S. (2014). Inteligencija i školsko postignuće u svetlu naslednih i sredinskih činilaca. *Primenjena psihologija*, 7(3), 381-400. <https://doi.org/10.19090/pp.2014.3.381-400>

- Nikolašević, Ž., Smederevac, S., Ignjatović, V. B., Kodžopeljić, J., Milovanović, I., Prinz, M., & Budimlija, Z. (2020). Executive functions and intelligence—are there genetic difference?. *Intelligence*, 82, 101480. <https://doi.org/10.1016/j.intell.2020.101480>
- Peterson, R. A., & Kim, Y. (2013). On the relationship between coefficient alpha and composite reliability. *Journal of Applied Psychology*, 98(1), 194. doi: 10.1037/a0030767
- Plomin, R., & von Stumm, S. (2018). The new genetics of intelligence. *Nature Reviews Genetics*, 19(3), 148. doi: 10.1038/nrg.2017.104
- Plomin, R., DeFries, J., Knopik, V., & Neiderhiser, J. (2016). Top 10 replicated findings from behavioral genetics. *Perspectives on Psychological Science*, 11(1), 3–23. <https://doi.org/10.1177/1745691615617439>
- Pretzlik, U., Olsson, J., Nabuco, M., & Cruz, I. (2003). Teachers' implicit views of intelligence predict self-perceptions as learners. *Cognitive Development*, 18, 579–600
- Republički zavod za statistiku (2019). *Nastavnici na početku školske godine po polu i dužini radnog vremena*. Preuzeto sa: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/11020201?languageCode=sr-Cyrl> na dan 21.4.2020.
- Ridley, M. (2003). Nature via nurture: Genes. *Experience, and what makes us human*. New York. (pp. 30-37)
- Rimfeld, K., Ayorech, Z., Dale, P., Kovas, Y., & Plomin, R. (2016). Genetics affects choice of academic subjects as well as achievement. *Scientific Reports*, 6(1). doi: 10.1038/srep26373
- Shively, L. R., & Ryan, S. C. (2013). Longitudinal changes in college students' implicit theories of intelligence. *Social Psychology Education*, 16, 241–256. doi:10.1007/s11218-012-9208-0
- Smederevac, S., Mitrović, D., Sadiković, S., Milovanović, I., Branovački, B., Dinić, B. M., ... & Stankov, T. V. (2019). Serbian twin registry. *Twin Research and Human Genetics*, 22(6), 660-666. doi: 10.1017/thg.2019.114
- Steinmayr, R., & Spinath, B. (2008). Sex differences in school achievement: What are the roles of personality and achievement motivation?. *European Journal of Personality: Published for the European Association of Personality Psychology*, 22(3), 185-209. <https://doi.org/10.1002/per.676>
- Sternberg, R. J. (1990). *Metaphors of mind: Conceptions of the nature of intelligence*. Cambridge University Press. pp. 200-220.
- Stipek, D. J. (2002). *Motivation to learn: Integrating theory and practice* (4th ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.

- Stump, S. G., Husman, J., & Corby, M. (2014). Engineering students' intelligence beliefs and learning. *Journal of Engineering Education*, 103(3), 369–387. doi:10.1002/jee.20051
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L.S. (2013). *Using multivariate statistics*, 6th ed. Boston: Pearson.
- Turkheimer, E. (2000). Three Laws of Behavior Genetics and What They Mean. *Current Directions In Psychological Science*, 9(5), 160-164. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-8721.00084>
- Walker, S. O., & Plomin, R. (2005). The nature–nurture question: Teachers' perceptions of how genes and the environment influence educationally relevant behaviour. *Educational Psychology*, 25(5), 509-516. <https://doi.org/10.1080/01443410500046697>

PRILOZI

Prilog 1

OGRE

UPUTSTVO: Ovaj upitnik sadrži tvrdnje koje se odnose na stavove koji se tiču uloge bihejvioralne genetike u obrazovanju i nastavničkoj praksi. Molimo Vas da označite broj koji najviše odgovara Vašem stepenu slaganja sa iznetom tvrdnjom.

1 – UOPŠTE SE NE SLAŽEM ; 2 – DELIMIČNO SE NE SLAŽEM; 3 – NISAM SIGURAN/NA; 4 – DELIMIČNO SE SLAŽEM; 5 – U POTPUNOSTI SE SLAŽEM

	Stavka	Odgovori				
		1	2	3	4	5
1	Istraživanja koja objašnjavaju uticaje genskih i sredinskih činilaca na kognitivne sposobnosti bi mogla biti korisna za nastavnike.	1	2	3	4	5
2	Generalno, smatram da bihejvioralna genetika ima važnu ulogu u obrazovanju.	1	2	3	4	5
3	Ne smatram da nalazi iz oblasti bihejvioralne genetike treba da se koriste kao smernice za nastavničku praksu u budućnosti.	1	2	3	4	5
4	Ne bih voleo/la da nalazi istraživanja iz bihejvioralne genetike utiču na moje nastavničke odluke i praksu.	1	2	3	4	5
5	Želeo/la bih da znam više o bihejvioralnoj genetici i implikacijama koje ima na dečji razvoj.	1	2	3	4	5

Prilog 2

TZ

UPUTSTVO: Ovaj upitnik sadrži tvrdnje koje se odnose na glavne teme koje bihejvioralna genetika izučava. Molimo Vas da označite da li smatrate da je navedena tvrdnja tačna (T) ili netačna (N).

	Stavka	Odgovori	
		T	N
1	Sve psihološke karakteristike su pod značajnim uticajem genetike.	T	N
2	Nijedna psihološka karakteristika nije 100% nasledna.	T	N
3	Naslednost osobina i oblika ponašanja je uzrokovana velikim brojem različitih gena, pri čemu svaki gen ima mali efekat.	T	N
4	Postoji genetska povezanost između nekih osobina i ponašanja, na primer, inteligencija i uspeh u školi su povezani, jer na njih utiču isti geni.	T	N
5	Verovatno postoji jedan gen koji je odgovoran za postojanje razlika u inteligenciji između ljudi. Pitanje je samo vremena kada će on biti otkriven.	T	N
6	Kako starimo, na našu inteligenciju sve više utiču geni, a sve manje sredina.	T	N
7	Roditeljstvo i sredina u kojoj živimo jesu pod uticajem naših gena.	T	N

8	Problemi u ponašanju se uglavnom mogu objasniti roditeljskim stilom vaspitanja.	T	N
9	Većina psiholoških poremećaja (npr. ADHD, anksioznost) su samo ekstremni oblici normalnog ponašanja, a ne genetski uzrokovani poremećaji.	T	N
10	Većina blažih i umerenih poremećaja učenja (npr. disleksija) su samo ekstremi normalnog ponašanja, a ne genetski uzrokovani poremećaji.	T	N

Prilog 3

N-N

UPUTSTVO: Ovaj upitnik se odnosi na Vašu procenu stepena u kom su osobine i sposobnosti koje su relevantne za obrazovanje, pod uticajem gena ili sredine. Molimo Vas da označite broj koji u najvećem stepenu odražava Vaš stav u vezi sa sledećim tvrdnjama:

- 1 - U POTPUNOSTI POD UTICAJEM GENA;
2 – VIŠE POD UTICAJEM GENA, NEGO POD UTICAJEM SREDINE;
3 – PODJEDNAKO POD UTICAJEM GENA I SREDINE;
4 – VIŠE POD UTICAJEM SREDINE NEGO POD UTICAJEM GENA;
5 – U POTPUNOSTI POD UTICAJEM SREDINE**

Stavka	Odgovori				
	1	2	3	4	5
1	U kojoj meri mislite da na inteligenciju utiču geni, odnosno sredina?				
2	U kojoj meri mislite da je savestanost pod uticajem gena, odnosno sredine? (Odnosi se na samodisciplinovanost, organizovanost i istrajno stremljenje ka postavljenim ciljevima, uprkos ometanjima.)				
3	U kojoj meri mislite da je otvorenost ka iskustvu pod uticajem gena, odnosno sredine? (Odnosi se na spremnost za prihvatanje novih ideja i nekonvencionalnih vrednosti, sklonost ka istraživanju novog i nepoznatog, intelektualnu radoznalost i kreativnost.)				
4	U kojoj meri mislite da je prijatnost pod uticajem gena, odnosno sredine? (Odnosi se na kvalitet međuljudske orijentacije i izraženost potrebe za harmoničnim odnosima sa drugima.)				
5	U kojoj meri mislite da je neuroticizam pod uticajem gena, odnosno sredine? (Odnosi se na sklonost ka doživljavanju negativnih emocija, zabrinutosti, osetljivost na stres, te neadekvatne strategije suočavanja sa stresnim situacijama.)				
6	U kojoj meri mislite da je ekstraverzija pod uticajem gena, odnosno sredine? (Odnosi se na kvantitet i intenzitet interakcija sa drugim ljudima, aktivitet i potrebu za stimulacijom, kao i sklonost ka doživljavanju pozitivnih emocija.)				

Biljana Trifunović*
Jelena Šakotić-Kurbalija
Tatjana Dajević
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 316.83:2-453
DOI: 10.19090/gff.2020.2.115-130
Originalni naučni rad

SOCIODEMOGRAFSKI, INTRAPERSONALNI I INTERPERSONALNI KORELATI NEVERSTVA**

U cilju utvrđivanja sociodemografskih, intrapersonalnih i interpersonalnih korelata neverstva ispitan je 521 ispitanik (55.5% muškog pola), starosti između 19 i 68 godina ($AS = 33.32$, $SD = 9.1$). Za procenu neverstva primenjena je Skala neverstva (Infidelity Scale: Drigotas, Safstorm & Gentilila, 1999). Od intrapersonalnih varijabli, dimenzije partnerske afektivne vezanosti su ispitane skraćenom skalom ECR (Experiences in Close Relationships Inventory – ECR: Brennan, Clark, & Shaver, 1998; modifikacija Kamenov i Jelić, 2003), a ljubavni stilovi su mereni Skalom ljubavnih stavova (Love Attitudes Scale – LAS: Hendrick, Hendrick, & Dicke, 1998). U domenu interpersonalnih varijabli DAS skalom (Dyadic Adjustment Scale – DAS: Spanier, 1976) ispitane su dimenzije kvaliteta partnerskog odnosa, a potencijal za razvod je meren Indeksom bračne nestabilnosti (Marital Instability Index: Booth, Johnson, & Edwards, 1983). Od sociodemografskih varijabli, od ispitanika su prikupljeni podaci o starosti, obrazovanju, radnom, materijalnom i bračnom statusu, dužini partnerskog odnosa i broju dece. Rezultati hijerarhijske višestruke regresione analize pokazuju da je skup intrapersonalnih i interpersonalnih varijabli, statistički značajno povezan sa neverstvom, ali je količina objašnjene varijanse relativno niska. Kao značajni prediktori neverstva izdvojeni su: dimenzija izbegavanja afektivne vezanosti i Ludus stil ljubavi iz domena intrapersonalnih varijabli, a od interpersonalnih varijabli: potencijal za razvod, konsenzus, zadovoljstvo brakom i afektivno-seksualna usaglašenost.

Ključne reči: partnerski odnosi, brak, kohabitacija, afektivna vezanost, ljubavni stilovi, bračni kvalitet, bračna nestabilnost, potencijal za razvod.

* jelenasakotickurbalija@ff.uns.ac.rs

** Istraživanje prikazano ovim radom predstavlja deo projekta „Efekti egzistencijalne nesigurnosti na pojedinca i porodicu u Srbiji“, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (ON179022).

UVOD

Mada je, istorijski posmatrano, pod neverstvom dugo podrazumevana samo seksualna prevara partnera, u savremenoj literaturi obično se razlikuju tri vrste neverstva u partnerskom odnosu: *emocionalno* - koje se odnosi na emocionalne resurse poput ljubavi, vremena i pažnje koje jedan partner poklanja osobi van dijade, *seksualno* - koje je rezultat seksualne aktivnosti sa osobom koja nije primarni partner i *kombinovani tip* - koji uključuje i emocionalno i seksualno neverstvo i predstavlja najveću pretnju primarnoj dijadi (Glass & Wright, 1985).

Ne postoji opšteprihvaćena definicija neverstva, a pojedini autori (npr. Hertlein et al., 2005) ističu da dodatni problem stvara to što dve osobe u istom partnerskom odnosu mogu imati značajno različita shvatanja o tome šta predstavlja neverstvo. U tom smislu je ono relativno subjektivno jer zavisi od eksplicitnih i implicitnih pravila (normi) postavljenih u partnerskom odnosu (Moller & Vossler, 2014).

Drigotas i saradnici (Drigotas et al., 1999) istakli su da neverstvo, pored procene da je partner prekršio normu odnosa, u vezi sa prirodom partnerskih interakcija sa nekim drugim podrazumeva i činjenicu da kršenje ove norme izaziva seksualnu ljubomoru i rivalstvo. Tako se ponašanje koje predstavlja neverstvo može razlikovati od ponašanja koje je samo vandijadno, ali ne predstavlja kršenje normi odnosa u pogledu ekskluzivnosti. Autori (Drigotas et al., 1999) ističu da seksualna ljubomora predstavlja univerzalni proces, te da prevazilazi norme određene kulture ili norme bilo kog pojedinačnog odnosa.

Različiti autori kao najčešće razloge za neverstvo navode: seksualnost, emocionalno zadovoljstvo, društveni kontekst, stavove prema neverstvu i osvetu. Kada je u pitanju seksualnost, istraživanja ukazuju na potrebu za seksualnom raznolikošću i seksualnu nekompatibilnost sa partnerom. U slučaju emocionalnog zadovoljstva navodi se nisko bračno zadovoljstvo i potreba za novim emocionalnim zadovoljstvom. Oni koji su bili neverni često navode sledeće društvenokontekstualne faktore: prilika za neverstvo, bliskost sa osobom van dijade i fizička razdvojenost sa primarnim partnerom. Istraživanja u vezi sa stavovima prema neverstvu dosledno pokazuju da su osobe sa liberalnim seksualnim stavovima češće sklone da varaju svoje partnere, dok je i neverstvo iz osвете (odgovor na neverstvo partnera) često navođen razlog neverstva među bračnim parovima (pregled ovih istraživanja je dat u: Drigotas et al., 1999).

Pojedini autori navode da neverstvo u nekim slučajevima može biti način da se zadovolji potreba za autonomijom (kada se primarni odnos doživljava kao preterano ograničavajući), dok u drugim slučajevima (kada postoji doživljaj

emocionalnog zanemarivanja unutar primarnog odnosa) može biti način da se zadovolji potreba za intimnošću. U oba slučaja neverstvo je povezano sa problemima u primarnom partnerskom odnosu (Allen & Baucom, 2004). Iako neverstvu prethode problemi u partnerskom odnosu, nakon neverstva javljaju se novi, dodatni problemi i to kod oba partnera: smanjeno samopoštovanje, anksioznost, doživljaj krivice, depresija (Fincham & May, 2017; Russell et al., 2013). Pored narušavanja mentalnog zdravlja, neverstvo je često povezano i sa nasiljem u porodici (Fincham & May, 2017), te u gotovo svim kulturama ono predstavlja jedan od najčešćih razloga za prekid partnerskog odnosa ili razvod braka (Fish et al., 2012; Zare, 2011).

Iako su se istraživači najpre fokusirali na neverstvo koje uključuje seksualni odnos, sve je veće interesovanje za emocionalno, neseksualno neverstvo (Allen et al., 2005). Imajući u vidu da neverstvo može biti seksualno, emocionalno i kombinovano, te da u velikoj meri može doprineti disfunkcionalnosti partnerskog odnosa, istraživanjem prikazanim ovim radom ispitano je u kojoj meri različite sociodemografske, intrapersonalne i interpersonalne varijable doprinose predikciji neverstva u našoj sredini.

METOD

Uzorak i procedura

Istraživanje je sprovedeno tokom 2019. godine na teritoriji Republike Srbije. Jedan deo upitnika je ispitanicima zadavan u 'online' formi, deljenjem na društvenim mrežama, dok je drugi deo upitnika zadavan u 'papir-olovka' formi.

Uzorak je obuhvatio 521 ispitanika (55.5% muškog pola), starosti između 19 i 68 godina ($AS = 33.32$, $SD = 9.1$), koji žive u formalnom (53.4%) ili neformalnom braku (46.6%), između mesec dana i 42 godine ($AS = 6.89$, $SD = 8.66$). Veći broj ispitanika obuhvaćenih ovim istraživanjem nema decu (57%).

Najveći broj ispitanika ima visoku stručnu spremu (56.4%), manji broj njih ima srednju stručnu spremu (29.8%), i višu stručnu spremu (10.7%), dok je istraživanjem obuhvaćen najmanji broj doktora nauka (2.5%), kao i ispitanika sa nižom stručnom spremom (0.6%).

Istraživanjem je obuhvaćen najveći deo ispitanika zaposlenih 'za stalno' (47.8%), odnosno na određeno vreme, honorarno (24.6%), manji broj njih je trenutno nezaposlen i traži posao (16.3%). Najmanji broj ispitanika je (su)vlasnik firme (6.9%), izjašnjava se kao domaćica (2.7%) ili je u invalidskoj penziji (1.7%).

Najveći broj ispitanika procenjuje svoj materijalni status kao prosečan (34.4%) i nešto iznadprosečan (34.0%), manji broj njih kao znatno iznadprosečan (15%) i nešto ispodprosečan (11.3%), dok najmanji broj ispitanika svoj materijalni status procenjuje kao znatno ispodprosečan (5.4%).

Instrumenti

Skala neverstva (Infidelity Scale: Drigotas et al., 1999) služi za procenu emocionalnog, seksualnog i kompozitnog neverstva ($\alpha = .94$). Sastoji se iz 11 stavki, pri čemu je 10 stavki sa devetostepenom skalom Likertovog tipa za odgovaranje, dok za pitanje “Ko je napravio prvi korak?” ispitanik treba da odabere jednu od ponuđenih opcija: druga osoba, oboje, ja. Uputstvom (koje ističe da je ljudski biti svestan toga da nas privlači i neko drugi, pored trenutnog partnera) normalizuje se iskustvo neverstva, te se očekuje da će ispitanici iskrenije davati odgovore.

Skala za procenjivanje bliskih veza (Experiences in Close Relationships Inventory – ECR: Brennan, et al., 1998; modifikacija Kamenov i Jelić, 2003). Za identifikovanje dimenzija partnerske afektivne vezanosti primenjena je skraćena verzija skale od 18 stavki (Kamenov i Jelić, 2003). Instrument je zasnovan na dvodimenzionalnom modelu individualnih razlika u afektivnom vezivanju odraslih. Parne stavke čine skalu anksioznosti ($\alpha = .80$), a neparne skalu izbegavanja ($\alpha = .83$).

Skala ljubavnih stavova (Love Attitudes Scale – LAS: Hendrick et al., 1998) služi za merenje stavova o ljubavi i razvijena je na osnovu Lijeve tipologije ljubavnih stilova (Lee, 1973). Upitnik se sastoji od 42 stavke, sa petostepenom skalom Likertovog tipa za odgovaranje, kojima se procenjuje šest stilova ljubavi: eros (strasna ljubav; $\alpha = .78$), ludus (ljubav kao igra; $\alpha = .73$), storge (prijateljska ljubav; $\alpha = .82$), pragma (pragmatična ljubav; $\alpha = .77$), manija (posesivna ljubav, $\alpha = .81$) i agape (nesebična ljubav; $\alpha = .88$).

Skala prilagođenosti u bračnom odnosu (Dyadic Adjustment Scale - DAS: Spanier, 1976) namenjena je proceni kvaliteta bračnog odnosa i čine je 32 stavke. Pored ukupnog skora ($\alpha = .94$), omogućava i izračunavanje skorova na sledećim skalama: 1. konsenzus ($\alpha = .87$) – meri stepen slaganja partnera u svakodnevnom funkcionisanju; 2. zadovoljstvo brakom ($\alpha = .85$) – obuhvata opšte zadovoljstvo brakom, poverenje u partnera, učestalost bračnih konflikta, stepen bračne tenzije, doživljaj međusobne netrpeljivosti i lični odnos prema budućnosti braka; 3. afektivno-seksualna usaglašenost ($\alpha = .67$) – meri stepen usaglašenosti partnera u

ispoljavanju emocija i seksualnim odnosima; 4. kohezivnost ($\alpha = .79$) –meri stepen bliskosti i kvalitet komunikacije među partnerima.

Indeks bračne nestabilnosti (Marital Instability Index: Booth et al., 1983) korišćen je za procenu potencijala za razvod. Instrument uključuje sledeće stavke na koje se odgovara potvrdno ili odrično: prisustvo razmišljanja o tome da je brak u krizi, prisustvo razmišljanja o razvodu braka, postojanje razgovora sa prijateljima o razvodu, postojanje razgovora sa bračnim partnerom o razvodu braka i postojanje razgovora sa bračnim partnerom o odlasku kod advokata. U ovom istraživanju Cronbahov alfa-koeficijent pouzdanosti skale iznosi .78.

REZULTATI

U Tabeli 1 prikazani su deskriptivni parametri varijabli korišćenih u istraživanju. Prema blažem kriterijumu (± 1.5), vrednosti skjunisa i kurtozisa se mogu smatrati prihvatljivim za sve korišćene varijable (Finney & DiStefano, 2006).

Tabela 1: Deskriptivni parametri varijabli korišćenih u istraživanju

Varijabla	Min	Max	AS	SD	Sk	K
neverstvo	0	81	40.70	23.49	-0.04	-1.06
anksioznost	9	62	22.66	9.78	0.84	0.53
izbegavanje	9	51	20.54	9.02	0.73	-0.12
eros	9	35	28.53	5.17	-0.72	-0.11
ludus	7	35	14.73	5.27	0.70	0.24
storge	7	35	22.24	5.22	0.14	-0.21
pragma	7	35	18.00	5.83	0.24	-0.34
mania	7	35	18.11	5.85	0.35	-0.34
agape	10	35	25.37	6.14	-0.35	-0.56
konsenzus	9	65	48.56	9.50	-1.02	1.08
ekspresivnost	0	12	8.77	2.42	-0.71	0.42
zadovoljstvo	2	50	37.28	7.54	-0.91	0.76
kohezivnost	1	24	17.16	4.06	-0.91	0.89
potencijal za razvod	0	5	1.59	1.48	0.60	-0.84

Napomena: Sk – skjunis; K – kurtozis

U Tabeli 2 prikazane su interkorelacije prediktorskih varijabli od interesa. Kao što se može videti interkorelacije varijabli ne upućuju na postojanje multikolinearnosti među prediktorskim varijablama ($r < .70$), te su sve varijable uključene kao prediktori u regresioni model.

Tabela 2: Interkorelacije varijabli

Varijable	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1. neverstvo													
2.anksioznost	.13**												
3.izbegavanje	.27**	.36**											
4.eros	-.21**	-.20**	-.38**										
5.ludus	.28**	.29**	.43**	-.24**									
6.storge	.07	.09*	-.01	-.13**	.12**								
7.pragma	.16**	.21**	.23**	-.20**	.33**	.20**							
8.mania	.11**	.54**	.14**	-.01	.32**	.09*	.21**						
9.agape	-.13**	-.01	-.24**	.41**	-.11*	.17**	-.11*	.15**					
10.konsenzus	-.21**	-.29**	-.47**	.51**	-.34**	-.06	-.16**	-.14**	.27**				
11.ekspresivnost	-.32**	-.32**	-.40**	.52**	-.22**	-.08	-.11*	-.16**	.21**	.65**			
12.zadovoljstvo	-.35**	-.29**	-.46**	.53**	-.34	-.04	-.16**	-.16**	.31**	.68**	.66**		
13.kohezivnost	-.13**	-.18**	-.39**	.48**	-.26**	-.04	-.11**	-.07	.26**	.59**	.47**	.55**	
14.bračna nestabilnost	.32**	.20**	.24**	-.35**	.18**	-.04	.06	.15**	-.28**	-.47	-.49**	-.59**	-.30**

U cilju utvrđivanja u kojoj meri sociodemografske, intrapersonalne i interpersonalne varijable doprinose predikciji neverstva primenjena je hijerarhijska višestruka regresiona analiza. U prvom koraku analize prediktorske varijable su bile sociodemografske varijable kako bi se utvrdio njihov početni uticaj. U drugom koraku u analizu su uvrštene intrapersonalne varijable – dimenzije afektivne vezanosti i stilovi ljubavi. U trećem koraku u analizu su uvrštene i interpersonalne varijable – dimenzije kvaliteta bračnog odnosa i bračna nestabilnost. Iz analize je isključena varijabla vezana za dužinu zajedničkog života zbog visoke korelacije sa starošću ispitanika ($r = .89$).

Rezultati pokazuju da skup analiziranih sociodemografskih varijabli nije statistički značajno povezan sa sklonošću ka neverstvu, dok je skup intrapersonalnih i interpersonalnih varijabli statistički značajno povezan sa sklonošću ka neverstvu, ali je količina objašnjene varijanse relativno niska. Koeficijenti multiple korelacije iznose:

- za skup sociodemografskih varijabli $R = .11$ ($F(7, 490) = 0.80$; $p > .001$), dok je $R^2 = .01$ (1% zajedničke varijanse);
- posle uvođenja intrapersonalnih varijabli $R = .35$ ($F(15, 482) = 4.59$; $p < .001$), dok je $R^2 = .12$ (12% zajedničke varijanse);
- posle uvođenja interpersonalnih varijabli $R = .46$ ($F(20, 477) = 6.38$; $p < .001$), dok je $R^2 = .21$ (21% zajedničke varijanse).

U Tabeli 3 prikazani su regresioni parametri za prediktorske varijable. Kao što se može videti iz tabele, značajan doprinos predikciji neverstva ostvaruje dimenzija izbegavanja afektivne vezanosti i ludus stil ljubavi iz domena intrapersonalnih varijabli, kao i skoro sve uvrštene interpersonalne varijable – bračna nestabilnost i sve dimenzije bračnog kvaliteta izuzev kohezivnosti.

Tabela 3: Rezultati hijerarhijske višestruke regresione analize

Prediktor	Model 1			Model 2			Model 3		
	B	SE B	β	B	SE B	β	B	SE B	β
pol	-.38	2.21	-.01	-.17	2.36	-.00	-.64	2.29	-.01
starost	.04	.14	.01	-.16	.14	-.06	-.14	.13	-.06
obrazovanje	.25	1.19	.01	.36	1.16	.01	.61	1.13	.02
radni status	1.85	1.06	.08	1.62	1.01	.07	1.23	.97	.06
materijalni status	-.04	1.03	-.00	.14	.99	.01	.27	.95	.01
bračni status	3.76	2.93	.08	3.10	2.81	.07	.83	2.72	.02
deca	-3.29	3.10	-.07	-1.57	2.96	-.03	-.32	2.84	-.01
anksioznost				-.08	.13	-.03	-.16	.13	-.07
izbegavanje				.43	.14	.16*	.34	.14	.13*
eros				-.32	.24	-.07	.16	.26	.03
ludus				.79	.24	.18*	.77	.23	.17*
storge				.07	.21	.01	.12	.20	.03
pragma				.16	.19	.04	.25	.19	.06
mania				.16	.22	.04	.01	.21	.00
agape				-.18	.21	-.05	-.08	.20	-.02
konsenzus							.38	.16	.15*
ekspresivnost							-1.83	.59	-.19*
zadovoljstvo							-.58	.21	-.19*
kohezivnost							.55	.31	.09
potencijal za razvod							2.58	.87	.16*

Napomena: * $p < .01$

DISKUSIJA

Rezultati sprovedenog istraživanja ukazuju na mogućnost predikcije neverstva na osnovu intrapersonalnih i interpersonalnih varijabli, potvrđujući tako rezultate većeg broja ranije sprovedenih studija (Gibson et al., 2016; Mark et al., 2011; McAnulty & Brineman, 2007). Količina objašnjene varijanse je relativno

niska, što ukazuje na postojanje drugih faktora relevantnih za predikciju neverstva, koji nisu bili obuhvaćeni ovim istraživanjem, poput osobina ličnosti (Barta & Kiene, 2005; Shackelford et al., 2008) iz domena intrapersonalnih varijabli ili stepena posvećenosti (Mattingly et al., 2011) i iz domena interpersonalnih varijabli, koji su izdvojeni kao značajni prediktori neverstva u prethodnim istraživanjima.

Za razliku od nekih prethodnih istraživanja u kojima su različite sociodemografske varijable ostvarile značajan doprinos predikciji neverstva (Atkins et al., 2001; Allen et al., 2005; Mark et al., 2011), u ovom istraživanju sociodemografski faktori nisu izdvojeni kao značajni prediktori. Iako ranije sprovedena istraživanja ukazuju na to da su muškarci skloniji neverstvu u odnosu na žene (Wiederman, 1997), novija istraživanja sugerišu da se polne razlike u neverstvu smanjuju (Burdette et al., 2007; Fincham & May, 2017), što potvrđuju i rezultati ove studije. Kada se u razmatranje uzmu i vandijadna ponašanja, sem seksualnog odnosa (poput emocionalne povezanosti, ljubljenja i sl.) žene izveštavaju o činu neverstva u istom stepenu kao muškarci (Allen et al., 2005), te su rezultati dobijeni u ovom istraživanju donekle očekivani, s obzirom na ispitivano kompozitno neverstvo, odnosno seksualno i emocionalno neverstvo. Pored toga, pojedini autori (npr. Abzug, 2016) manje izražene polne razlike pripisuju i većem profesionalnom angažmanu žena, koji stvara veću finansijsku nezavisnost i veće prilike za neverstvo.

Pored pola u literaturi se prepoznaje značaj starosti, obrazovanja, radnog i materijalnog statusa u predikciji neverstva (Atkins et al., 2001; Allen et al., 2005; Treas & Giesen, 2000). Međutim, dosadašnji rezultati studija nisu bili konzistentni. S jedne strane, neke studije ukazuju na to da mlađe osobe sa višim obrazovanjem i radno angažovane imaju veću verovatnoću angažovanja u vandijadnim ponašanjima (Mark et al., 2011), dok, sa druge strane, neka istraživanja govore o većoj prevalenciji neverstva kod starijih (Atkins et al., 2001), i manje obrazovanih ispitanika (Whisman & Snyder, 2007). Pored toga, rezultati ove i pojedinih prethodnih studija ne nalaze značajan doprinos pomenutih demografskih faktora (Maddox Shaw et al., 2013; Træen et al., 2007). Rezultati dobijeni u ovoj studiji mogu biti objašnjeni i karakteristikama samog uzorka, s obzirom na to da su ovim istraživanjem obuhvaćeni najvećim delom visoko obrazovani, radno angažovani ispitanici ranog odraslog doba. Uzimajući u obzir i nekonzistentne rezultate dosadašnjih studija u pogledu značajnosti sociodemografskih faktora za predikciju neverstva, postoji mogućnost da je odnos ovih varijabli posredovan drugim faktorima. Ovo objašnjenje se potencijalno može primeniti i prilikom razmatranja izostanka značajnog doprinosa bračnog statusa predikciji neverstva, pri čemu na

dati odnos može uticati posvećenost. Pojedina istraživanja ukazuju na to da osobe u braku pokazuju niži stepen neverstva (Treas & Giesen, 2000), jer su više investirane u relaciju i pokazuju viši nivo posvećenosti u odnosu na osobe u kohabitaciji (Preveti & Amato, 2004).

Na osnovu rezultata ove studije može se, takođe, zaključiti da su zajedničke karakteristike koje dele stil izbegavanja afektivne vezanosti i ludus ljubavni stil u vezi sa povećanom tendencijom ka neverstvu. Individue sa pomenutim karakteristikama odlikuje smanjena emocionalna investiranost, autonomija, sveukupno izbegavanje intimnosti (Bartholomew, 1990), povećana potreba za uzbuđenjima i pristup ljubavi koji može podrazumevati više partnera istovremeno (Lee, 1973). Nelagodnost uspostavljanja i održavanja bliskosti i intimnosti sa partnerom ostvaruje direktne posledice na to koliko su individue zainteresovane za alternativne partnere, na stavove prema varanju partnera, njihovu posvećenost, a samim tim i na neverstvo (DeWall et al., 2011). Dakle, neverstvo se može koristiti kao metod distanciranja od partnera, postizanja veće autonomije (Allen & Baucom, 2004) i uzbuđenja u relaciji.

Sa druge strane, individue koje karakteriše želja za bliskošću i intimnošću sa partnerom ne ispoljavaju veće interesovanje za alternativne partnere, ne izveštavaju o pozitivnim stavovima prema varanju partnera, niti u većem stepenu izveštavaju o neverstvu (DeWall et al., 2011), jer ova ponašanja mogu ugroziti mogućnost ostvarivanja bliske i posvećene relacije sa primarnim partnerom. Iako ove individue mogu u većem stepenu ispoljavati neverstvo kada se osećaju usamljeno i zanemareno, ili su u konfliktu sa partnerom (Fish et al., 2012), odnosno, kada njihove potrebe za intimnošću nisu zadovoljene, ove osobe mogu primeniti i druge metode da zadovolje svoje potrebe; neverstvo može predstavljati samo jednu vrstu ponašanja za zadovoljenje pomenutih potreba.

Interpersonalne varijable takođe ostvaruju značajan doprinos predikciji neverstva, pri čemu su skoro sve dimenzije doživljaja kvaliteta bračnog odnosa izdvojene kao značajni prediktori. Dobijeni rezultati su saglasni sa Thompsonovim (Thompson, 1983) "deficitarnim modelom" objašnjenja neverstva koji polazi od pretpostavke da deficiti u primarnoj relaciji igraju centralnu ulogu u precipitiranju i održavanju neverstva. Individue koje ne mogu da zadovolje svoje potrebe ili očekivanja od partnerskog odnosa u primarnoj relaciji, koje su u nezadovoljavajućim relacijama, odnosno koje karakteriše neslaganje sa partnerima u svakodnevnom funkcionisanju, te neusaglašenost u ispoljavanju emocija i seksualnim odnosima, iskazuju veću sklonost ka neverstvu. Generalno, bračno nezadovoljstvo i neusaglašenost u ispoljavanju emocija i seksualnim odnosima

ostvaruju najveći doprinos predikciji neverstva. Bračno zadovoljstvo se dosledno dovodi u vezu sa negativnijim stavovima prema neverstvu (Larson, 2014), te manje izraženom neverstvu (Atkins et al., 2001), pri čemu se pretpostavlja da su individue koje su zadovoljne svojim bračnim odnosom posvećenije i verne partneru. Dodatno, reciprocitet i kompatibilnost u emocionalnom ispoljavanju, a naročito u seksualnim odnosima, može učvrstiti partnerski odnos (Turliuc & Scutaru, 2013), te smanjiti verovatnoću formiranja seksualnog i/ili emocionalnog odnosa sa osobama van primarne romantične relacije.

Veću sklonost ka neverstvu pokazuju i individue koje izveštavaju o većem potencijalu za razvod. Pretpostavlja se da, kada individue počnu da razmišljaju ili razgovaraju o mogućnosti razvoda, razmišljaju i o traženju drugog emotivnog i/ili seksualnog partnera. Ovo ponašanje može odražavati želju individue da pronade ili započne odnos sa drugim partnerom usled anticipiranja završetka bračnog odnosa. Međutim, bitno je istaći da je odnos neverstva i potencijala za razvod, kao i ostalih ispitivanih interpersonalnih varijabli, najverovatnije dvosmeran. Naime, iako generalno lošiji kvalitet bračnog odnosa i veći potencijal za razvod doprinose pojavi neverstva, isto tako neverstvo, bilo emocionalno, seksualno ili kombinovano, negativno deluje na brak - smanjuje kvalitet bračnog odnosa i povećava bračnu nestabilnost.

Prilikom razmatranja dobijenih rezultata neophodno je uzeti u obzir i ograničenja sprovedene studije. Iako istraživanja ukazuju na veliku učestalost neverstva (Allen et al., 2005; Atkins et al., 2001; Treas & Giesen, 2000), ponašanja koja uključuju ostvarivanje emocionalnog i/ili fizičkog odnosa sa osobom izvan primarne relacije generalno se smatraju neprihvatljivim. Stoga postoji mogućnost da ispitanici nisu bili potpuno iskreni prilikom izveštavanja o svojim iskustvima, iako su odgovarali anonimno. Pored toga, istraživanjem su najvećim delom obuhvaćeni ispitanici ranog odraslog doba, koji su visokoobrazovani, radno angažovani, prosečnog i iznadprosečnog materijalnog statusa, što je moglo doprineti izostanku značajnog doprinosa sociodemografskih varijabli predikciji neverstva, i čime je smanjena mogućnost generalizacije dobijenih rezultata. Takođe, važno ograničenje koje se mora uzeti u obzir prilikom razmatranja dobijenih rezultata jeste kros-sekcionalna priroda samog istraživanja, koja onemogućava izvođenje zaključaka o uzročno-posledičnoj vezi ispitivanih konstrukata. Postavljanje prediktivnog modela i interpretiranje rezultata dobijenih u ovom istraživanju je, na osnovu rezultata prethodnih istraživanja, rukovođeno pretpostavkom da uključeni sociodemografski, intrapersonalni i interpersonalni faktori doprinose formiranju emocionalnih i/ili seksualnih odnosa sa osobom izvan

primarnog partnerskog odnosa. Međutim, kao što je već istaknuto, postoji velika verovatnoća da je neverstvo dvosmerno povezano sa ispitivanim varijablama, naročito sa onim iz interpersonalnog domena, što je potrebno dodatno proveriti u budućim longitudinalnim studijama.

U istraživanjima se dosledno identifikuju negativni efekti neverstva, pa čak i sumnje na isto (Schackelford et al., 2000; Vandello & Cohen, 2003), uključujući štetne efekte na mentalno zdravlje oba partnera. Pri tome kod prevarenih partnera česte su emocionalne reakcije poput besa, depresije, doživljaja poniženosti (Cano & O'Leary, 2000), dok partner koji je počinio neverstvo takođe često doživljava osećanja besa i depresije ili stida, što neverstvo čini vrlo stresnim iskustvom za par kao celinu, predstavlja ozbiljnu pretnju za dalje interakcije (Gordon et al., 2005) i ukazuje na sve veći značaj ispitivanja ovog fenomena. Zato, i pored pobrojanih ograničenja, rezultati sprovedene studije daju doprinos postojećoj literaturi, pre svega razmatrajući relativni značaj sociodemografskih, intrapersonalnih i interpersonalnih faktora u predikciji neverstva, budući da je većina istraživanja ispitivala njihove pojedinačne doprinose. Predisponirajući faktori, poput faktora ispitanih u ovoj studiji, igraju važnu ulogu i u identifikovanju individua i relacija pod povećanim rizikom za neverstvo, što može pomoći u njenom preveniranju i tretiranju, prilagođavanjem sadržaja savetodavnih i terapijskih bračnih programa (Markman, 2005).

Biljana Trifunović, Jelena Šakotić-Kurbalija, Tatjana Dajević

DEMOGRAPHIC, INTRAPERSONAL AND INTERPERSONAL CORRELATES OF INFIDELITY

Summary

In order to determine sociodemographic, intrapersonal and interpersonal correlates of infidelity, 521 respondents (55.5% man), aged between 19 and 68 years ($M = 33.32$, $SD = 9.1$), living in formal (53.4%) or informal marriage (46.6%), between one month and 42 years ($M = 6.89$, $SD = 8.66$) completed a series of questionnaires, including Infidelity Scale (Drigotas, Safstorm & Gentilila, 1999) for assessment of infidelity. In the domain of intrapersonal variables, the attachment dimensions were examined using the abbreviated form of Experiences in Close Relationships Inventory (ECR: Brennan, Clark, & Shaver, 1998; modification Kamenov & Jelić, 2003), as well as the love attitudes assessed by the Love Attitudes Scale (LAS: Hendrick, Hendrick, & Dicke, 1998). In the domain of interpersonal variables, the dimensions of marital quality were examined using the Dyadic Adjustment Scale (DAS: Spanier, 1976), as well as the potential for divorce assessed by the Martial Instability Index (Booth, Johnson & Edwards, 1983). The respondents also answered

questions about age, education, employment, income, marital status, relationship duration, as well as the number of children. The results of hierarchical multiple regression analysis show that the sets of intrapersonal and interpersonal variables are statistically significantly associated with infidelity, but the amount of explained variance is relatively low, indicating the existence of other factors relevant to prediction of infidelity which were not included in this study. Significant predictors of infidelity are attachment avoidance and Ludus style of love in the domain of intrapersonal variables, as well as almost all included interpersonal variables – marital instability and dimensions of marital quality Dyadic Consensus, Dyadic Satisfaction, and Affectional Expression. The study results contribute to the existing literature primarily by considering the relative contribution of sociodemographic, intrapersonal and interpersonal factors to the prediction of infidelity since most studies have examined their individual contributions. Predisposing factors, such as those examined in this study, also play an important role in identifying individuals and relationships at increased risk for infidelity which can help in prevention and treatment of infidelity.

Key words: infidelity, marriage, attachment, love attitudes, marital quality, potential for divorce

LITERATURA

- Abzug, R. (2016). Extramarital affairs as occupational hazard: A structural, ethical (cultural) model of opportunity. *Sexualities, 19*(1-2), 25-45. doi: 10.1177/1363460715583586
- Allen, E. S., & Baucom, D. H. (2004). Adult attachment and patterns of extradyadic involvement. *Family Process, 43*(4), 467-488. doi: 10.1111/j.1545-5300.2004.00035.x
- Allen, E. S., Atkins, D. C., Baucom, D. H., Snyder, D. K., Gordon, K. C., & Glass, S. P. (2005). Intrapersonal, interpersonal, and contextual factors in engaging in and responding to extramarital involvement. *Clinical Psychology: Science and Practice, 12*, 101–130. doi: 10.1093/clipsy.bpi014
- Atkins, D. C., Baucom, D. H., & Jacobson, N. S. (2001). Understanding Infidelity: Correlates in a National Random Sample. *Journal of Family Psychology, 15*, 735–749. doi: 10.1037/0893-3200.15.4.735
- Barta, W. D., & Kiene, S. M. (2005). Motivations for infidelity in heterosexual dating couples: The roles of gender, personality differences, and sociosexual orientation. *Journal of Social and Personal Relationships, 22*(3), 339–360. doi: 10.1177/0265407505052440
- Bartholomew, K. (1990). Avoidance of intimacy: an attachment perspective. *Journal of Social and Personal Relationships, 7*, 147–178. doi: 10.1177/0265407590072001

- Booth, A., Johnson, D., & Edwards, J. N. (1983). Measuring Martial Instability. *Journal of Marriage and the Family*, *45*, 387–393. doi: 10.2307/351516
- Brennan, K. A., Clark, C. L., & Shaver, P. R. (1998). Self-report measurement of adult romantic attachment: An integrative overview. In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp. 46–76). New York: Guilford Press.
- Burdette, A. M., Ellison, C. G., Sherkat, D. E., & Gore, K. A. (2007). Are there religious variations in marital infidelity? *Journal of Family Issues*, *28*, 1553–1581. doi: 10.1177/0192513x07304269
- Cano, A., & O'Leary, K. D. (2000). Infidelity and separations precipitate major depressive episodes and symptoms of nonspecific depression and anxiety. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *68*, 774–781. doi: 10.1037/0022-006x.68.5.774
- DeWall, C. N., Lambert, N. M., Slotter, E. B., Pond Jr, R. S., Deckman, T., Finkel, E. J., ... & Fincham, F. D. (2011). So far away from one's partner, yet so close to romantic alternatives: Avoidant attachment, interest in alternatives, and infidelity. *Journal of Personality and Social Psychology*, *101*(6), 1302–1316. doi: 10.1037/a0025497
- Drigotas, S. M., Safstrom, C. A., & Gentilia, T. (1999). An investment model prediction of dating infidelity. *Journal of Personality and Social Psychology*, *77*(3), 509–524. doi: 10.1037/0022-3514.77.3.509
- Fincham, F. D., & May, R. W. (2017). Infidelity in romantic relationships. *Current Opinion in Psychology*, *13*, 70–74. doi: 10.1016/j.copsyc.2016.03.008
- Finney, S. J., & DiStefano, C. (2006). Non-normal and categorical data in structural equation modeling. *Structural equation modeling: A second course*, *10*(6), 269–314.
- Fish, J. N., Pavkov, T. W., Wetchler, J. L., & Bercik, J. (2012). Characteristics of those who participate in infidelity: The role of adult attachment and differentiation in extradyadic experiences. *The American Journal of Family Therapy*, *40*(3), 214–229. doi: 10.1080/01926187.2011.601192
- Gibson, K. A., Thompson, A. E., & O'Sullivan, L. F. (2016). Love thy neighbour: Personality traits, relationship quality, and attraction to others as predictors of infidelity among young adults. *The Canadian Journal of Human Sexuality*, *25*(3), 186–198. doi:10.3138/cjhs.253-a2
- Glass, S. P., & Wright, T. L. (1985). Sex differences in type of extramarital involvement and marital dissatisfaction. *Sex Roles*, *12*(9–10), 1101–1120. doi:10.1007/bf00288108

- Gordon, K. C., Baucom, D. H., & Snyder, D. K. (2005). Treating couples recovering from infidelity: An integrative approach. *Journal of Clinical Psychology, 61*, 1393-1405. doi: 10.1002/jclp.20189
- Hendrick, C., Hendrick, S. S., & Dicke, A. (1998). The love attitudes scale: Short form. *Journal of Social and Personal Relationships, 15*(2), 147–159. doi: 10.1177/0265407598152001
- Hertlein, K. A., Wetchler, J. L. & Piercy, F. P. (2005). Infidelity: An Overview. *Journal of Couple and Relationship Therapy, 4* , 5-16. doi: 10.1300/J398v04n02_02
- Kamenov, Ž. i Jelić, M. (2003). Validacija instrumenta za mjerenje privrženosti u različitim vrstama bliskih odnosa: Modifikacija Brennanova Inventara iskustava u bliskim vezama. *Suvremena psihologija, 6*, 73–91.
- Larson J.M. (2014). *Relationship satisfaction, attitudes toward infidelity*. Nashville, TN: Trevecca Nazarene University.
- Lee, J.A. (1973). *The Colors of Love: An Exploration of the Ways of Loving*. Ontario: New Press.
- Maddox Shaw, A. M., Rhoades, G. K., Allen, E. S., Stanley, S. M., & Markman, H. J. (2013). Predictors of extradyadic sexual involvement in unmarried opposite-sex relationships. *Journal of Sex Research, 50*(6), 598-610. doi:10.1080/00224499.2012.666816
- Mark, K. P., Janssen, E., & Milhausen, R. R. (2011). Infidelity in heterosexual couples: Demographic, interpersonal, and personality-related predictors of extradyadic sex. *Archives of Sexual Behavior, 40*(5), 971-982. doi:10.1007/s10508-011-9771-z
- Markman, H. J. (2005). The prevention of extramarital involvement: Steps toward “affair proofing” marriage. *Clinical Psychology: Science and Practice, 12*(2), 134-138. doi:10.1093/clipsy.bpi016
- Mattingly, B. A., Clark, E. M., Weidler, D. J., Bullock, M., Hackathorn, J., & Blankmeyer, K. (2011). Sociosexual orientation, commitment, and infidelity: A mediation analysis. *The Journal of Social Psychology, 151*(3), 222-226. doi:10.1080/00224540903536162
- McAnulty, R. D., & Brineman, J. M. (2007). Infidelity in dating relationships. *Annual Review of Sex Research, 18*(1), 94-114.
- Moller, N., & Vossler, A. (2014). Defining infidelity in research and couple counseling: A qualitative study. *Journal of Sex & Marital Therapy, 48*:487-497. doi: 10.1080/0092623X.2014.931314

- Preveti, D., & Amato, P. R. (2004). Is infidelity a cause or consequence of poor marital quality? *Journal of Social and Personal Relationships*, 21, 217–230. doi:10.1177/0265407504041384
- Russell, V. M., Baker, L. R., & McNulty, J. K. (2013). Attachment insecurity and infidelity in marriage: Do studies of dating relationships really inform us about marriage?. *Journal of Family Psychology*, 27(2), 242. doi:10.1037/a0032118
- Shackelford, T. K., Besser, A., & Goetz, A. T. (2008). Personality, marital satisfaction, and probability of marital infidelity. *Individual Differences Research*, 6(1), 13-25.
- Shackelford, T. K., LeBlanc, G. J., & Drass, E. (2000). Emotional reactions to infidelity. *Cognition and Emotion*, 14, 643-659. doi:10.1080/02699930050117657
- Spanier, G. B. (1976). Measuring dyadic adjustment: New scales for assessing the quality of marriage and similar dyads. *Journal of Marriage and the Family*, 2, 15–28. doi: 10.2307/350547
- Thompson, A. P. (1983). Extramarital sex: A review of the research literature. *Journal of Sex Research*, 19(1), 1-22. doi:10.1080/00224498309551166
- Træen, B., Holmen, K., & Stigum, H. (2007). Extradynamic sexual relationships in Norway. *Archives of Sexual Behavior*, 36(1), 55-65. doi:10.1007/s10508-006-9080-0
- Treas, J., & Giesen, D. (2000). Sexual infidelity among married and cohabitating America. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 48-60. doi:10.1111/j.1741-3737.2000.00048.x
- Turliuc, M. N., & Scutaru, E. L. (2013). A semi-model of predictive factors for mixed infidelity. *Annals of AII Cuza University. Psychology Series*, 22(2), 35-49.
- Vandello, J. A., & Cohen, D. (2003). Male Honor and female fidelity: Implicit cultural scripts that perpetuate domestic violence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 997-1010. doi:10.1037/0022-3514.84.5.997
- Whisman, M. A., & Snyder, D. K. (2007). Sexual infidelity in a national survey of American women: Differences in prevalence and correlates as a function of method of assessment. *Journal of Family Psychology*, 21(2), 147-154. doi:10.1037/0893-3200.21.2.147

- Wiederman, M. W. (1997). Extramarital sex: Prevalence and correlates in a national survey. *Journal of Sex Research*, 34, 167–174. doi:10.1080/00224499709551881
- Zare, B. (2011). Review of studies on infidelity. *International Proceedings of Economics Development and Research*, 19, 182-186. doi:10.7763/IPEDR

Stefka Vassileva Kojouharova*
Universidad de Economía Nacional y
Mundial, Sofía, Bulgaria

UDC: 821.134.2-14.09 García Lorca F.
821.134.2.03=163.2
81'255.4
DOI: 10.19090/gff.2020.2.131-141
Originalni naučni rad

INTRODUCCIÓN A LAS TRADUCCIONES DE FEDERICO GARCÍA LORCA EN BULGARIA (OBRA POÉTICA)

El objetivo del artículo es estudiar las traducciones de las obras poéticas de F. García Lorca editadas en forma de libros a lo largo de más de 70 años, desde finales de los años 40 hasta nuestros días. El estudio está enfocado desde la perspectiva de la recepción. Utilizando el marco metodológico de los estudios descriptivos de la traducción y el análisis comparativo se investigan: 1) la evolución del proceso y sus etapas: fase inicial, expansión, profundización, fase avanzada; 2) la ubicación de la poesía en contextos más amplios, como las distintas formas de la recepción de las obras de F. García Lorca en general y el contexto cultural y sociopolítico en el país en distintos períodos. Las conclusiones se refieren al contacto intercultural, las relaciones y la interacción entre el fenómeno de origen y el entorno meta, el desarrollo de la recepción por medio de la traducción y la canonización del autor en el paradigma búlgaro de la literatura española.

Palabras clave: traducción, cultura meta, recepción, evolución, canonización, poesía, F. García Lorca.

PRELIMINARES

Federico García Lorca¹ es una figura de primera magnitud en el canón búlgaro de la literatura española. El hispanista P. Velchev resalta la relevancia del autor en la cultura receptora distinguiéndolo en su visión panorámica de «España y la literatura española en Bulgaria»: «La obra de Federico García Lorca goza de especial popularidad en nuestro país.» (Velchev 1989: 14). La fama de un escritor es el resultado de su talento, pero no nos enteraríamos de él, si no fueran las traducciones. «The translations take place of originals.» (Bassnett & Lefevere 1998: 14). Son la base, el *conditio sine que non*, el primer paso – clave – en el proceso de recepción, pero no su única forma. La diversidad y la intensidad de expresión de las

* orionstars@abv.bg

¹ En adelante FGL.

demás modalidades demuestran el grado de penetración en la cultura meta e indican si el autor se ha incorporado a ella, si realmente «funciona» en dicho entorno. Huelga decir que en este sentido Cervantes con *El Quijote* encabeza la jerarquía. El segundo puesto corresponde a FGL quien en la conciencia colectiva de los búlgaros se ha erigido en emblema, en símbolo de la poesía española no solo del siglo XX.

Abordamos el tema desde la perspectiva de la teoría del polisistema de I. Even-Zohar y las provenientes de esta estudios descriptivos de la traducción (EDT) de G. Toury que guardan una estrecha relación con las ideas de la escuela de Lovaina. Su destacado representante A. Lefevere fija el rumbo que han de tomar los estudios de la traducción: «*.../ one does not, as I said before, collate source texts and target texts, by which is usually meant their linguistic dimension only. Rather one studies the acculturation of certain work of literature into another literature, its reception /.../*» (Lefevere 1981: 48).

G. Toury (Toury 2004: 35, 36) define su enfoque: «La esencia de la disciplina Estudios de la Traducción son los hechos (observables o reconstruibles) de realidad */.../*», resaltando su naturaleza empírica y «*/.../ el fin de las disciplinas empíricas es dar cuenta, de un modo controlado y sistemático, de segmentos concretos del “mundo real”*». «El objetivo de tal disciplina es describir, explicar y predecir fenómenos/*.../*» evitando juicios de valor; desde un punto de vista funcional e intercultural la traducción se estudia no como proceso, sino como «*textos y modo de comportamiento de los textos (componentes textuales en su entorno cultural)*» (Toury 2004: 39).

El marco lo proporciona la teoría del polisistema de I. Even-Zohar que engloba una serie de sistemas de diversa índole (literatura, cultura, sociedad) que son dinámicos tanto por sí mismos, como en sus relaciones con los demás, y funcionan en una constante interacción; sobre este fondo se proyecta la posición de la literatura traducida. (Even-Zohar 1978: 117-127).

El sistema del que forman parte las traducciones de las obras poéticas de FGL es:

Obras dramáticas

Editadas

Doña Rosita (1975, 1978), *Yerma* (1981 dos ediciones), **Obras escogidas* (1973, incluyen obras dramáticas)

Representaciones teatrales

Mariana Pineda (1957), *Yerma* (1981), *Doña Rosita* (1975, 1998), *La casa de Bernarda Alba* (1972, 2003 – teatro escolar, 2005 – dos puestas en escena, 2011 – teatro universitario, 2015)

Prosa

Cante jondo (1989), *Emociones* (2018), **Obras escogidas* (1973, incluyen prosa)

Recepción interpretativa

Trabajos de investigación

Tanev, S. *El teatro poético de Federico García Lorca* (1989)

Tanev, S. *Arte contemporáneo y cultura antigua* (1999)

Presentación del autor en colecciones

Muratov, A. *Poetas españoles e hispanoamericanos* (1980)

Bitev, Z. *Nombres del siglo XX* (2002)

Recepción artístico-literaria²

Levchev, L. «Canción para García Lorca», poema incluido en *Las estrellas son mías* (1957)

Fuentes biográficas

Biografía novelada

Ospovat, L. *García Lorca* (1968) (traducción del ruso)

Libro documental

Gibson, I. *El asesinato de Federico García Lorca* (1989) (traducción del español)

El paso que sigue las traducciones es de suma importancia para la canonización de FGL porque es una prueba irrefutable de la incorporación del

² P. Velchev (Velchev 1970: 41-50) la llama «creativa» y estudiando la presencia de *Don Quijote en la poesía búlgara* hace hincapié en la singularidad de tal actitud que es un testimonio de «la compenetración del espíritu creativo búlgaro con la cultura de otros pueblos» (Velchev 1988: 6). El término se refiere a las obras literarias búlgaras inspiradas en obras y autores extranjeros, pero, a nuestro parecer, la calificación tiene un alcance más amplio e incluye otras expresiones artísticas que también tienen carácter creativo. Para ser más exactos hemos introducido el término «artístico-literario».

fenómeno extranjero a la cultura propia y es lo que el eslavista y comparatista B. Nichev (Nichev 1986: 113) denomina «recepción productiva». La lleva a cabo un «receptor especial (el que tiene conocimientos literarios)» y se distingue por su carácter activo que se hace patente en la creación de productos: representaciones teatrales, estudios de interpretación, crítica literaria, etc.

Ponemos el título «Introducción» al presente artículo porque, debido a su extensión, no contiene dos importantes fuentes: las publicaciones periódicas en las que la poesía de FGL goza de una notable acogida y el espacio internet con las traducciones en *Ruiseñores de la pena* (F. García Lorca, R. Alberti, M. Hernández). LiterNet, 2008.

Antes de proceder al análisis de la presencia del poeta, conviene plantear una ausencia que suscita interrogantes y da lugar a hipótesis. En 1939 sale a la luz la primera antología de poesía española en Bulgaria, obra de uno de los primeros traductores del español, el romanista M. Ralchev (1905-1960). El compilador tiene un enfoque original porque bajo el título *El alma de España* presenta también a poetas hispanoamericanos, argumentándose con la fuerza unificadora de la lengua: «todos escriben en idioma español, pertenecen por su espíritu y por su conciencia a la poesía española» (Ralchev 1939: 5). La visión es amplia, pero FGL no cabe en ella. El célebre traductor búlgaro T. Neikov comenta: «Llama la atención el hecho de que el compilador – como es muy probable – no conocía a Lorca.» (Neikov 1981: 261)

Es posible, pero tampoco se puede descartar otra hipótesis. El criterio de selección es la adhesión al modernismo que M. Ralchev (Ralchev 1939: 6) denomina «simbolismo». Los diez poetas de América se inscriben plenamente en la corriente. La situación con los catorce de España es más ambigua. La mayoría son modernistas, pero hay otros, en principio distanciados de dicha tendencia, salvo incursiones esporádicas en sus años juveniles. Puede ser que el compilador no haya podido encontrar tales poemas en la obra de FGL que no encaja en la poética del modernismo.

PRIMEROS PASOS (FINALES DE LOS 40 – FINALES DE LOS 50 DEL SIGLO XX)

Sea como fuere, los primeros versos del poeta granadino se pueden leer en búlgaro seis años más tarde. Sin embargo, el fragmento de *Llanto por Ignacio Sánchez Mejías*, publicado en 1945 en la prensa literaria no tiene el alcance de la primera traducción incluida en un libro, la antología *Poetas españoles. Romances de la Guerra Civil* (1948). Aplicando el criterio, anunciado en el título, FGL no

debería figurar en la selección, pero el compilador y traductor A. Muratov se permite la excepción, explicando:

Casi todos los nombres son muy poco conocidos en nuestro país, se presentan por primera vez y con un determinado género literario. En primer lugar ponemos el nombre de Federico García Lorca con su “Romance de la Guardia Civil española”, a pesar de que se aparta del enfoque temático de la presente antología. Lorca no era solamente un insuperable maestro del romance, sino fue fusilado en los primeros días de esta misma guerra civil /.../ (Muratov 1948: 6)

Lo último se erige en una de las pautas que marcan la imagen del poeta a lo largo de décadas, perdiendo su vigor a finales de la época totalitaria. Su muerte – crimen y tragedia – provoca una serie de sentimientos. Va aflorando una actitud emocional, de simpatía, que suscita interés por la personalidad y la vida de FGL, lo cual es un estímulo para la traducción de dos libros biográficos. Su aparición en búlgaro es algo insólito que jamás ha ocurrido con otro escritor español. En este sentido FGL es único, nadie ha atraído tanto la atención con su «proyección» humana. Todo esto crea una atmósfera favorable para la recepción, especialmente para la lectura de la poesía lírica que, por tradición, se asocia con la expresión más esponánea del «yo» del poeta.

La otra consecuencia de la muerte de FGL tiene sesgo ideológico. Los asesinos son del bando nacional identificado con Franco-reacción-fascismo-dictadura-enemigo, por lo tanto, según las posturas comunistas dominantes, el poeta, víctima de dicho bando, queda asociado a las fuerzas/ideas antireaccionarias-progresistas-antifascistas, en fin, implícitamente, «es uno de los nuestros» y tiene el visto bueno para ser divulgado. Nos referimos a un determinado momento histórico, pero este modelo, a veces, influye en la interpretación de las obras poéticas: el *Romance de la Guardia Civil*, por ejemplo, se incluye en *Sol herido. Antología de la poesía antifascista mundial* (1981) o se buscan relaciones con ideologemas vigentes y se trazan paralelos que vienen sin ton ni son: «Federico García Lorca se incorpora a la literatura en el año de la Gran Revolución de Octubre.» (Mishev 1973:7).

El mismo romance vuelve a aparecer en 1958 en la *Crestomatía de la literatura europea occidental*. Vol. III *De la Comuna de París a nuestros días* a cargo del profesor universitario D. Mítov. Tal repetición es muy significativa en tiempos de suma escasez de traducciones del español y es un presagio de la futura popularidad de poeta. Además, el intento, por modesto y limitado que fuera, de incorporarlo a la educación, en este caso superior, merece respeto. Tal

incorporación – lograda de manera significativa solo por *El Quijote* – es un instrumento sumamente poderoso para la canonización.

EXPANSIÓN (PRINCIPIOS DE LOS 60 – FINALES DE LOS 80 DEL SIGLO XX)

Es entonces cuando se produce el verdadero encuentro. El proceso comienza en 1962 con *Lírica. Poesías, canciones y romances escogidos* a cargo de A. Muratov (1914-1944) y el célebre poeta A. Dalchev (1904-1978). A esta fructífera colaboración debemos las traducciones de la mayor parte de la obra poética de FGL y de la poesía española en general durante el período. La colección contiene una selección representativa y bastante completa en su momento: abarca casi todos los poemarios y da la versión completa de «Llanto por Ignacio de Sánchez Mejías». Más peso tiene *Canciones* con 18 traducciones, seguido por *Poema del cante jondo* (8) y *Romancero gitano* (8) con títulos emblemáticos como «Memento», «La guitarra», «Canción del jinete», el comentado ya «Romance de la Guardia Civil», «La casada infiel», «Preciosa y el viento» entre otros, que emprenderán su marcha gloriosa de edición en edición. Es más periférico *Libro de poemas* (4 traducciones; la más famosa será «Balada del agua del mar»). El cuadro se diversifica con el surrealismo de *Poeta en Nueva York* (3) y el «asomo» (porque hay una sola traducción) al póstumo *Diván del Tamarit* con sus reminiscencias de la poesía árabe. Los objetivos que conviene plantearse una edición pionera están cumplidos: se destacan, encarnadas en obras ejemplares, las claves de la poética y el temario del autor y a la par se brinda una visión de conjunto de su creación.

Ya están sentadas las bases para que FGL sea reconocible y reconocido. La debida continuación viene con el imponente volumen de *Obras escogidas* (1973), piedra angular en la recepción de FGL por medio de la traducción, puesto que – por medio de una acertada selección – por primera vez se dan a conocer el drama y la prosa de FGL. En la poesía la tendencia principal es completar. Partiendo de *Lírica*, incluida entera, se presta la debida atención al *Poema del cante jondo* (otros 7 títulos) y *Romancero gitano* (4). El nuevo horizonte que se abre son los poemas sueltos (3 traducciones). La tendencia es completar, profundizar, detallar.

No se puede pasar por alto un fenómeno muy en boga en la época totalitaria, las antologías. El porqué de este hecho exige un estudio aparte. Con vistas a la poesía española, se nota que FGL, R. Alberti y A. Machado son los favoritos de las fuentes mencionadas. El poeta granadino se encuentra en 15 antologías, 11 de ellas publicadas en las tres décadas entre principios de los 60 y finales de los 80. Ya comentadas las primeras dos colecciones, volvemos la mirada

a las posteriores. En los criterios de selección prevalece el temático con clara preferencia por el amor: *Antología de la lírica mundial dedicada al amor* (1 ed. 1967, 2 ed. 1979), *100 obras maestras de la lírica europea dedicada al amor* (1976) y *Te amo* publicada ya en los marcos del siguiente período, en 2005. Otros temas son el mar en *Siempre habrá mar* (1971), la infancia en *La bicicleta alada* (1989), la música en *Cuerda y verso* (1986), el tema antifascista en *Sol herido* (1981). Siguen el criterio genérico en *100 obras maestras de la balada* (1974), el histórico-literario (literatura europea) en *Crestomatía* (1958) o la combinación de varios en *Poesía española* (1980), *Poesía española contemporánea* (1964) y *Poetas españoles. Romances de la Guerra Civil* (1948). Se distinguen por su enfoque original las colecciones dedicadas a traductores de renombre, como las *Traducciones escogidas* (1977) de A. Muratov y A. Dalchev y *La rosa de los vientos* (2001) de Z. Bitev.

¿Cómo funcionan en la cultura meta estas antologías? Reflexionando sobre el fenómeno, el especialista en recepción de la literatura inglesa V. Trendafilov señala que «La antología, por ejemplo, puede interpretarse como una concretización del canon, como una encarnación suya a menor escala en una determinada esfera de la literatura /.../», puesto que «reúne textos representativos, *canonizados*, de distintos autores». (Trendafilov 1998: 176, 177). Y si se trata de posicionarse en un nuevo entorno, el mecanismo descrito facilita el proceso. Se echa a la vista la intensidad de la aparición de FGL en las colecciones que alcanza su pico entre finales de los 70 y principios de los 80. Cuanto más insistente es la reiteración, tanto más contribuye a la consolidación de la presencia del autor.

El otro elemento sustancial es el contexto configurado por la antología. Si el poeta se ubica entre otros que gozan de reconocimiento y prestigio, él cobra más relieve y, a la vez, como parte de este contexto, avala el valor de los demás. Según el literato D. Kamburov (1998: 196, 197) se crea «una particular compatibilidad entre los componentes», «intercambio y comunicación entre los textos literarios», siendo el resultado «el diálogo, la intertextualidad, la influencia». O sea, la lectura comparativo-contrastiva de FGL añade matices novedosos a sus obras poéticas, pero la excesiva presencia en tales compendios no está exenta de efectos negativos. Se puede percibir una tendencia al cliché, existe un latente peligro de moldear una imagen estereotipada del poeta al asociarlo o identificarlo con un número limitado de obras.

Sin duda, las tres décadas investigadas son las que aportan más al campo de la traducción no solo de la poesía, sino de los otros géneros de la obra de FGL. Creemos que para lograr este resultado ha contribuido también lo que A. Lefevere

(Lefevere 1997: 25-40) caracteriza como «mecenazgo indiferenciado», o sea, la financiación de la actividad cultural, en este caso la traducción, depende de una sola fuente. Es lo que ocurre en el estado totalitario, siendo el último el único mecenas. Por supuesto, tal situación de dependencia de un poder centralizado tiene limitaciones y desventajas; en el caso de FGL el balance arroja resultados positivos: de acuerdo con los requisitos de la economía planificada, Narodna kultura /cultura del pueblo/, la editorial oficialmente encargada de presentar las literaturas extranjeras al lector búlgaro, sigue – según las directrices del estado – su plan y lleva a cabo una política editorial a largo plazo, bien definida y consecuente, que da sus frutos.

NUEVOS AIRES

Llevar los cambios democráticos iniciados a finales de 1989. El derrumbe del régimen totalitario ocasiona profundas transformaciones en todas las esferas, incluida la cultura. Entre las de mayor impacto son: 1) el levantamiento de las barreras ideológicas (que no concierne la poesía FGL porque estas no han sido un obstáculo para la traducción de su poesía); 2) el fin del monopolio del estado. El «mecenazgo indiferenciado» es sustituido por el «diferenciado»: la existencia de múltiples instancias que intervienen en el campo de la cultura da lugar a una diversidad y pluralidad en todos los sentidos, desconocida hasta el momento. Surgen editoriales privadas, las estatales van desapareciendo. El libro se posiciona en una realidad nueva, la de la economía de mercado, y en estas condiciones cobra relieve su valor como mercancía, como un artículo que debe ser vendido y aportar beneficio. Creemos que la desfavorable situación económica en los años 90, que afecta a toda la actividad editorial, repercute también sobre FGL y podría ser una de las causas de su prolongada ausencia de casi diez años del panorama cultural búlgaro.

Y no tenemos en cuenta solo la poesía, pero es esta que reanuda la presencia del autor: en 1998 sale a la venta un pequeño librito que contiene 23 breves poemas, seleccionados y traducidos por la especialista en estudios lusitanos M. Drenska y S. Basarini, hombre de letras quien se dedica a múltiples y diversas actividades. El contenido proviene principalmente de *Canciones* (20 poemas) enriqueciendo lo ya traducido al búlgaro con nuevos poemas. Esta minúscula colección contiene el germen de una tendencia que, en nuestra opinión, marcará – y ya está marcando – el futuro de la recepción de la poesía española por medio de la traducción. Se trata de ofrecer nuevas versiones de obras ya traducidas, algo que en nuestro ámbito ocurre más que rarísimas veces, descontando, por supuesto, *El*

Quijote. Entre los poetas el único que ha gozado de tal interés es FGL; no es raro, dada su gran popularidad y el atractivo de sus poemas aparentemente fáciles de traducir. Hasta el momento las versiones alternativas se han publicado en periódicos literarios, lo cual significa que han tenido una vida efímera y son de más difícil acceso. Es en 1998 cuando por primera vez unas nuevas versiones llegan a formar parte de un libro. Son cinco: las tres obras de *Libro de poemas*, entre ellas la ya famosa «Balada del agua del mar», y dos de *Canciones*.

No se puede pasar por alto una deficiencia de la que no podemos encontrar explicación. La colección lleva el título de un poema de *Canciones*, «Árbol de canción», bastante peculiar, que suscita interés, pero también interrogantes. Sorprendentemente, en la colección falta la traducción del poema. La frase extraña, privada de su contexto concreto, se queda un poco en el aire.

Lo anterior no significa quitar valor a esta colección, ni a *Lírica* (2006) por ser una reedición del homónimo libro de 1962 que no aporta nuevos títulos. Su aparición hace pensar que la poesía de FGL se ha hecho una constante en el entorno meta, puesto que este necesita tener disponible un repertorio y es natural ofrecérselo, cuando la edición anterior se ha agotado.

Se publican también antologías, pero son dos, nada más; no cabe duda de que la orientación de la etapa anterior ha terminado con ella. Hay novedades solo en *La rosa de los vientos* de Z. Bitev: tres poemas y la versión nueva de un fragmento de «Llanto por Ignacio Sánchez Mejías».

La época investigada encierra cierta contradicción. Por un lado, no hay grandes logros, pero, por otro, se perciben gérmenes que pronto van a botar. Y un hecho sustancial para la renovación de la poesía: surgen nuevos traductores como los mencionados que se enfrentan al reto partiendo de una rica experiencia en campos afines.

EL FUTURO QUE YA ES PRESENTE

La última traducción (el traductor es conocido solo por su pseudónimo Romero) de obras poéticas FGL se publica en 2012 y tiene características que, en nuestra opinión, anuncian el futuro en el campo de la recepción. El libro lleva un título amplio y neutral, *Poesía*, completamente justificado como un lazo de unión entre contenidos diversos. Se compone de tres partes. La primera y la segunda consisten en las traducciones completas de *Romancero gitano* y de *Diván del Tamarit*, casi desconocido porque de sus 12 poemas se ha traducido solo uno. La obra póstuma de FGL abre una nueva página en su imagen de poeta con la interpretación personal de los géneros tradicionales de la poesía árabe gacela y

casida. Es notorio que por primera vez se presentan ciclos enteros, tal y como los ha concebido el autor, logrando, de esta manera, la máxima aproximación a su visión de conjunto.

La tercera parte sigue con la tarea de abrir nuevos horizontes y ofrece una versión bastante completa de *Suites*, un ciclo de poemas que FGL no editó en vida. Las ideas sobre su poesía que se han formado en el entorno receptor se confirman y se enriquecen.

El hecho de que cuando desde hace décadas se conocen, por medio de obras representativas, las colecciones más célebres del poeta, se procede a dar su versión íntegra y a indagar ámbitos menos frecuentados de su poesía, es un claro indicio que nos adentramos a la fase avanzada de la recepción. Lo confirma también la grata sorpresa de que ya disponemos de la primera edición bilingüe de poesía de FGL. Esta sugiere la idea que en el entorno receptor se ha formado un público preparado no solo desde el punto de vista cultural, sino también lingüístico³, apto de ser su destinatario. Veremos qué variantes de la recepción de FGL, poeta clásico, nos prepara el futuro.

Stefka Vassileva Kojouharova

INTRODUCTION TO TRANSLATIONS OF FEDERICO GARCÍA LORCA IN BULGARIA (POETIC WORK)

Summary

The aim of the article is to examine the translations of the poetic works of F. García Lorca published in the form of books more than 70 years ago, from the end of the 1940s to the present day. The study is based on the reception perspective. Using the methodological framework of descriptive translation studies and comparative analysis, we investigated: 1) the evolution of the process and its stages: initial phase, expansion, deepening, advanced phase; 2) the location of poetry in broader contexts, such as different ways of reception of the works of F. García Lorca in Bulgaria in general and the cultural and socio-political context in the country in different periods. The conclusions refer to intercultural contact, relations and interaction between the phenomenon of origin and the target environment, the development of reception through translation and the canonization of the author in the Bulgarian paradigm of the Spanish literature.

Key words: translation, target culture, reception, evolution, canonization, poetry, F. García Lorca.

³ El español goza de un creciente interés en Bulgaria en los últimos veinte años.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Bassnett, S.–Lefevere, A. (1998). *Constructing Cultures*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Even-Zohar, I. (1978) The position of translated literature within the literary polysystem. In: J. Holmes (ed.). *Literature and Translation*. Leuven: Acco. 117-127.
- Kamburov, D. (1998). Kanon-efektat. In: Kiosev, A. (comp.) *Balgarskiat kanon?* Sofia: IK Aleksandar Panov, 195-232.
- Lefevere, A. (1981). Programmatic Second Thoughts on «Literary» and «Translations». In: *Poetics Today*, 2:4, Summer/Autumn. 39-50.
- Lefevere, A. (1997). Traducción, reescritura y manipulación del canon literario. Salamanca: Colegio de España.
- Mishev, L. Kapitan na nova poezia. In: Boyadzhiev, N. (red.). *Federico García Lorca. Obras escogidas*. Sofia: Narodna kultura. 7-19.
- Muratov, A. (1948). Predgovor. In: Muratov, A. (comp.) *Poetas españoles. Romances de la Guerra Civil*. Sofia: Narodna mladezh. 6-8.
- Neikov, T. (1981). Ispansko literaturno prisastvie v balgarskata natsionalna kultura. In: Mileva, L. (red.) *Prevodat i balgarskata kultura*. Sofia: Narodna kultura. 243-264.
- Nichev, B. (1986). *Osnovi na sravnitelnoto literaturoznanie* основи на сравнителното литературознание. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Ralchev, M. (1939). Savremennata ispanska poezia. In: Ralchev, M. (comp.) *Dushata na Ispania*. Sofia: B. A. Kozhuharov. 5-9.
- Toury, G. (2004). *Los estudios descriptivos de la traducción y más allá*. Madrid: Cátedra.
- Trendafilov, V. (1998). Kanon i antología. In: Kiosev, A. (comp.) *Balgarskiat kanon?* Sofia: IK Aleksandar Panov. 161-194.
- Velchev, P. (1988). Predgovor. In: Velchev, P. (comp.) (1988). *Don Kihot v balgarskata poezia*. Sofia: Otechestven front. 5-15.
- Velchev, P. (1989). Ispania i ispanskata literatura v Bulgaria. In: *Sravnitelno literaturoznanie*, 9, 10-21.

Weselina Gacinska*
Universidad Autónoma de Madrid

UDC: 821.134.2(72)-3.09 Rojas González F.
82.01:572
DOI: 10.19090/gff.2020.2.143-153
Originalni naučni rad

LA ANTROPOLOGÍA DE LA LITERATURA Y *EL DIOSERO* DE FRANCISCO ROJAS GONZÁLEZ: UNA APROXIMACIÓN

En el artículo se esboza una propuesta metodológica de análisis de los textos literarios a través de las teorías y de las fuentes antropológicas. Se establece el estado de la cuestión y se propone la definición de los aspectos más universales de la metodología. Dicha metodología permite considerar la antropología de la literatura como una vía que consigue estudiar no solamente los contenidos culturales de los textos, sino también localizar las modificaciones y transformaciones de los significados. Se analizará *El Diosero* (1952) de Francisco Rojas González como ejemplo de la literatura indigenista que encierra numerosos códigos culturales indígenas, así como muestras del pensamiento antropológico del autor marcado por el indigenismo institucional de su época. De acuerdo con la propuesta metodológica, se buscará los determinados culturemas e ideologemas, y se estudiará brevemente la figura del antropólogo, de los personajes indígenas y el recurso de la animalización de estos últimos.

Palabras clave: antropología de la literatura, literatura mexicana, siglo XX, Francisco Rojas González, *El Diosero*.

El Diosero, de Francisco Rojas González es una de las obras más representativas de la corriente conocida como indigenismo literario, estrechamente relacionado en México con las políticas indigenistas y modernizadoras que surgen en el país en la primera mitad del siglo XX. La antropología de la literatura constituye un recurso metodológico que permite analizar este tipo de obras —que incluyen abundantes referencias a las culturas indígenas y a la labor antropológica— con mayor profundidad. Por tanto, en primer lugar se esclarecerá brevemente la noción de la antropología de la literatura y sus premisas para posteriormente poder aplicarlas al análisis del relato. Los objetivos que persigue este artículo son los siguientes: centrarnos en la exposición del ideario indigenista del autor, revisar los culturemas presentes en la obra con el apoyo de los trabajos

* gacinska.weselina@gmail.com

antropológicos de campo y detenernos en los múltiples matices que rodean la perspectiva del trabajo antropológico por parte del autor.

En la historia de la literatura hispanoamericana, las relaciones que establecen las obras literarias con el campo de la antropología resultan muy frecuentes: desde las crónicas coloniales y los relatos de viajes hasta una gran variedad de obras que giran en torno a la problemática identitaria, el mestizaje y las culturas indígenas en el siglo XX, los contenidos antropológicos y culturales forman parte de la literatura. En cuanto al estudio de dichas obras, es preciso establecer una metodología que podría abarcar estas múltiples facetas. Según la investigadora polaca Ewa Kosowska (2007), la investigación antropológica de la literatura puede dividirse en dos vertientes: la primera de ellas, denominada como antropología cultural de la literatura, constituye un estudio de los contextos culturales y la definición de los *culturemas* presentes en las obras literarias, y la segunda, llamada antropología literaria, tiene como objetivo el análisis de la filosofía, ideologías y los procesos receptivos e interpretativos que acompañan la creación de las obras. Para la investigadora (Kosowska, 2007: 20), la labor de un antropólogo que se acerca a un texto literario consiste en la búsqueda y extracción de toda la información que la obra transmite involuntariamente, ya que resulta común para su época o lugar. Las funciones estéticas de la obra y su lugar en el contexto cultural pueden, en algunos casos, prevalecer sobre su originalidad. Por tanto, «el propósito de la antropología cultural y literaria supone la identificación de este contexto y la comprensión de sus significados, valores y limitaciones» (Gacinska, 2019: 14).

El modelo cultural antropológico muestra la sujeción de la cultura a las constantes transformaciones, tanto conscientes como involuntarias, ya que los constructos culturales no permanecen inmóviles y evolucionan con el tiempo. La pluralidad de influencias en el seno de cada cultura ha sido señalada por Franz Boas, quien —como uno de los primeros— no solamente insistió en la importancia de los múltiples intercambios culturales, sino también abogó por el concepto hoy denominado como mestizaje (Gacinska, 2019: 15).

La literatura es una muestra artística de este cambio, pero también un documento del movimiento (Czapik-Lityńska, 2007: 36), ya que lo que constituye el interés primordial para el antropólogo literario son las transformaciones semióticas en el plano de la enunciación y del enunciado (Alvarado Borgoño, 2011: 71). La intensidad de estos trabajos ha aumentado recientemente, debido al desarrollo de la globalización. Como consecuencia, surgen procesos tanto sociales como culturales, tales como la hibridación cultural, la modificación de los significados tradicionales y numerosas polivalencias semióticas (Gacinska, 2019).

Se trata entonces de un estudio de mentalidades, teniendo en cuenta los contextos históricos y culturales, así como las dinámicas sociales.

Frecuentemente se ha llamado la atención sobre la cercanía, o cierto grado de afinidad, entre los escritos literarios y la profesión antropológica de autores como José María Arguedas, Ricardo Pozas, Augusto Roa Bastos o Juan Rulfo¹. La literatura hispanoamericana de medio siglo que recurre a las figuras indígenas, o que trata temas relacionados con los pueblos amerindios, ha sido calificada como literatura indigenista. Sin embargo, uno de los más destacados escritores indigenistas², José María Arguedas, rechazaba esta denominación, constatando que la literatura no puede limitarse a una interpretación de la cultura indígena, marcada por el desconocimiento:

Siempre se habla de uno como del intérprete del indio y eso me parece muy parcial, no se puede conocer al indio si no se conoce a las demás personas que hacen del indio lo que es; solamente pueden conocer bien al indio las personas que conocen también, con la misma profundidad, a las gentes o sectores sociales que han determinado que el indio sea tal como es ahora, tal como va cambiando y evolucionando (Arguedas en Retamal, 1979: 5).

Arguedas, cuya formación antropológica y su creación literaria se entremezclaban constantemente, quizá fue uno de los autores (al lado del mexicano Ricardo Pozas) que disfrutaban de mayor «astucia humanista y la claridad etnográfica» (Orrego Arismendi, 2012b: 13). Los escritores anteriormente mencionados se dedicaban al trabajo antropológico de manera profesional o semiprofesional, incorporando ciertos elementos de sus investigaciones o trabajos de campo a su expresión artística, ya sea la literatura o la fotografía, en el caso de Juan Rulfo. Hay que tener en cuenta que, debido a la época en la que se desarrollan estos escritos, predomina la ideología política, cultural y social indigenista, que ejerció una gran influencia sobre estos autores y sus obras.

Francisco Rojas González (1904-1951) pertenecía a la vertiente de escritores-antropólogos mexicanos, cuya producción se veía fuertemente influenciada por el pensamiento indigenista oficial. Aparte de la producción literaria

¹ Orrego Arismendi (2012a) realiza una revisión profunda y metodológica de las relaciones entre la antropología y las letras, desde los cronistas de Indias —a través de los novelistas del siglo XIX, quienes a través de los relatos de viaje plasmaban en sus textos contenidos culturales y antropológicos— hasta la gran variedad de autores contemporáneos, cuya obra puede considerarse incluso complementaria a los estudios del campo antropológico.

² O, como lo define Orrego Arrismendi (2012b: 13), el más arquetípico.

(entre sus obras merece la pena destacar la novela *La negra Angustias*, con la que consiguió el Premio Nacional de Literatura en 1944), Rojas González como etnógrafo colaboró en la elaboración de estudios como *Atlas etnográfico de México*, *Estudios etnológicos del Valle del Mezquital* o *Los zapotecas*, entre otros. Como señala Álvarez Romero, «escudada bajo la etiqueta de “ficción”, la obra literaria del autor esconde implicaciones profundas sobre el proyecto modernizador mexicano que intentaba, de maneras cuestionables, “incluir” las sociedades indígenas al entonces nuevo sistema de nación» (2019: 8). Joseph Sommers (1963) insiste en situar la obra del jalisciense en el contexto nacionalista posrevolucionario y de las políticas indigenistas de las cuales el escritor fue partidario. Dentro de este contexto, el crítico enfatiza la notable presencia de lo que llama «los valores indígenas —valores tradicionales y actuales» en la narrativa de Rojas González, como fruto de los viajes y de las colaboraciones etnográficas, además de la preocupación por el proyecto nacional. Sin embargo, como acertadamente comenta Álvarez Romero (2019), la perspectiva que otorga el autor al proyecto modernizador —el lugar de los indígenas en el nuevo México posrevolucionario, así como el papel y el alcance de la antropología— no resulta uniforme. El libro de cuentos póstumo, *El Diosero*, constituye un vaivén de diferentes perspectivas y, en muchas ocasiones, una muestra de la debilidad de la antropología como disciplina que supuestamente permite conocer realmente al sujeto indígena: «En los cuentos hay una constante recreación del contacto cultural indígena y mestizo a través del desconcierto que crea dicho contacto desde esta última posición a la que pertenece Rojas González» (2019: 12).

Es posible enmarcar el relato «El Diosero» en lo que Lienhard (2003: 265) denomina como «etnografía ficcionalizada», ya que el texto incluye numerosas referencias culturales y etnográficas sobre las creencias y la vida familiar de los indígenas de Puná (hoy Monte Líbano) en el norte de la Selva Lacandona. El cuento narra la estancia de un antropólogo en la cabaña («champa») del cacique llamado Kai-Lan, quien vive acompañado de sus tres esposas, y a su vez, desempeña el papel de chamán. Kai-Lan, en el momento crucial del relato, durante una intensa tormenta tropical, se dedica a elaborar unas figuritas de barro que representan a los dioses que calmarían la tempestad. Los aspectos comentados en el presente trabajo se ceñirán al estudio de la figura del antropólogo, la representación indígena (de las figuras femeninas, así como del chamán-cacique) y la animalización de los personajes, así como la percepción del ritual que se lleva a cabo en la obra.

Antes de pasar al análisis del texto, es necesario realizar un inciso de corte antropológico respecto al contexto cultural y al modelo de familia representado en

el relato. Como se ha mencionado, el cacique dispone de tres esposas, dos de las cuales trabajan durante el día y una por la noche, acompañando al diosero en su lecho. Este modelo encuentra su reflejo en los estudios etnográficos de la zona. Según señala Lucie Nečasova,

los Lacandones solían vivir en pequeños grupos familiares dispersos en la selva hasta la primera mitad del siglo XX. El matrimonio preferido era en poligamia; el hombre tenía derecho de tener más de una mujer. Las esposas solían vivir y trabajar juntas y por lo común fueron casadas cuando eran todavía pequeñas (Nečasova, 2010).

La verosimilitud de la representación de la vida familiar en la Selva Lacandona se ve reflejada también en el aspecto religioso, central en el relato de Rojas González. Sobre todo, se prohíbe la mirada de cualquiera de las mujeres de Kai-Lan en la elaboración de las figuras que pretenden aplacar a los dioses. El chamán se ve obligado a realizar varios intentos de elaboración de los artefactos debido a la presencia de las mujeres: «Cuando el lacandón se cerciora de que el ojo impuro de las hembras no mancillará la obra divina, intenta de nuevo erigirla» (Rojas González, 1972: 98). En su estudio, Nečasova (2010) confirma la primordial función del hombre en la ejecución de los rituales religiosos: «Como en muchas culturas indígenas, la participación y administración correspondía a los hombres, quienes gracias a sus oraciones y ofrendas podían comunicarse con los dioses. Las mujeres no participaban activamente y su tarea principal era la preparación de la comida sagrada». Recurriendo a las primeras páginas de este trabajo y al aspecto metodológico, en muchas ocasiones, los estudios etnográficos del campo sirven de gran ayuda no solamente en la elaboración del marco metodológico de la antropología de la literatura, sino además arrojan luz sobre los aspectos descritos en la obra, proporcionando más información, matizándola o dando pie a una polémica antropológica con los textos literarios.

En cuanto al análisis del relato, en primer lugar, destaca la relación establecida entre el científico y los personajes indígenas. El antropólogo-narrador permanece en la casa del cacique antes de dirigirse a la choza de su informante. La comunicación con Kai-Lan se lleva a cabo a través de una serie de preguntas y respuestas, siendo los enunciados del indígena cortos y sencillos, enfatizando la incapacidad del lacandón de comunicarse en español: el relato cuenta con limitadas intervenciones del cacique en castellano, siendo casi todas ellas altamente

reiterativas³. Ante la imposibilidad de dirigirse a la casa del informante, el antropólogo formula una pregunta acerca de la vida de la comunidad indígena, a lo que el cacique responde: «¿Y a ti qué te importa? ¡No hay que meterse en la vida de los vecinos!» (Rojas González, 1972: 96). Este breve fragmento demuestra la imposibilidad de la comunicación entre los dos Méxicos: el científico-modernizador y el indígena que desea permanecer apartado. Ante la reticencia de Kai-Lan a conversar con el narrador, este se limita a describir los acontecimientos, agregando una fuerte carga de subjetividad. Como señala Estelle Tarica (2002):

The self-conscious narrators these stories employ find their own position as impartial observers complicated or undone when those whom they are studying proffer resistance or implicate them in such a way as to blur the line between civilization and the primitive that underwrites the modernizing mission of the state and science among Mexico's natives (Tarica, 2002: 105)⁴.

Dicha dicotomía se muestra de manera implícita con la llegada de la tormenta: «En la champa nadie habla, el pavor supersticioso de los indios es menor que mis temores de hombre civilizado» (Rojas González, 1972: 97). Esta diferenciación se enfatiza también en otros momentos del relato: por ejemplo, al realizar la primera descripción del cacique, se despliega el objetivo del investigador: «A veces, cuando mi propósito logra penetrar en el cerebro o en el corazón del indio, él ríe, ríe a carcajadas» (Rojas González, 1972: 92). Lo que entonces percibe el lector no es solamente la intención de estudiar o conocer al otro, sino también la futilidad de esta tarea, consecuencia del distanciamiento con el sujeto observado. Aunque existe en el relato un breve momento de colaboración entre todos los personajes —cuando el antropólogo y las mujeres de Kai-Lan tratan

³ «Poco andarás... Viene agua, mucha agua» (Rojas González, 1972: 95), «Agua, mucha agua...», «El río, es el río» (1972: 97). En algunas ocasiones, Kai-Lan llega a referirse a sí mismo en tercera persona: «Hoy no trabaja de día Jova... A la noche sí, porque a ella toca subir a la hamaca de Kai-Lan» (1972: 104). Por desconocimiento de las lenguas lacandonas no podemos determinar si dichos enunciados se corresponden a las formas sintácticas de alguna de las lenguas indígenas de la región o únicamente constituyen una representación estereotipada de lo que popularmente se ha denominado como «hablar como indios».

⁴ «Los narradores conscientes empleados en estas historias encuentran complicada o deshecha su propia posición como observadores imparciales cuando aquellos a quienes están estudiando se resisten o los involucran de tal manera, que se borra la línea entre la civilización y lo primitivo que respalda la misión modernizadora del estado y ciencia entre los nativos de México». La traducción es nuestra.

de salvar el huerto de los efectos destructivos de la lluvia⁵—, la distancia real entre el investigador y los sujetos investigados se acentúa al final del cuento con el momento de la despedida: «Me dispongo a partir; regalo a las mujeres unos peines rojos y un espejo, ellas agradecen con sonrisas blancas y anchas. Kai-Lan me obsequia con un perrito de sarahuato (...). Yo correspondo con un manojito de cigarrillos» (Rojas González, 1972: 104). Dichos regalos tampoco escapan del tópico de las baratijas entregadas a los indígenas desde la época de la conquista. De alguna manera, el escaso valor y la poca utilidad de estos objetos se contradicen con los planteamientos de la política indigenista de proveer a las comunidades con lo indispensable para su modernización⁶.

En «El Diosero», así como en otros relatos que componen el libro, resultan frecuentes las isotopías animales. El autor recurre a la animalización de los personajes indígenas, del hombre y de las mujeres indistintamente, así como infantiliza o «empequeñece» la figura del chamán. De este modo, el personaje poderoso en su comunidad, debido a la importancia política y religiosa, en los ojos del antropólogo resulta ser un «hombrecillo» de «aspecto ridículo», que «toma una graciosa postura simiesca» (Rojas González, 1972: 92), o en otra ocasión «hincha su nariz en un husmear de bestia carnívora» (1972: 95) y «parece tapir que se revuelca entre el fango» (1972: 99). Es menester subrayar que dicho recurso se emplea en otros relatos como «La tona» o «La triste historia del pascola Cenobio», y resulta mucho más llamativo en su aplicación a las mujeres. Según Tarica (2002: 100), la exotización y sexualización de la mujer indígena son notorias en la obra del jalisciense. La investigadora señala que las mujeres suelen constituir el telón de fondo de sus textos, donde la atención recae ante todo sobre sus cuerpos, y que los retratos viscerales, y a su vez vinculados con el sexo, conducen a la idealización de lo «primitivo» en clave de la belleza. En efecto, en un contexto erótico se ofrece la siguiente descripción de una de las esposas de Kai-Lan:

La bella «kika», tal si hubiera entendido las palabras que en castellano me dijo su marido, baja los ojos ante mi curiosa mirada y pliega los labios en una sonrisa

⁵ «Corro a prestar auxilio a las mujeres. A poco me hallo hundido hasta la cintura en el lodo y comprometido en la lucha de los lacandones» (Rojas González, 1972: 102).

⁶ En el relato «El cenizote y la vereda», que transcurre en un pueblo chinanteco, el regalo como motivo también aparece con una fina capa de ironía que tiene como objetivo criticar las supersticiones indígenas frente a los logros de la ciencia. Uno de los integrantes del laboratorio antropológico establecido en el pueblo regala a una de las familias botecitos de quinina, que los indígenas, sin embargo, han decidido utilizar como collares protectores contra los malos espíritus.

terriblemente picaresca. De su cuello robusto y corto, cuelga un collar de colmillos de lagarto (Rojas González, 1972: 95).

En otro fragmento se describe a la misma persona con el calificativo de una «bestecita en celo», lo que refuerza la noción de la animalización, tan común en la obra de Rojas González. De este modo, se denomina a las mujeres como «hembras» y la hija del cacique queda comparada con el cuerpo del sarahuato (mono aullador) destazado por una de las mujeres: «[una flecha] va despegándose de la carne rojiza hasta dejar un cuerpo desnudo, muy semejante en volumen y muy parecido en forma al de la indita mofletuda que llora entre los brazos de Jacinta» (Rojas González, 1972: 96). También se observa un recurso contrario: resulta notable que el sarahuato en cuestión quede antropomorfizado en los ojos del jalisciense:

el aspecto del cuadrumano es pavoroso; la cabeza caída sobre el pecho parece gesticular; sus miembros retorcidos me recuerdan imágenes de mártires sometidos a la tortura por su santidad o... por sus herejías. Los granos de sal que salpican la carne estallan con leve y enervante chasquido, al tiempo que la grasa escurre para dejar negro y enjuto el cuerpecillo antropomorfo (Rojas González, 1972: 101).

La animalización de los personajes —contrastada con la humanización del animal muerto— resulta llamativa, sin duda, en un relato que pertenece a la corriente literaria basada en la ideología que tiene entre sus principios la dignificación y valoración de las culturas indígenas. Además, en la obra de Rojas González, es posible observar una cierta ironía y burla al hablar de las tradiciones amerindias, como es el caso del cuento «La tona» y de los quehaceres de Kai-Lan.

Para aplacar la ira de los dioses y parar la tormenta, el diosero fabrica unas figuritas zoomorfas de barro. El ritual consiste en las sucesivas destrucciones de los objetos anteriormente elaborados y creación de unos nuevos, hasta que termine el huracán⁷. El rito finaliza con la consumición de una bebida fermentada llamada *balché*. En el momento de partida del antropólogo, se vuelve a mencionar los rituales en cuestión:

⁷ Se explican las creencias de la siguiente manera: «El templo es una barraca techada con hojas de palma; sólo tiene un muro, que ve el poniente; adentro, caballetes de rústica talla y, sobre ellos, los incensarios o braseros de barro crudo, que son deidades doblegadas de las pasiones, moderadoras de los fenómenos naturales que en la selva se desencadenan con furia diabólica, domadores de bestias, amparo contra serpientes y sabandijas» (Rojas González, 1972: 93).

No hay en toda la selva uno como Kai-Lan para hacer los dioses... ¿Verdad que salió bueno? Mató a la tormenta... Ve, en la pelea perdió su bonita cola de quetzal y la dejó en el cielo.

En efecto, prendido a la copa de un ramón, el arco iris esplende... (Rojas González, 1972: 104).

El cierre del relato resume varios de los aspectos que se han comentado a lo largo del artículo. En primer lugar, vuelve la idea de que tanto el diosero como el propio rito carecen de utilidad y seriedad frente a un fenómeno natural tan común en la selva como la tormenta tropical. La elaboración de los dioses ha sido en vano, ya que el fin de la tormenta y el arco iris son los resultados esperados, siendo el propio rito únicamente otra muestra de las supersticiones de los lacandones. Esto se ve necesariamente contrastado con la distribución del trabajo, en la que las mujeres y el invitado se dedican a lo «práctico» —salvar el huerto—, mientras que el diosero, obsesionado con su tarea, dedica todo el tiempo de la tempestad a elaborar las figurillas. En segundo lugar, hay que volver a destacar la despedida y la actitud paternalista y estereotipada hacia los protagonistas lacandones. El tono de la narración junto con el irónico final resumen sobremanera la actitud que toma el científico-antropólogo frente a los sujetos estudiados. La visión presentada por Rojas González no dista de otros relatos suyos incluidos en el volumen y se reduce a una crítica de las supersticiones y hechicerías de los indígenas, su ignorancia frente a los fenómenos obvios para el hombre culto y la desigual relación entre los sujetos.

A modo de conclusión, consideramos que la lectura antropológica del relato ha demostrado varias similitudes entre la ficción y la realidad etnográfica, gracias al ejercicio metodológico y el empleo de los estudios del campo. Se han encontrado y analizado varios culturemas relacionados con la religión, ritualidad y la estructura social de los lacandones que, además de aportar información cultural, han arrojado luz sobre el trabajo antropológico, sus dificultades y algunas divergencias con el pensamiento indigenista oficial. La lectura de este tipo de textos, realizada con el apoyo de la antropología literaria, permite, en primer lugar, profundizar en los contextos culturales de las etnias o lugares dibujados en la narrativa y, en segundo lugar, ofrecer una lectura crítica y analítica de los mismos. Teniendo en cuenta la distancia temporal, la politización de este tipo de textos y su función muy específica, las aproximaciones contemporáneas a la literatura indigenista permiten verla, además de su papel social y literario, como un material etnográfico y como una muestra de las mentalidades del medio siglo hispanoamericano.

Weselina Gacinska

THE ANTHROPOLOGY OF LITERATURE AND *THE DIOSERO* BY FRANCISCO ROJAS GONZÁLEZ. AN APPROXIMATION

Summary

The article outlines a methodological proposal for the analysis of literary texts through anthropological theories and sources. An overview of the topic is given in the beginning and the definition of the most universal aspects of methodology is proposed. This methodology allows us to consider the anthropology of literature as a way to study not only the cultural contents of the texts, but also to locate modifications and transformations of meanings. *El Diosero* (1952) by Francisco Rojas González will be analyzed as an example of indigenous literature that contains numerous native cultural codes, as well as samples of the author's anthropological thinking. In accordance with the methodological proposal, certain *culturemes* and ideologemes will be sought, and the anthropologist's figure, together with the indigenous protagonists and the animalization process of the latter will be studied briefly.

Key words: Anthropology of Literature, the Mexican Literature, 20th Century, Francisco Rojas González, *El Diosero*.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alvarado Borgoño M. (2011). *Antropología literaria. Aportes para la generación de un lenguaje intercultural*. Santiago de Chile: Editorial Cuarto Propio.
- Álvarez Romero A.L. (2019). «El Tona» e «Hículi Hualula» como dos visiones antitéticas sobre lo indígena en *El Diosero*, de Francisco Rojas González. *Valenciana*, 23, 7-27.
- Czapik-Lityńska B. (2007). Coś więcej w literaturze niż literatura, In: Kosowska E. (ed.) (2007) *Antropologia kultury – antropologia literatury. Na tropach koligacji*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 27-37.
- Gacinska, W. (2019). *Las manifestaciones culturales de la muerte en México. La obra de Juan Rulfo*, (Tesis doctoral), Universidad Autónoma de Madrid, Madrid.
- Kosowska E. (2007). Kulturowa antropologia literatury. Wprowadzenie. In: Kosowska E. (ed.) (2007) *Antropologia kultury – antropologia literatury. Na tropach koligacji*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 17-23.
- Lienhard M. (2003). *La voz y su huella*. Ciudad de México: Fondo de Cultura Económica.

- Nečasova L. (2010). Las mujeres lacandonas: cambios recientes. *LiminaR*, vol. 8, 1. Accedido el 15 de septiembre 2019, en http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1665-80272010000100006
- Orrego Arismendi J.C. & Serje M. (2012). Antropología y literatura: travesías y confluencias. *Antípoda: Revista de Antropología y Arqueología*, 15, 15-26.
- Orrego Arismendi J.C. (2012) Literatura y antropología en América Latina: la versión de los escritores. *Katharsis*, 14, 11-19.
- Retamal P. (1979). Literatura antropológica y antropología literaria. *Letras*, vol. 3, 3, 3-26.
- Rojas González, F. (1972). *El Diosero*. México DF: Fondo de Cultura Económica.
- Sommers J. (1963). La génesis literaria en Francisco Rojas González. *Revista Iberoamericana*, vol. 29, 56, 299-309.
- Tarica E. (2002). In the Land of Broken Jugs: Francisco Rojas González and Mexican *Indigenismo* at Mid-Twentieth Century. *Latin American Literary Review*, 59, 100-121.

Sanja J. Paripović Krčmar*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 821.163.41-6 Petrović S.
82.0
DOI: 10.19090/gff.2020.2.155-170
Originalni naučni rad

ZAPAŽANJA O OPKORAČENJU U PREPISCI SVETOZARA PETROVIĆA**

Rad donosi segmente prepiske prof. Svetozara Petrovića sa inostranim kolegom prof. Džeјmsom Beјlijem o kompleksnosti anžambmana. Diskusija zasnovana na istovetnom interesovanju doprinela je bogaćenju značenja ove oblasti, odnosno nadogradila je sva dosadašnja tumačenja ovog pojma nudeći dodatne implikacije njenog proučavanja. Ujedno se i prethodna zapažanja i razna gledišta predložena u Petrovićevim spisima o stihu preciziraju. Nadasve, ističe se značaj kulturološke kontekstualizacije ove metričke pojave i njena povezanost sa različitim tradicijama čitanja poezije.

Ključne reči: Svetozar Petrović, Džeјms Beјli, opkoračenje, pauza na kraju, tradicije čitanje redaka, skandiranje, nenaglašena rima, nužno opkoračenje, neperiodsko opkoračenje – stil dodavanja, Peri i Lord.

1. UVOD

U rukopisnoj ostavštini prof. Svetozara Petrovića, u porodičnom vlasništvu, nalazi se bogata prepiska sa jednim profesorom Univerziteta u Viskonsinu, Džeјmsom Beјlijem (James Bailey), koja je gotovo u celini fundirana na metričkim pitanjima. Imajući u vidu činjenicu da je akademik Petrović bio jedan od naših najeminentnijih proučavalaca oblasti stiha, te da su sve do danas, a sa sigurnošću možemo reći da će i nadalje biti, zapažanja ovog versologa neizostavna svim istraživačima ovoga polja, kao i onima čija su naučna usmerenja prema pesništvu uopšte, nesporno se uviđa relevantnost opservacija u pismima, kojima bi se upotpunila viđenja pojedinih metričkih pojava. Ne sme se zanemariti ni činjenica da

* sanja.paripovic@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao u okviru projekta *Aspekti identiteta i njihovo oblikovanje u srpskoј književnosti* (broј 178005), koji se uz finansiјsku podršku Ministarstva prosvete i nauke RS sprovodi na Odseku za srpsku književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

je nadogradnja spektra značenja posebnih pojava indukovana i razmenom iskustva. Međutim, uvid u pisma, koja u tom specifičnom „dijaloškom darovanju iskustava” pružaju nova saznanja, doveo nas je u poziciju neophodne retrospektive, te inicirao „zamisao sažimanja tumačenja pojedinih pojmova u celokupnim njegovim radovima o stihu”, odnosno privilegovanost susreta sa dragocenim raspravama o zasebnim pitanjima u pismima podstakao nas je da se osvrnemo na postojeća zapažanja o istom ranije izrečena u brojnim Petrovićevim spisima o stihu. „Činjenica da je korespondencija pokrenuta 1994. godine, a da su spisi o stihu napisani i saopšteni osamdesetih godina, ide u prilog ideji dopune, proširenja opsega interesnog područja ili razmatranja neukazanog aspekta određenog problema” (Paripović Krčmar 2018: 470).

U cilju kompletne karakterizacije pojmova pošli smo od pitanja opkoračenja, jedne od prvih pokrenutih tema za razgovor dvojice kolega čija su istovetna interesovanja rezultirala gotovo osmomesječnom (od januara do avgusta 1997. godina) diskusijom o kompleksnosti anžambmana.¹

2. RAZGOVOR NA TEMU OPKORAČENJA

14. januar 1997.

Dragi kolega,²

Drago mi je da smo konačno u mogućnosti da se vidimo pa makar i na kratko. Nekako na Jakobsonovoj [Роман Ђосипович Јакобсон] konferenciji nije

¹Napominjemo i da smo, usled obimnosti gledišta i konstatacija, kako u spisima o stihu tako i u pismima, kao i zbog žanrovske specifičnosti i hronologije, razdvojili problematizaciju ovoga pitanja, te upućujemo na rad koji prethodi ovoj priređenoj prepisci, rad u svojstvu propedeutičkog teksta prepisci, koji sa viđenjima u korespondenciji koja slede u daljem tekstu čini mogućim integralno obličje ovog termina (v. Paripović Krčmar 2018: 469–483).Izdvajamo u ovih pet pisama, koje smo preveli sa engleskog, samo ključne segmente o ovom pesničkom postupku, izostavljajući neke podatke o ličnim životnim situacijama, o knjigama koje su razmenjivali i pozdrave upućene drugim kolegama. Uglaste zgrade označavaju deo teksta koji smo izostavili; izdvajanjem zagrada u zaseban red ukazujemo na izostavljanje čitavog pasusa; napomene priređivača takođe su u uglastim zgradama. Podvlačenja unutar pisama su načinili korespondenti. Neke termine ostavljamo u originalu jer se i u našem jeziku u tom obliku, samo transkribovani, koriste. Svi komentari u fusnotama su naši.

² Pismo kucano pisačom mašinom na engleskom.

bilo mnogo vremena za susret i razgovor sa ljudima. Hvala puno što si mi dao separate tvojih radova – posebno sam zainteresovan za onaj o opkoračenju koji je izrodio zanimljivo pitanje. Moj utisak je da engleski čitaoci obično ne zastaju na kraju retka kada je jako opkoračenje prisutno, ali se čini da je u ruskoj tradiciji obrnuto – svi sa kojima sam pričao kažu da oni automatski prave pauzu na kraju retka čak i kad se završava proklitikom, što se često dešava, na primer, u poeziji Brodskog [Ио́сиф Алекса́ндрович Бро́дский]. Kakva je situacija u srpskom? Da li pravite pauzu čak i u dramskom ili narativnom slobodnom stihu?

[...]

Sve najbolje,
Džejms Bejli³

15. februar 1997.

Dragi profesore Bejli,⁴

[...]

Bio si dovoljno nemaran, u tvom pismu, da pokažeš interesovanje za pitanje za koje sam i sam zainteresovan, ali nisam primetio da iko pokazuje stvarno interesovanje za to. Dugo pismo koje sledi je sigurno preteška kazna za minornu nesmotrenost, ali – jednom kad je eventualno zainteresovan slušalac bio na vidiku – nisam mogao da odolim da pišem o tome.

Tvoje pitanje – da li čitaoci na srpskohrvatskom prave pauzu na kraju retka kada je prisutno jako opkoračenje? – bilo je pitanje koje sam istraživao pre nekih petnaest godina kada sam slomio nekoliko rebara u nesreći i bio vezan za postelju nekoliko nedelja. Moju građu su činila izvođenja nekoliko drama u stihu i veliki broj poetskih recitala različitih vrsta emitovana putem radija. Moja rebra su zacelila pre nego što sam bio u mogućnosti da zaključim svoje istraživanje, i sada ne mogu čak ni da lociram moje beleške o tome (koje su, sećam se, sadržale i izrađenu klasifikaciju i neku inicijalnu statistiku).

Ali se sećam da su moji preliminarni zaključci usklađeni u velikoj meri sa mojim glavnim očekivanjima (zasnovani na ranijoj nesistematičnoj opservaciji ponašanja mnogih pojedinačnih čitalaca). Što se tiče osnovnog pitanja: pauza ili ne pauza, oba načina čitanja su registrovana u materijalu, svaki tip, uopšteno govoreći,

³ Iznad imena stoji potpis Dž. Bejlja. Ispod se nalaze podaci o mestu boravka i univerzitetska imejl adresa.

⁴ Pismo kucano pisačom mašinom na engleskom. Nije potpisano.

pripada vrsti čitalaca. Po mojoj proceni dve tradicije čitanja / dve vrste čitalaca mogu se razlikovati kao /sa pauzom/ više tradicionalni, ili staromodni (sa svim konotacijama koje to ima u srpskohrvatskom), i /bez pauze/ moderni i urbaniji. Naravno, podrobnije gledano, situacija se ispostavila komplikovanijom. Bilo je čitalaca koji su se odnosili različito prema različitim vrstama opkoračenja (i opkoračenjima u različitim vrstama poezije). Bilo je takođe slučajeva u kojima se činilo nepodesno smestiti nečije čitanje u jednu od dve kategorije na osnovu pauze kao kriterija. (Moja prvobitna želja bila je da vidim da li je mesto opkoračenja u usmenoj interpretaciji *markirano* na bilo koji način glasom, i u stvari bilo je markirano na više načina pored jednostavne pauze: sporijim ili bržim čitanjem redova obuhvaćenim opkoračenjem, podizanjem ili spuštanjem nivoa na kraju retka, različitom realizacijom prvog naglaska u sledećem retku, itd.).

Izvesno vreme, na osnovu podataka u mom materijalu, bio sam u iskušenju da identifikujem dve vrste čitalaca kao poete koji čitaju sopstvenu poeziju, s jedne strane, i profesionalne glumce koji čitaju poeziju iz različitih perioda i glume u stihovanim komadima, s druge strane. Ali, nakon izvesnog razmatranja i na osnovu mojih ranijih iskustava sa brojnim običnim čitaocima, odbacio sam to iskušenje. Bilo je to, zaključio sam, zbog karakteristike mog materijala gde je vidljivi vrh jednog od dva ledena brega bio stvarno nastanjen uglavnom pesnicima, a drugi uglavnom glumcima. Što se pesnika tiče, moj materijal je uključivao nužno samo pesnike koji su pisali u kanonski utvrđenim formama u vreme kada je ova vrsta stiha bila sama po sebi jaka odlika tradicionalizma, i, pored toga, prvenstveno one pesnike koji su uživali da čitaju svoju poeziju javno (i radili to obično na zategnut i glasan oratorski način); neki od najboljih savremenih S. i C.⁵ pesnika su retko, ako su ikada, čitali sopstvenu poeziju na pozornici (i u privatnim čitanjima izbegavali oratorsko recitovanje). Što se glumaca tiče, rezultate je trebalo vrednovati na osnovu činjenice da je čitanje bez pauze bilo poželjno za studente drame tokom poslednje decenije (kao što sam bio u mogućnosti da zaključim iz udžbenika dikcije, korišćenim u ovim školama, i iz drugih objavljenih radova predavača tog predmeta u tim školama, njihovo snažno opiranje „mehaničkoj privrženosti formalnim karakteristikama u oralnoj interpretaciji teksta” bilo je u radikalnom kontrastu sa onim što su similarni udžbenici sugerisali u ranijim godinama ovoga veka).⁶

⁵ Verovatno se misli na srpske i hrvatske pesnike (serbian and croatian).

⁶ Uz ovaj pasus na levoj margini stoji rukom pisano na srpskom: Đo[u]rđević 1970, 200, 225, 247, a ispod toga Ružić (ostatak nečitak; moguće Rečnik knj.[iževnih] ter.[mina]).

Stoga, mislim da u srpskohrvatskom dva načina interpretacije opkoračenja u čitanju – „ruski” i „engleski” – treba da budu shvaćena kao dve još uvek koegzistirajuće ali istorijski određene konvencije: prvi način od strane nekih ljudi sada viđen kao tradicionalan (u potvrdnom smislu reči) i podesan za poeziju, i po drugima kao zastareo i anahron; drugi način viđen od strane iste grupe ljudi bilo kao uzimanje prevelike slobode prema formi, ili kao prirodiji i verniji značenju pesme.

Moje sledeće pitanje, pre petanaest godina, ticalo se mogućnosti da dve konvencije u stvari predstavljaju dve faze u zajedničkoj evropskoj istoriji čitanja poezije tokom dva poslednja veka. Nisam daleko odmakao u istraživanju ovog pitanja, ali sam napravio nekoliko *nasumičnih*. Na primer, proverio sam nekoliko popularnih udžbenika na engleskom objavljenih pre Prvog svetskog rata i ispostavilo se da, kad god su oni ponudili bilo kakvo mišljenje o temi, to je bilo različito zastupanje od „ruskog” čitanja. Upravo gledam jednu od tih knjiga, nasumično odabranu (u mom kabinetu u Akademiji držim veliku količinu mojih knjiga o stihu, ova se slučajno našla kod kuće), R. M. Aldenovu [Raymond Macdonald Alden] *An Introduction to Poetry*, New York 1909. Na strani 261–264 piše o „pauzi na kraju” (pod aspektom napetosti između „retoričke fraze” i „stih-fraze”) i u razmatranju opkoračenja slaže se da, „čak i kada je malo ili nimalo retoričke pauze naznačeno, dobar čitalac može lako napraviti blagu metričku pauzu na kraju stiha... Bez obzira koliko smo slobodni u čitanju redaka, poezija nije dobro čitana ukoliko slušalac ne može da je razlikuje od proze.”

Shvatio sam iz tvog pisma da je u ruskom jeziku tradicija čitanja redaka sa pauzom još uvek postojana. To je veoma interesantno. U Rusiji, međutim, čini se da je skandiranje – u užem smislu odgovarajućih nemačkih, ruskih i srpskohrvatskih reči, što se odnosi na standardan način čitanja poezije u školama u većem delu Evrope u 19. veku, sa strogom privrženošću pretpostavljenoj idealnoj metričkoj shemi – zadržalo važnost duže nego bilo gde drugde (ne znam za ozbiljnu knjigu u ovoj oblasti objavljenu na drugom mestu u Evropi tokom dvadesetih godina ovoga veka koja se bavi *skandovkom* na način na koji je to obrađeno u *Teoriji književnosti* Tomaševskog [Борис Вікторович Томашёвский!]). Ali u skorije vreme, mislim, da su se stvari promenile i da savremene ruske referentne knjige, koje upravo uzimam nasumično, čini se ukazuju samo na propedeutičko pedagošku vrednost skandiranja i *skandovke*.⁷ Ukoliko sam u pravu u pretpostavci da su skandiranje i „rusko” čitanje redaka elementi istog načina čitanja poezije – regulisana pravilom da svi stihovi u usmenoj interpretaciji treba jasno da ukazuju na njihov stihovni

⁷ Uz ovaj pasus stoji na levoj margini rukom pisano: KLE (ostalo je nečitko).

oblik – još uvek nepoljuljana ruska tradicija čitanja opkoračenja može se smatrati reliktom starog sistema (njegovo preživljavanje je, možda, potpomognuto još uvek široko rasprostranjenom praksom čitanja poezije javno?).

Naravno, *sub specie aeternitatis*, obe tradicije usmene interpretacije su podjednako legitimne. Ali, kakav god osećaj imao o dve tradicije kao čitalac poezije (i šta god mislio o njima kao proučavalac recitovanja), kao proučavaocu stiha donekle mi smeta tradicija skandiranja, odnosno njeno remećenje našeg opisa stiha. Primeri ovoga su povremena pretpostavka istraživača u analizi ritma da je skandiranje prisutno (prihvatiti ga u principu znači obesmisлити statistički postupak kao takav), ili tendencija istraživača da negira postojanje metričkih fenomena koji su retki ili neuobičajeni za određenu vrstu stiha (uporedi moj tekst „Opkoračenje u sh. usmenom stihu”, str. 156–163⁸). [...]

S najboljim željama, tvoj⁹ [Sveto]

22. mart 1997.

Dragi Svetozare,¹⁰

[...]

Zaista želim da ti naposletku napišeš članak o opkoračenju zato što si fokusirao problem bolje od svih drugih koje sam čitao. Kada sam radio na svojoj knjižici o engleskom stihu pre više od dvadeset godina čitao sam razne tekstove o opkoračenju i pronašao mnogo zanimljivih stvari, ali ti si to prvi smestio u evropski kontekst i povezoao to pitanje sa tradicionalnijim i modernijim načinom recitovanja poezije. Na prelazu dva veka postojala je grupa zvana „Petersburg Tests Committee” (Pitsburg na Floridi, ne u Rusiji), koju je interesovalo da otkrije autorstvo izvesnih elizabetanskih komada i u nekim slučajevima čak i izvođenje tih komada. Jedan od lingvističkih kriterijuma koji su koristili (sa statistikom) bio je „run-on lines”¹¹, drugi termin za opkoračenje.

Proučavao sam jampski tetrametar u engleskom pesništvu od 17. do početka 20. veka i razni ljudi su mi čitali mnoge pesme. Uglavnom sam to radio

⁸ Tekst je objavljen u zborniku *Usmeno i pisano/pismeno u književnosti i kulturi*, Colloquia Litteraria, knj. 4. Ur. Svetozar Petrović. Novi Sad: VANU, 1988, 139–168. (Novi Sad: Prosveta, 1989) (zbornik je štampan ćirilicom).

⁹ Na kraju pisma nedostaje ime. Sa strane, na levoj margini uz poslednja dva pasusa stoji rukom napisana na engleskom nova adresa prof. Petrovića.

¹⁰ Pismo kucano pisaćom mašinom na engleskom. Potpisano rukom.

¹¹ Termin prenosimo u originalu smatrajući ga adekvatnijim od svakog prevoda.

zato što je naglasak mnogih engleskih reči često zavisio od trenutnog ritmičkog konteksta u govoru – navedeni oblici u rečniku su jednostavno neadekvatni za mnoge reči. Evo dva kratka primera: *this man is very **unkind*** vs. *this is a very **únkind** man*. Drugi je: *that boy is **red-héaded*** vs. *did you see the **rédi-headed** boy?*¹² Očigledno da pesnici osete te varijacije i iskoriste ih u svojoj poeziji. Takođe postoje engleske, američke, dijalekatske i arhaične varijacije. Takođe sam slušao neke snimke glumaca i one koje su pesnici sami snimali, ali nesistematski, i nisam ništa pročitao o tome kako stih treba recitovati. Čak i u ovom kratkom izvodu izgledalo je da se opkoračenje javlja dosta često i da ga treba uzeti u obzir zato što tada, činilo mi se, poslednji iktus retka nije jako naglašen i tretiran je kao nenaglašen u ritmičkoj analizi. Satima sam slušao snimke koje sam napravio i postepeno sam došao do sličnih zaključaka kao i ti. Jasno mi je da se tendira ka dve vrste čitalaca (među neprofesionalcima i nepesnicima) – koji poštuju pravila (koji zastaju na kraju svakog retka) i oni prirodni (koji ne zastanu). Sve ovo je naravno samo moje nagađanje i ne predstavlja temeljan naučni pristup koji se postiže čitanjem priručnika o izvođenju, učenjem o glumačkom ostvarenju ili proučavanjem stiha mnogih pesnika u različitim periodima.

Možda sam spomenuo dva Jejtsova [William Butler Yeats] snimka iste pesme, jedan napravljen veoma rano kada je komentarisao da stih treba da bude različit od kolokvijalnog jezika – pročitao je u veoma povišenom, odmerenom i retoričkom načinu. Drugi snimak napravljen 1930-ih urađen je na veoma kolokvijalan način – veoma različit zvuk i ritam. Čini se da ovo potvrđuje ono o čemu si ti pisao o promeni u tradiciji negde u dvadesetom veku.

I sam sam se pitao o nečemu drugom s obzirom na dugu istoriju engleske učene poezije za razliku od relativno kratkog perioda ruske učene poezije. Takva engleska poezija postojala je mnogo pre nego što su racionalistička pravila Klasicizma postala preovlađujući način. Posebno je u elizabetanskom slobodnom stihu opkoračenje bilo uobičajeno i sa Miltonom [John Milton] je sigurno bilo prihvaćeno u narativnim pesmama. Ali to se dogodilo pre pojave klasicizma tako da je, čini mi se, već postojalo nekoliko tradicija u engleskoj poeziji. S druge strane, ruska učena poezija je stvarno postala potpuno uspostavljena tokom klasicizma kada je opkoračenje smatrano neprihvatljivim. Ako je tradicija pravljenja pauze uvek ili markiranja prekida na kraju retka tada utvrđena, da li bi imalo smisla reći da je ta tradicija možda nastavljena sve do današnjeg dana na ruskom? I dalje pitam Ruse koji dobro poznaju rusku poeziju kako oni recituju stihove sa opkoračenjem i

¹² Primeri su preneti u originalu kako bi se pokazalo mesto akcenta.

do sada nisam pronašao nijednog koji ne uzima u obzir pauzu. U stvari, oni su čak i iznenađeni što ih to pitam.

Do svega ovoga sam došao pre nekoliko godina kada sam predao rad o Lomonosovljevoj [Михаил (Миха́йло) Васи́льевич Ломоно́сов] tradiciji koja još uvek utiče na rusku versifikaciju. Nameravao sam da kroz primere pokažem kako njegove osnovne pretpostavke u velikoj meri postoje do danas, mada tu i tamo poneki poeta povremeno napusti to ograničenje. Navodio sam na jednom mestu primere onoga što nazivam „nenaglašena rima” i posebno sam citirao neke stihove Brodskog koji je, kao što znaš, dobro poznao englesku poeziju, prevodio je i verovatno bio na neki način pod njenim uticajem. Nenaglašena rima je u engleskom prilično uobičajena i ponekad uključuje stihove u kojima je poslednja reč proklitika i stvara opkoračenje u narednom stihu. Takve slučajeve sam tretirao kao „proklitičke rime” i nenaglašene koji su rezultirali poslednjim nenaglašenim iktusom, što je izuzetno redak slučaj u ruskom stihu. Gasparov [Миха́йл Лео́нович Гаспа́ров] se odmah usprotivio tvrdeći da mora biti pauze tako da je rima još uvek naglašena. Istakao sam da je to stvar recitovanja a ne jezika, razlika koju su ruski metričari u velikoj meri veoma obazrivo posmatrali. Kako bi interpretirao ove stihove Brodskog?

Сплошные струпья. Высохшие и
набрякшие. Лишь слипшиеся пряди,
нетронутые струпьями, и взгляд
принадлежали школьнику, в мои
как я в его косившему тетради
уже двенадцатьлет тому назад.

(«Остановка в пустыне», с. 127)

Nenaglašena rima je fascinatna tema u različitim jezicima i iako je povezana sa pitanjem o opkoračenju ne želim da pišem o tome i pismo učinim dužim nego što već jeste. Ali imam još jedno pitanje koje se tiče Lordove [Albert Bates Lord] upotrebe onoga što on naziva „periodsko opkoračenje” (ako se dobro sećam termina). Veoma sam skeptičan po pitanju mogućnosti pravog opkoračenja u pevanom narodnom stihu zato što je jezička intonacija ograničena i obično se slaže sa krajem retka i melodijom. Čini mi se da Lord pozajmljuje svoju ideju od engleskih književnih naučnika koji mešaju interpunkciju sa intonacijom i pišu nešto poput „ako se misao prenosi u naredni red onda imamo opkoračenje”.

Kada budem završio moj trenutni projekat (prevođenje na engleski antologije ruske usmene epike), nadam se da ću se vratiti pitanju Lomonosovljevog

kontinuiranog prisustva u ruskom stihu i napisati veliki članak. Tvoj uvid i način objašnjenja opkoračenja su mi u tom pogledu veoma korisni.

Sve najbolje u tvom poslu,
Džejms

8. maj 1997.

Dragi Džejms,¹³

[...]

Tvoji komentari o opkoračenju su ubedljiva demonstracija činjenice da je oblast opkoračenja velikog opsega i da implikacije njenog proučavanja mogu biti mnogo šire nego što bi poznavalac tog polja isprva pomislio. Ideja nenaglašene rime je doista provokativna; njene posledice su jasne iz tvog pisma (i mislim da je tvoje čitanje Brodskog ispravno). Dok sam proučavao opkoračenje u srpskohrvatskom nisam bio svestan važnosti onoga što ti nazivaš nenaglašena rima. Primetio sam, u nekoliko navrata, slučajeve opkoračenja koje rastavlja fonetsku reč na jedan od dva načina: proklitika / naglašena reč i naglašena reč / enklitika, i postoji studija u našoj knjizi *Metrica et poetica III: Stih u pesmi*, u kojoj J. Melvinger (na str. 128–132)¹⁴ sistematski razmatra te slučajeve ilustrujući ih modernom hrvatskom poezijom. Ne postoji primer za nenaglašenu rimu u njenoj studiji, ali je Nikola Šop – autor koga najčešće citira – koristi povremeno u svojoj rimovanoj poeziji; na primer, u pesmi napisanoj, mislim, tridesetih godina ovoga veka:

Isuse blagi, u doba kasnih sati,
kad još bdiju siromasi tvoji,
skromnom krojaču odvest ću te, da ti
jedno obično odijelo skroji.
(„ti” ovde nije ‘you’ već enklitički oblik od „tebi”, ‘to you’)

Ima povremenih slučajeva nenaglašene rime u savremenoj srpskoj poeziji takođe, na primer, kod izvrsnog pesnika, I. V. Lalića, koji je umro prošle godine (više njegovih pesničkih knjiga objavljeno je u engleskom prevodu u SAD-u i

¹³ Pismo kucano pisaćom mašinom na engleskom. Nije potpisano.

¹⁴ U pitanju je rad „Sintaktička, asintaktička i ostala opkoračenja u suvremenom pjesništvu”, Melvinger 1988. Na osnovu njenih istraživanja nastao je i rad o opkoračenjima u sonetima Slobodana Zubanovića. U njemu se daje primer i za nenaglašenu rimu u dve Zubanovićeve pesme (v. Paripović Krčmar 2018: 82–93).

Britaniji tokom poslednjih decenija). Ipak, pojava nenaglašene rime u modernoj srpskoj i hrvatskoj poeziji – sudeći po veoma površnom uvidu koji sam bio u stanju da izvedem ovih dana – čini se veoma retkom u poređenju sa pojavom opkoračenja tipa proklitika / naglašena reč u nerimovanoj poeziji; na primer, samo na osnovu pregledanja poslednjeg, aprilskog broja beogradskog književnog časopisa *Reč*, na prvih pet strana, izbrojao sam pet takvih opkoračenja u poeziji V. Karanovića, talentovanog mladog pesnika (relativno mladog, bio je moj student, a sada je u četrdesetim).¹⁵

Čini se kao da se nešto slično – ako ne i polarizovanije podele – može opservirati u starijoj poeziji takođe. Nisam pronašao nijednu pouzdanu nenaglašenu rimu u velikom izboru od dva stara hrvatska pesnika koji su uvek rimovali i istovremeno obilno koristili opkoračenje, uključujući različite vrste jakog opkoračenja – Marko Marulić (pregledao sam njegovo glavno delo, ep *Judita*, 1501, oko 1800 stihova) i Ivan Mršić (ne tako značajan pesnik sa početka 17. veka; pregledao sam izbor koji sam objavio pre nekih trideset godina i nisam proverio neobjavljene rukopise); postoji nekolicina nepouzdanih slučajeva – tri kod Marulića i jedan kod Mršića – u kojima je veznik razdvojen opkoračenjem od naglašene reči, ali je nesigurno da li smo u ovakvim slučajevima u pravu ako tretiramo konjukciju kao proklitiku (upotrebljeni veznici – pak i jer –obično su u govoru nenaglašeni, a tako su i u mnogim rečnicima predstavljeni, ali su ispravno tretirani od strane mnogih lingvista kao reči koje mogu imati nezavisan akcent). S druge strane, Lukijan Mušicki, značajan srpski pesnik s početka 19. veka, često je upotrebljavao opkoračenje tipa proklitika / naglašena reč, ali je njegova poezija nerimovana.

Naravno, moje ispitivanje dozvoljava neozbiljne zaključke o statusu nenaglašene rime u srpskohrvatskom. Moderni pesnici, naročito, izabrani su za ovaj brzi pregled potpuno nasumično i različiti izbori su lako mogli otkriti različite perspektive. Do sada je jedino jasno da se nenaglašena rima pojavljuje u srpskohrvatskom, barem u poeziji ovoga veka.

¹⁵ Nakon ovog pisma u rukopisu prof. Petrovića nalazi se priložen deo časopisa *Reč*, br. 32, april 1997, od 5. do 32. strane, temat posvećen Vojislavu Karanoviću, ispod čijeg imena u gornjem desnom uglu stoji rukom napisana i zaokružena reč – opkoračenje. Pretpostavljamo da je primerak pripremljen za slanje ili je poslat prof. Bejlju, jer su u tekstu pesama crvenom olovkom podvučene neke reči kao primer opkoračenja tipa proklitika / naglašena reč. Isto tako, posle ovog časopisa stoji i primerak rada Jasne Melvinger „Intertekstualnost žanra i stiha u pjesmama Jovana Zivlaka i Mile Stojčića”, objavljen u *Rukovetima*, br. 6-7, 1991, str. 450-459, gde su takođe u pojedinim pesmama podvučene reči koje se navode kao primer istog tipa opkoračenja. Moguće da je i ovaj rad poslao kolegi. U narednim pismima prof. Bejlja ne navodi se da je primio ove separate časopisa.

Po pitanju Lordovog ‘periodskog opkoračenja’ mogu biti određeni.

Lord koristi termin povremeno – retko (letimičnim pogledom mogu da lociram samo jedan slučaj u *Pevač priča*, str. 131) – kao sinonim originalnog Perijevo [Milman Parry] i lično njegovog češćeg, termina ‘nužno opkoračenje’. Ovaj termin je bio u suprotnosti sa Perijevim neperiodskim opkoračenjem [‘unperiodic enjambement’]¹⁶. (I sam Lord koristi ovaj oblik u svojoj glavnoj studiji o opkoračenju, „Homer and Huso III”, iz 1948, i menja ga u ‘nonperiodic e’₂ u *Pevač priča*); obojica, Peri i Lord, često opisuju upotrebu neperiodskog opkoračenja kao ‘stila dodavanja’.

U razumevanju terminološke distinkcije – ‘nužno’ (‘periodsko’) u odnosu na ‘neperiodsko’ (‘stil dodavanja’) – može pomoći pažljivo čitanje uvodnih strana „The Distinctive Character of Enjambement in Homeric verse” (TAPhA, v. 60, 1929), kontekst u kojem se Perijeve ideja prvobitno izrodila. Verujem da je zaista moguće rekonstruisati uz pomoć ovog ranog rada način na koji se distinkcija razvila iz Perijevo razmišljanja.¹⁷

Njegov krajnji izvor bila je razlika između ‘periodskog’ i ‘slobodnog stila’¹⁸, kao što je predložio Aristotel (*Retorika* III, 9), obrazlažući na različite načine opis stila značajnih klasičnih retora i u 19. veku veoma popularnih. U našem veku elementarni uvodi u stilistiku i značajne knjige još uvek povremeno upućuju

¹⁶ Ostavljamo i originalan naziv ne bi li se uočila razlika u odnosu na pojam kojim je zamenjen (unperiodic – nonperiodic).

¹⁷ U jednoj fusnoti u knjizi *Pevač priča* Lord potvrđuje da se drži Perijeve definicije opkoračenja i iznosi je u celosti: „Široko gledano, postoje tri načina na koji smisao na kraju jednog stiha može da se odnosi prema smislu na početku drugog. Prvo, kraj stiha može da se poklopi s krajem rečenice i da novim stihom počne nova rečenica. U tom slučaju nema opkoračenja. Drugo, stih može da se završi grupom reči na takav način da rečenica, na kraju stiha, već zaokružuje misao, iako se nastavlja i u sledećem stihu, nadovezujući nezavisne ideje putem novih grupa reči. Na ovaj tip opkoračenja možemo primeniti Denisov termin *neperiodsko*. Treće, kraj stiha može da padne na kraj grupe reči; u oba ova slučaja opkoračenje je *nužno*... Da bismo znali gde nema opkoračenja, moramo da procenimo rečenicu. Promenljiva interpunkcija u našim tekstovima, često vrlo zamršena, neće nam pomoći. Ja definišem rečenicu kao svaku nezavisnu rečenicu ili grupu rečenica koja počinje naporednom svezom ili asindetonom; a da bih dokazao da je ova definicija prikladna, istaći ću da su retoričari poklanjali malo pažnje rečenici onakvoj kakvu je mi shvatamo; za njih je jedinica stila bila rečenica, a jedina grupa rečenica o kojoj Aristotel govori jeste period.” Jakobsonova tvrdnja da u srpskohrvatskoj epici nema opkoračenja, koja sledi možda poznatiju definiciju opkoračenja, tačna je, mada se mogu naći i retki izuzeci.” (Lord 1990: 265–266).

¹⁸ loose style

na to – i opisujući strukturu rečenice mogu, bez upućivanja na Aristotela, praviti razliku između ‘periodske rečenice’ i ‘neperiodske’, ili ‘slobodne’, rečenice – ali se ne sećam da sam čitao iole značajnu studiju o književnom stilu napisanu tokom poslednjih decenija u kojoj je razlika upotrebljena na izrazit način. Izgleda da bi se većina pisaca koja se bavi stilom u ovom veku manje-više složila sa Dž. Sejnsterijem [George Edward Bateman Saintsbury] koji je 1900, u pola rečenice, odbacio ovu Aristotelovu ideju, kao karakteristiku „koju su moderne knjige previše eksploatisale, a koja je zaista veoma nevažan tehnički detalj“.

U zavisnosti od prevoda i različitog izbora ključnih reči koja su markirana u prvoj rečenici poglavlja III, 9, Aristotelova distinkcija je često predstavljena i drugim terminima. Umesto ‘periodskog stila’, ritma rečenice, itd., neki moderni prevodioci i kritičari koriste termin ‘kompaktan stil’ (Averincev [Сергей Сергеевич Аверинцев]: ‘slog spletennyj’); ‘periodski’ može biti zaista zbunjujući ako se koristi izvan originalnog konteksta (gde znači govor u dobro strukturiranim periodima, ponekad detaljnije razdeljen na članove, itd.). Značajno je da Peri, u citiranoj studiji, nikad ne opisuje ‘periodsko’, i indirektno, (citirajući Dionisija iz Halikarnasa [Dionysius of Halicarnassus] koji govori da „je neperiodsko, mada se izražava u klauzulama i frazama”), on takođe ukazuje na sumnju u preciznost Aristotelovog opisa prvog člana njegove distinkcije (ili, najmanje, u njegovo tradicionalno poimanje). Umesto ‘slobodnog stila’, nalazi stil nizanja¹⁹ (odnosi se na improvizovani stil, uporedi Averincev: ‘slog nanizyvajuščij’) kao alternativne nazive za drugi član Aristotelove distinkcije. Peri to priziva u toku svoje interpretacije „Denisovog termina ‘neperiodsko’”, sa jasnom pretpostavkom da se odnosi, manje-više, na isti fenomen: „ideje se dodaju jedna na drugu, u onom što Aristotel naziva ‘running_style’” (u fusnoti: „doslovno, ‘strung style’ kao brojanica ili venac”). Uzgred, Perijev termin ‘stil dodavanja’ je direktno izveden iz ovog opisa; ideja dodavanja je glavna ideja u rečenici koju citira od Dionisija takođe. Ali Peri ne dovodi u vezu termin ‘neperiodsko’ sa Aristotelovim konceptom i ne znam da je iko drugi to radio u to vreme, mada je gotovo nemoguće verovati da ono što je suprotno od ‘periodskog’ nije privuklo takvo naziv već u 19. veku, u bilo kojem, ako ne u mnogim, od onih zbornika na koje Sejnsterbori upućuje.

Otuda je u pozadini Perijeve ideje o ‘nužnom’ ili ‘neperiodskom’ opkoračenju (koje se Lord striktno pridržava čak i kad povremeno modifikuje jedan ili drugi Perijev termin, tako da je njegovo ‘periodsko o’. tačan sinonim Perijevo ‘nužnog o’.) teorija stila pre nego teorija stiha. Peri poseže za klasičnom retorikom

¹⁹ free-running style, strung-along style

da bi obezbedio konceptualna sredstva neophodna za opis važne odlike Homerovog stila koju je posmatrao on i mnogi drugi naučnici (u svojoj studiji citira M. Kroazea [Maurice Croiset], istoričara grčke literature sa kraja 19. veka). Ne bih želeo da tvrdim da je njegov izbor sredstava nesumnjivo najbolji (odlomci iz Aristotela i Dionisija, koje citira, sigurno nisu model nedvosmislenog teorijskog izlaganja, kao što bi se moglo razumeti na osnovu njihove sudbine u kasnijoj kritici, a postoje i alternative – na primer, ‘hipotaktički’ naspram ‘parataktičkog stila’ – koje, mislim, mogu da posluže svrsi podjednako dobro ako ne i bolje). Ipak, distinkcija koja je dobro funkcionisala unutar kostura njegove teorije o narativnom stihu usmenih pesama i u studijama koje su se ticale pitanja oralnog prema pismenom u poetskom tekstu, čini mi se deluje bolje nego one skorašnje i stvorene na istim osnovama, za koje znam (na primer, Berkli Pibodijevo [Berkley Peabody] esencijalno i neesencijalno opkoračenje, ili Kirkova²⁰ dalja podela nužnog opkoračenja – periodskog opkoračenja postaje jedno od njegovih potpodela – koja je verovatno dobro skrojena za potrebe izučavanja Homera ali izgleda da je manje potrebna ili korisna u komparativnim proučavanjima usmene tradicije).

Važno je, naravno, imati na umu da se termin ‘opkoračenje’ u Peri-Lordovoj teoriji *ne* koristi samo u *širem* smislu nego obično (postoji ‘opkoračenje’, u njihovoj upotrebi, kad god se kraj rečenice i kraj retka ne podudaraju), *ali*, ono što je važnije, je da se ono koristi u *drugačijem* smislu od onog koji obično implicira u književnim izučavanjima (ma koliko može biti velika raznolikost njegovih definicija i interpretacija u samim književnim proučavanjima). Zbog toga bi bilo pogrešno tretirati dve vrste opkoračenja, u Peri-Lordovom smislu, kao znak bilo dva nivoa *o.* u uobičajenom smislu, na primer: jače i slabije, ili dva stepena osetljivosti (podložnosti) na opkoračenje u običnom smislu, recimo: velika i mala verovatnoća da se javi opkoračenje. Lord je sigurno upravu kada tvrdi da je „neperiodsko *o.*, ‘stil dodavanja’, karakteristika usmene pesme; dok je periodsko opkoračenje karakteristika ‘književnog’ stila²¹: u usmenoj poeziji, delovi duge rečenice, podeljeni u dva ili više redova, mnogo su češće uzajamno udruženi na parataktičan nego na hipotaktičan način. Ali iz toga nužno ne proizilazi da treba da se očekuje izuzetna pojava pravog *opkoračenja* u usmenoj poeziji među relativno retkim

²⁰ Misli se na tekst G. S. Kirk „Verse-structure and Sentence-structure in Homer”, YCS 20 (1966), 105–152.

²¹ Ovaj citat odnosi se na Lordov članak „Homer and Huso III: Enjambement in Greek and Southslavic Heroic Song”, TAPhA, 79: 113–124 (1948). Na tu se konstataciju Lord poziva i u knjizi *Pevač priča* (v. 1990: 240).

stihovima spojenim hipotaktički ('periodsko' ili 'nužno o.') i ne među onim povezanim parataktički ('neperiodsko o.'). Razmatrao sam vezu između Perijeve i Lordove koncepcije *opkoračenja* i našeg zajedničkog pojma *opkoračenja* u dve prilike: u mom tekstu u IJSLP 1982, na engleskom, na stranama 355–356²², sam napomenuo da nijedan od 18 primera nužnog *opkoračenja* u srpskohrvatskom, koje Lord citira u njegovoj glavnoj studiji na tu temu, nisu opkoračenja u uobičajenom smislu reči; u mom tekstu, na srpskohrvatskom, u knjizi *Usmeno i pisano / pismo...*, na stranama 147–150, istražujući Topićevu raspravu sa E. Stankjevičem [Edward Stankiewicz], koja se delimično bavila primenom Lordove ideje *opkoračenja*, napomenu sam da je jedini siguran slučaj *opkoračenja* u običnom smislu među primerima citiranim u toj diskusiji bio u stihovima koji bi, po Peri-Lordovoj terminologiji, morali biti opisani kao slučaj neperiodskog *opkoračenja*.

[...]

Želim ti svu snagu koja ti je potrebna,

[Sveta]²³

3. ZAKLJUČAK

O opkoračenju kao pesničkom postupku pisao je Petrović u više navrata i različitim povodom – u segmentima pojedinih radova argumentuje se književnoistorijska situacija i efekti semantika stiha, dok se u dva celovita rada posvećena problematici opkoračenja ističe temeljno definisanje pojma u odnosu na postojeće definicije, razlika između uobičajenog smisla i proširenog obima pojma, kao i polemika sa dosadašnjim shvatanjima i tumačenjima što istorijskog razvoja, što pitanja prisustva ove pojave u usmenom narodnom stihu. Prepiska dvojice kolega, koja je usledila nakon ovih ispitivanja i opažanja, inicirana poklonjenim

²² Misli se na Petrovićev tekst „Opkoračenje u srpskohrvatskom stihu: postojana podloga”, izvorno objavljen pod naslovom „Enjambement in Serbo-Croatian: A Stable Background”, u: *Slavic Linguistics and Poetics. Studies for Edward Stankiewicz on his 60th Birthday*, 17 Novembar 1980 (IJSLP XXV/XXVI, 1982), 355–366. Srpskohrvatski prevod u: *Godišnjak XI Odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, 1982, 9–20. Objavljen je i u knjizi *Oblik i smisao – Spisi o stihu* (2003: 231–246).

²³ Potpis rukom. U ovom radu izostavljamo tri naredna pisma, od 22. maja, 9. juna i 5. avgusta 1997. godine, pošto se u njima ne razmenjuju iskustva značajna za razumevanje pojma opkoračenja; pominjemo ih zbog podataka o člancima i knjigama koje kolege razmenjuju, a koji se tiču stiha, a time i uvida o ovom pesničkom postupku.

separatima reanimira razmatranja pitanja opkoračenja. Ovom korespondencijom uviđa se obimnost opsega značenja ovog pesničkog postupka i otkriva posvećenost i veliko interesovanje prof. Petrovića prema sveobuhvatnosti pojave. Upravo takva fokusiranost na problem nadogradila je sva dosadašnja tumačenja ovog pojma, te omogućila višestruke relacije sa različitim tradicijama. Kulturološka kontekstualizacija ne samo da je indicirala raznovrsnost i definicija i realizacija pojave opkoračenja, nego je rezultirala i impliciranjem aspekta recitovanja poezije, odnosno načina čitanja stihova u jakom opkoračenju u engleskoj, ruskoj i srpskohrvatskoj tradiciji. Na osnovu pauze kao kriterija prof. Petrović ukazuje da u srpskohrvatskom jeziku koegzistiraju dve tradicije čitanja (ruska i engleska) u zajedničkoj evropskoj istoriji čitanja poezije, odnosno dva načina interpretacije opkoračenja u čitanju, što svedoči o postojanju dve vrste čitalaca: one koji pravi pauzu na kraju retka – više tradicionalna, staromodna i one koji ne pravi pauzu – moderna, urbanija. Dakle, njegova istraživanja potvrđuju da se mesto opkoračenja u usmenoj interpretaciji na različite načine glasom markira. Rasvetljavanje pitanja opkoračenje podsticajno je i za sagledavanje pojave nenaglašene rime i njenog statusa u srpskohrvatskoj poeziji. Potom, ponovo se minucioznije razmatra veza između Perijeve i Lordove koncepcije opkoračenja i našeg zajedničkog pojma opkoračenja, čime se prethodna tumačenja u spisima o stihu preciziraju.

Sanja J. Paripović Krčmar

OBSERVATIONS ON ENJAMBMENT IN CORRESPONDENCE OF SVETOZAR PETROVIĆ

Summary

The paper presents segments of correspondence between professor Svetozar Petrović and his colleague, professor James Bailey on the complexity of enjambement. Their discussion based on the common interest has significantly contributed to this field of study, by improving all previous interpretations of the term and offering additional implications of the study. At the same time, previous observations and various points of view presented in Petrović's writings on the verse are specified. Above all, the importance of cultural contextualization of this metric phenomenon and its connection with different poetry reading traditions is emphasized.

Keywords: Svetozar Petrović, James Bailey, enjambement, end-stopped line, reading lines traditions, scansion, unstressed rhyme, necessary enjambement, nonperiodic enjambement – adding style, Parry and Lord

CITIRANA LITERATURA

- Lord, A. B. (1990). *Pevač priča I (teorija), 2 (primena)*. Beograd: Idea.
- Melvinger, J. (1988). Sintaktička, asintaktička i ostala opkoračenja u suvremenom pjesništvu. U: Petrović, S. (ured.) *Stih u pesmi*. Colloquia Litteraria: Metrica et poetica III. Novi Sad: VANU, 123–135.
- Paripović Krčmar, S. (2018). Duh vremena u staromodnom odelu – *Soneti sa sela* Slobodana Zubanovića. U: *Poezija Slobodana Zubanovića*, zbornik radova. Novi Sad: Matica srpska, 82–93. (štampano ćirilicom)
- Paripović Krčmar, S. (2018). Zapažanja o opkoračenju u spisima o stihu Svetozara Petrovića. U: *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XLIII/1. Filozofski fakultet: Novi Sad, 469–483.

Гордана Р. Штасни*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК: 811.163.41'373
DOI: 10.19090/gff.2020.2.171-189
Оригинални научни рад

КОНЦЕПТУАЛНЕ ВРЕДНОСТИ ЛЕКСЕМЕ *ДРВО* И ЊЕНИХ ДЕРИВАТА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

На основу лексичког значења лексеме *дрво* и њених деривата утврђују се појмовни домени којима посматране јединице припадају с обзиром на њихове значењске реализације. Будући да је лексема *дрво* вишезначна, њено семантичко-деривационо гнездо је развијено и обухвата више од две стотине деривата с потврдом у РМС и РСАНУ. Компоненцијалном анализом утврђене су компоненте значења из примарне реализације мотивног појма које су у функцији индуктора даљих деривата. Анализа показује да су деривати различитог степена, различите творбене структуре, а да се на основу значења уклапају у девет појмовних домена са већим бројем лексема и у пет појмовних домена са по једним представником.

Кључне речи: лексема *дрво*, деривати, концептуализација, појмовни домени, српски језик.

1. УВОД

У овом истраживању утврђују се појмовни домени који се у српском језику концептуализују посредством лексеме *дрво* и њених деривата. Појмовни домени су општијег карактера и представљају вишу семантичку категорију у односу на појединачно лексичко значење; чине их скуп лексема које деле важна категоријална обележја (архисему и диференцијалне семе високог ранга) из којих произилази њихова концептуална сродност. Дакле, на основу концептуалне вредности сагледана је припадност деривата одређеним појмовним доменима. Тако се у исти домен укључују јединице које се тичу истог концепта, без обзира на њихове морфолошке карактеристике.

Семантичке интерпретације одабраног предмета истраживања засноване су на елементима концептуалне анализе, уз примену метода компонентцијалне анализе. Наиме, везу између појмовних домена и

* gordanastasni@ff.uns.ac.rs

семантичких промена мотивног појма и његових деривата могуће је боље сагледати посредством компоненцијалне анализе. „Разлагање семантичког садржаја лексема на његове семе омогућиће јасније уочавање принципа по којима се обележја одређеног појма хијерархизују у свести говорника индукујући нове садржаје” (Штрбац – Штасни, 2017: 9). Лексеме имају сложену семантичку структуру која је грађена од компонената које се различито комбинују при формирању значења друге лексеме. Међутим, нису све семантичке компоненте подједнако језички релевантне, без обзира на то што су све оне носиоци одређених информација (Lyons, 1995: 108; Leech, 1983: 89). Само неке од њих утичу на стварање нових значења и/или нових лексема.

Компоненцијалном анализом семантичког садржаја лексеме *дрво* утврдиће се компоненте значења које су у функцији индуктора како нових значења у оквиру њене семантичке структуре тако и у творби нових лексема које су с њом у семантичко-деривационој вези.

2. СЕМАНТИЧКА СТРУКТУРА ЛЕКСЕМЕ ДРВО

Лексема *дрво* има полисемантичну структуру. РМС бележи три реализације. Примарно значење садржи појмовну вредност именованог ентитета – архисему (*биљка*), са квалификаторима који представљају диференцијалне семантичке компоненте високог ранга – сема трајања (*дугогодишња*), затим сема састава, делова дрвета (*стабло, гране, корен*) ‘дугогодишња биљка са стаблом, гранама и корењем’. Секундарно значење ‘сасечена дрва’ засновано је на синегдохи (*целина – део односно дрво – део дрвета, комад дрвета*), а фигуративно значење ‘ударац дрвеним штапом’ почива на метонимији оствареној по обрасцу *биљка → предмет направљен од ње → резултат радње* или *радња која се изводи помоћу тог предмета*.

У РСАНУ ова лексема има пет семантичких реализација. Лексикографска интерпретација примарног значења обухвата следеће елементе: архисему и диференцијалне семе високог ранга квалитативног типа: *вишегодишња, висока, чврсте грађе*, уз навођење партонима именованог ентитета. Посебно се у дефиницији лексеме *дрво* издвајају компоненте које се односе на партоним *стабло (кореном причвршћено за земљу, у средњем делу голо, при врху обрасло гранама и лишћем)*. Фигуративно подзначење ‘породица, лоза, стабло’ индуковано је метафоричном асоцијацијом која је заснована на компоненти изгледа именованог ентитета.

Прва секундарна реализација ‘исечено, исцепано комађе стабла и грана дрвета које се употребљава за огрев’ углавном је подударна с оном датом у РМС, али се треће по реду значење ‘најчвршћи део стабла и грана, између сржи и лике, који се као материјал употребљава у занатству, индустрији, грађевинарству и др.’ не наводи у РМС. Оно је настало под утицајем синегдохе, при чему се део одређене целине именује називом саме целине.

И четврто значење, обележено као покрајинизам, није укључено у лексикографску интерпретацију ове лексеме у РМС. Оно је засновано на метонимијском преносу по моделу *материја* → *предмет израђен од те материје* и гласи ‘назив који се ради лакшег, бржег казивања даје од случаја до случаја разним дрвеним предметима (обично једноставним) и њиховим деловима’. Међутим, подзначење кодирано као фигуративно ‘ударац дрвеним штапом’, у РМС се наводи као самостална секундарна реализација (трећа по реду).

Последње значење у низу са својим подзначењима такође није уврштено у РМС. Све реализације су покрајинизми и настале су углавном под утицајем метонимије (*материја* → *предмет/део предмета израђен од те материје*) а. ‘брод, лађа’; б. мн. (дрвета) ‘даске што се стављају изнад мртваца кад се леш без ковчега положи у раку’; в. мн. ‘вешала’.

Семантички садржај мотивне речи одражава се на њене деривационе могућности. Семантичко-деривационо гнездо лексеме *дрво* садржи више од сто деривата различитих морфолошких и деривационо-семантичких карактеристика (на основу података из РМС). С намером да се системски и што потпуније сагледају семантичко-деривационе способности лексеме *дрво*, грађа је допуњена јединицама ексцерпираним из РСАНУ (још око стотину деривата). Углавном су то лексеме територијално маркиране као покрајинизми, али има и архаизама, индивидуалних творевина, кованица, необичних образовања и сл.¹

¹ Нису узети у обзир деривати изведени од дијалекатског облика *древ* (*дријево*) покр. 1. ‘дрво (које расте)’; 2. фиг. заст. ‘брод, лађа’ будући да овај покрајинизам нема развијену деривациону мрежу. У РМС је забележена само збирна именица *древад*, а у РСАНУ и *древац*, *древен*, *древенда*, *древеће*, *древје*, *древодела*, *древце*.

3. ПОЈМОВНИ ДОМЕНИ

3.1. Лексемом *дрво* мотивисана је творба деривата који се својом семантиком не удаљавају од мотивног појма. У првом реду то су збирне именице, граматичка образовања, *дрвеће* и *дрвље* и покрајинизми *дрвад*, *дрвљад*, *дрвљеће*, *дрвље* (у народној песми). На творбеном плану посматране јединице су деривати првога степена изведени суфиксима карактеристичним за парадигму којој припадају (-овина; -ећи; -ни, -ов; -ад, -ље), док суфикс -иште има пак несистемску употребу у комбинацији с основом именице.²

Примарним значењем лексема *дрво* успоставља синонимну везу с примарним значењем мотивне речи, а подзначања ‘најчвршћи део стабла’; б. ‘дрвенасто, одрвенело ткиво биљке уопште’ такође је одређују као елеменат овога скупа својом партонимском компонентом,³ коме припада и дериват *дрвљика* индив. ‘стабло, дрво’ и *дрвиште* ‘дрва за огрев’. Партоними су засновани на односу *део* – *целина*, који је типичан за синегдоху. Слично је и са лексемом *дрвенчица*, која је у РСАНУ означена као необична и са значењем ‘одрвенела ћелија биљке’.

3.2. ЧОВЕК. С мотивном речју *дрво* најпродуктивнија су именичка образовања с човеком као денотатом. Овом појмовном домену припадају агентивне и атрибутивне именице. Са становишта творбе речи то су доминантно сложеничке форме, ретко изведенице.

Изведеница *дрвар* има два значења, оба су агентивног типа: 1. ‘човек који сече или довози дрва из шуме, дрвосеча’; 2. ‘трговац дрвима’. Она је у основи другостепених моционих образовања *дрварка* и *дрварица* ‘женска особа која сече или скупља дрва у шуми или која продаје дрва’. Оба ова деривата имају веома развијену семантичку структуру.⁴ Трансформациони

² И. Клајн наводи да „значење дршке или ручице на некој алатки, као у *косиште*, *с(ј)екириште*, *грабљиште*, данас углавном спада у архаизме” (Клајн, 2003: 126). Овај податак наводимо јер је употреба суфикса -иште у комбинацији с именичким основама типична и системска у творби именица са значењем места, аугментатива и пејоратива. Све остала значења и комбинације су периферне, нетипичне.

³ На основу секундарне реализације ‘предмети израђени од дрвета, дрвенарија’ (покр.) овај дериват се уклапа у продуктиван домен који чине називи предмета направљених од дрвета.

⁴ Понављањем творбеног модела развија се семантика деривата *дрварица* 2.а. ‘лађа којом се превозе дрва’; б. ‘мазга на којој се преносе дрва’, као и деривата *дрварка* 2. ‘корпа за преношење, превоз дрва’ и 3. мн. покр. ‘кола за превоз дрва’. У РМС значење

модел који одговара сложеницама агентивног типа изражава се формулом *онај који ‘значање глагола у основи’ дрво*. Основа мотивне речи *дрво* представља прву сложеничку компоненту, која у парафрази има функцију објекта уз транзитивне глаголе – *дељати, красти, носити, сећи, продавати, трговати, цепати, резати, стругати*. Сложенице овог семантичког типа настале су сложено-суфиксалном творбом по моделу *Ио + о + Го + суфикс*. Међу њима су заступљени варијантни облици условљени употребом конкурентних суфикса који су типични у деривацији агентивних именица. Најпродуктивнији је суфикс *-(а)ц*, који се појављује у свим конкурентним варијантама, а алтернативни суфикси су: *-о* и *-а*; *-л(а)ц*, *-ица*, *-ар*.⁵

Лексеме *дрворезац* и *дрворезач* могу се двојачко тумачити: а) као сложенице настале по истом моделу или б) као деривати мотивисани сложеницом *дрворез*, са парафразом *онај који израђује дрворез*.⁶ Другачијег сложеничког типа су лексеме *дрворезбар* и *дрвостругар*. Њихова друга сложеничка компонента функционише као самостална реч, те им одговара модел *Ио + о + И*.

Са семантичког становишта овим сложеницама се денотира особа која се бави одређеним занатом или послом, при чему лексема *дрво* представља објекат манипулације, а семантика глагола открива облик манипулације. Поједини глаголи најчешће успостављају рекцијску везу с лексемом *дрво* (*дељати, резбарити, цепати*), док други имају знатно шири колокациони потенцијал (*красти, носити, резати, сећи, трговати*) и често граде обимне

3. зоол. ‘врста осе која леже јаја у стаблу бора или јеле’ мотивисано лексемом *дрво*, која у дериват уноси локационо значење.

⁵ Конкурентни суфикси се јављају у следећим јединицама: *-о, -а, -л(а)ц* и *-(а)ц* (*дрводељ, дрводеља, дрводелац* и *дрводељац*, с тим што се дериват *дрводељац* може довести у деривационо-семантичку везу са сложеницом *дрводеља*, и у том случају сматра се изведеницом с основом сложене речи); *-(а)ц* и *-ица* (*дрвокрадац* и *дрвокрадица*); *-ар* и *-(а)ц* (*дрворезар* и *дрворезац*); *-о, -а* и *-(а)ц* (*дрвосек*, *дрвосеча* и *дрвосечац*).

⁶ И. Клајн лексему *дрворезац* посматра у оквиру низа који чине сложенице с глаголском компонентом *резати* (*стаклорезац, печаторезац, каменорезац*) (Клајн, 2002: 57), али на другом месту, тумачећи сложенице изведене суфиксом *-ница* којима се углавном означавају просторије за обављање заната „за које се иначе употребљава суфикс *-ац*” даје и пример *дрворезница*, а као додатну информацију у заградни наводи: „уп. *дрворез-ац*” (Клајн, 2002: 62).

деривационе низове.⁷ Овој групи припада и лексема *дрвокрадица*, у којој коегзистира агентивно и атрибутивно значење.

Активна компонента из семантичког садржаја лексеме <i>дрво</i>	Семантички модел	Добијено именовање
учешће у обради	‘онај који сече или обрађује дрво и користи га у различите сврхе’	дрвар, дрварица, дрварка, дрводељ (дрводјељ), дрводеља (дрводјеља), дрводелац (дрводјелац), дрводељац (дрводјељац), дрвенција, дрворезар, дрворезац, дрворезач, дрворезбар, дрвоноша, дрвосек (дрвосјек), дрвосеча (дрвосјеча), дрвосечац (дрвосјечац), дрвостругар, дрвотржац, дрвопродавац, дрвоцепа (дрвоцјепа), дрвоцепка (дрвоцјепка)

Атрибутивним именицама *дрвендек*, *дрвендека* и *дрвендуна* означена је особа према физичким особинама ‘неспретан, неокретан, крут човек’, при чему се из појмовног садржаја лексеме *дрво* односно придева *дрвен* преноси имплицитна компонента *непокретљивост*, *непомичност*. Међутим, ово својство може бити и карактерна особина особе која је неосетљива, али и приглупа. Оба значења настала су под утицајем метафоричне асоцијације засноване на наведеној компоненти значења мотивног придева. Њихова творбена структура садржи следеће елементе По + И односно По + Ио + -а, при чему је придевска компонента носилац квалификације, а именичким делом конкретизован је носилац својства.⁸ У РСАНУ проналазимо и лексему

⁷У том смислу глагол *носити*, према увиду у РМС, са суфиксом *-ја* учествује у творби више од 50 сложеница, које претежно означавају особу. Продуктивне су и сложенице с основном глагола *красти* као другом саставницом (*дивокрадица*, *зверокрадица*, *кесокрадица*, *цепокрадица*, *коњокрадица*, *ловкрадица*, *људокрадица*, *мртвокрадица*, *рибокрадица*, *светокрадица*, *трешињокрадица*, *шумокрадица*). Нижа је продуктивност сложеница с основном глагола *трговати* (*велетржац*, *винотржац*, *коњотржац*, *ситнотржац*).

⁸П. Скок (1971: 439) бележи придев *дрвендекас* (Космет) ‘крут, незграпан’, који је и у појмовној вредности сложенице *дрвендуна* вулг. ‘дрвендекаста женска особа’. У РМС придев *дрвендекаст* има значење ‘који је крут, укочен, неспретан, као цепаница’.

дрволомија индив. ‘веома снажан човек’, а њено значење произилази из значења саставница *дрво* и *ломити*, те је потпуно семантички прозирно.

И дериват другог степена *дрвењак* мотивисан придевом *дрвен* у секундарном фигуративном значењу ‘укочен, безосећајан човек’ остварен је као атрибутивна именица.

Активна компонента из семантичког садржаја лексеме <i>дрво</i>	Семантички модел	Добијено именовање
непокретљивост, непомичност, чврстина	‘који је непокретан попут дрвета’	дрвендек, дрвендека, дрвендупа
	‘који је сличан дрвету у погледу испољавања осећања’	дрвењак
	‘који је сличан дрвету у погледу чврстине, снаге’	дрволомија

Ономастичке јединице такође припадају овој групи. То су презимена: *Дрваревић, Дрварек, Дрвениковић, Дрвенић, Дрвеница, Дрвенција, Дрвењак, Дрводелић, Дрводеља* (име), *Дрводјеља* и *Дрвођеља* (презиме).

3.3. РАДЊЕ, ДЕЛАТНОСТИ И СТАЊА. Овом домену припадају глаголи којима се означава каква активност, радња коју изводи човек – првостепени дериват *дрвити* 1. ‘намештати дрвене делове, дрвенарију (у згради)’; 2. ‘слагати дрва’; 3. ‘снабдевати се дрвима’, 4. ‘намештати, углављивати (нешто што се клима)’; дериват другог степена *дрварити* 1. ‘радити као дрвар, сећи дрва у шуми; фиг. тешко радити’; 2. ‘снабдевати кога дрвима за огрев’; 3. фиг. вулг. ‘пијанчити, пијанчевати, лумповати’, као и од њих изведене глаголске именице: *дрварење, дрвљење*.⁹

Својим секундарним значењем сложеница *дрвосеча* ‘сеча, обарање дрвећа у шуми; време вршења те радње’, као и глаголска именица *дрворезање* уклапају се у посматрани лексички скуп. Овде припада и сложеница

Сложеница *дрвендека* даје и глаголски дериват настао префиксално-суфиксалном творбом *удрвендечити се* са значењем ‘удрвенити се’.

⁹ Дериват *дрварити* могао би се интерпретирати и као дериват првог степена с обзиром на реализацију ‘сећи дрва у шуми’.

дрвокрађа ‘крађа дрва’. И називи делатности које човек обавља: *дрварство*¹⁰ и *дрводељство* (*дрводјељство*), *дрворезбарство*, *дрводеље* (*дрводијеље*), *дрводељина* ‘посао, занат дрводељин’ имају исту концептуалну вредност, па и назив дисциплине *дрвомерство* ‘дендометрија’.

Активна компонента из семантичког садржаја лексеме <i>дрво</i>	Семантички модел	Добијено именовање
учешће у обради	‘обрада дрвета и употреба у различите сврхе’	дрворезање, дрварство, дрводељство (дрводјељство), дрводеље (дрводијеље), дрводељина, дрворезбарство
манипулација дрветом	‘сеча, складиштење дрвета и употреба у различите сврхе’	дрвити, дрвљење, дрварити, дрварење, дрвосеча, дрвокрађа

Другу групу чине деривати којима се исказује стање или понашање човека, значење које је засновано на метафоричним асоцијацијама уз активирање компоненте *чврст*, *непомичан* – *дрвендечити се* ‘понашати се као дрвендек, држати се круто’.

Овом појмовном домену припојени су глаголски деривати, нарочито на основу њихових секундарних реализација. Тако се глагол *дрвенити* 1.а. ‘чинити дрвеним, дрвенастим’; – фиг. ‘чинити крутим, кочити’; б. ‘доводити у стање запрепашћења, у запањеност, потиштеност и сл.’, поред манипулативно-каузативног значења остварује и као глагол емоционалног стања. Са истим значењем је и регионално маркирани дериват *дрвечити* (*се*). Овом појмовном домену могли бисмо придружити и префиксирани глагол *подрвенети* (*подрвењети*) ‘постати као дрво’.

Читав низ префиксираних медијалних глагола који су мотивисани другостепеним глаголским дериватом с основном придева *дрвен* → *дрвенити се* ‘постајати дрвен, дрвенаст, укочен, без живота, запрепашћивати се’ уклапају се у посматрани појмовни домен: *задрвенити се* ‘постати дрвен, претворити се у дрво’, *здрвенити се* ‘постати дрвенаст, постати тврд као дрво’; фиг. ‘укрутити се, укочити се; запањити се’, *одрвенити/одрвенети се* (*одрвењети се*) 1. ‘постати дрвен, дрвенаст; 2. фиг. а. ‘постати непокретан, укочен, укрутити се’; б. ‘постати

¹⁰ РСАНУ не бележи лексему *дрварство*, а њена дефиниција је у РМС ‘наука о дрвету’, а прикладније би било ‘посао дрвара’.

безосећајан, неосетљив, крут (у понашању и сл.)’, *удрвенити се* ‘постати као дрво, укрутити се, укочити се, здрвенити се’. Овде припада и покрајинизам, префиксално-суфиксална твореница, *одрвочити се* ‘одрвенети (се)’.

Суфиксирани глагол *дрвити се*, дериват првог степена, има основно значење активности ‘снабдевати се дрвима, дрварити се’, а секундарно којим се означава стање ‘дрвенити се’, док се у његов префиксирани дериват *удрвити се* ‘удрвенити се’ у потпуности преноси садржај секундарне реализације мотивног глагола.

Активна компонента из семантичког садржаја лексеме <i>дрво</i>	Семантички модел	Добијено именовање
чврст, непомичан, тврд	‘добити/добитијати неко својство дрвета’	дрвендечити се, дрвенити, дрвечити (се), подрвенети (подрвењети), дрвенити се, дрвити се, удрвити се, удрвенити се, задрвенити се, здрвенити се, одрвенити/одрвенети се (одрвењети се), одрвочити се

3.4. ЖИВОТИЊЕ. Домену животиња припадају зооними. У случају суфиксираних номинација и у појединим сложеницама мотивни појам, односно именичка компонента, има функцију локализатора с ознаком простора у којем именована животиња (инсект) живи – *дрвенар* ‘врста мрава који живи у шупљинама дрвета’, *дрвољуб* ‘врста инсекта, кукаца тврдокрилца *Dendrophilus*’, *дрвуља* ‘врста инсекта *Gasterocerus*’ или полаже јаја – *дрварица/дрвенара/дрвенарица* ‘врста осе’. Слична је мотивациона база и у сложеници *дрволаз/дрволаж/дрволаш/дрволаз* ‘врста змије која пузи по дрвећу’.

Другој групи зоонима одговара трансформациони модел у којем лексема *дрво* има функцију објекта, а транзитивни глагол представља другу сложеничку компоненту (Ио + о Го + суфикс): *точити* – *дрвоточац/дрвоточица* ‘породица лептира чије ларве буше ходнике у дрвету’; *јести* ‘дупсти, гристи (о црву)’ – *дрвојед/дрвоједац* ‘група малих корњаша, шумских штеточина’; *ждерати* – *дрвождер/дрвождерац* ‘инсект који једе дрво’; *гристи* – *дрвогриз* ‘врста инсекта тврдокрилца *Luctus* чије ларве нагризају дрво’; *бушити* – *дрвобушац* ‘врста шкољке која буши дрво на бродовима’; *морити* ‘уништавати’ – *дрвомор/дрвомора/дрвоморац* ‘врста инсекта, тврдокрилца корњаша *Ips*

tyrographus'. Овим називима означене су штеточине које припадају нижим животињским врстама.

Ретко се лексемом *дрво*, било у изведницама било у сложеничким образовањима, мотивишу називи других животиња, попут птица или риба. То су по правилу покрајинизми, *кљујдрво* 'велики детао', чија је мотивација прозирна (радња коју ова птица изводи на дрвету; она сатима може кљуцати дрво у потрази за храном) и *дрвенац* 'бакалар', риба која бојом и својим изгледом подсећа на грану.

Активна компонента из семантичког садржаја лексеме <i>дрво</i>	Семантички модел	Добијено именовање
дрво као простор	'онај чије је станиште у дрвету' 'онај који полаже јаја на дрвету' 'онај што се креће по дрвету'	дрвенар, дрвољуб, дрвуља дрварица, дрвенара, дрвенарица дрволаз, дрволаж, дрволаш, дрвоплаз
дрво као материја (објекат)	'онај што једе/ждере/гризе дрво' 'онај што буши дрво' 'онај што уништава дрво'	дрвојед, дрвоједац; дрвождер, дрвождерац; дрвогриз; кљујдрво дрвобушац дрвомор, дрвомора, дрвоморац
боја	'онај што има боју дрвета'	дрвенац

И у овој тематској групи су веома заступљени варијантни облици. Најпродуктивнији је суфикс *-(a)ц* који се јавља у сложено-суфиксалним облицима, а његови конкуренти су *-ø* (*дрвоједац* и *дрвојед*; *дрвождерац* и *дрвождер*) сасвим по изузетку и *-ица* (*дрвотоцац* и *дрвоточица*). Чести су и облици с фонолошким варијацијама (*дрволаз/дрволаж/дрволаш/дрвоплаз*). За једну врсту осе потврђена су три назива различитог деривационог статуса: другостепени деривати *дрварица* изведен суфиксом *-ица*¹¹ и *дрвенара* с основом придева *дрвен* и суфиксом *-ара* и дериват трећег степена *дрвенарица* с основом деривата *дрвенара* и изведн суфиксом *-ица*.

¹¹ Дериват *дрварица* у зоонимском значењу може се одредити и као дериват првог степена, изведен суфиксом *-арица*. Међутим, ово значење је део полисемантичке структуре мовираног облика *дрварица*, те га стога приказујемо као дериват другог степена.

3.5. ПРЕДМЕТИ. Именице с предметним значењем су претежно другостепени деривати с основом придева *дрвен*, који у њих преноси своје примарно градивно значење ‘који је начињен од дрва, дрвета’. Семантички опсег деривата из ове категорије доста је широк. Креће се од збирног значења које је реализовано лексемама заст. *дрвољ*, покр. *дрвор*, *дрварија*¹² и *дрвенарија* ‘предмети од дрвета’, покр. *дрвуљан/дрвуљарија/дрвуљија* ‘дрвенарија’, покр. *дрвечија* ‘дрвена грађа (кочеви, летве, даске)’ преко општег значења ‘оно што је начињено од дрвета’ у дериватима *дрвењак* ‘оно што је начињено од дрвета: а. штап; б. мост; в. (обично у мн.) дрвена обућа’ и *дрвендор* покр. ‘дрвени део каквог предмета’. Семантичка конкретизација именица овога типа постиже се лексичким спајањем с именицама које су у функцији денотата, као у случају лексеме *дрвењача* у споју с именицама *чаша* или *кашика*.¹³

Делимично спецификовано значење остварено је у деривату *дрвенина* ‘дрвени део кућног намештаја, дрвенарија’, а са потпуном спецификацијом и одређеним денотатом јављају се суфиксали: *дрвеница* ‘дрвени део самара’, покр. *дрванце* ‘дрвени суд за пиће’, покр. *дрвакиња* ‘пећ која троши много дрва’, покр. *дрвчаник* ‘попечна дрвена полуга на колима за коју се привезују конопци од хамова, ждрепчаник’ и сложенице *палидрвце* ков. заст. ‘шибица’, *дрвомер* ‘справа за мерење висине и дебљине дрвета’.

Овом домену припајамо и сложенице *дрворез*, *дрвотисак* и заст. *дрвотис*, те дериват *дрворезина* ‘дрворез који служи као клише за штампање’, ков. заст. *дрвопис* јер се оне могу схватити као опредмеђени резултат радње.¹⁴

Са деривационог аспекта конкурентност испољавају суфикси заступљени у дериватима са збирним значењем: *-арија* (у споју са именичком основом) *-ољ*, *-ор*, и сложени суфикси (*-уљан*, *-уљарија*, *-уљија*), и то све у покрајинизмима.

Већина ових именица има развијену семантичку структуру. Сва значења с предметном денотацијом добијена су метонимијом типа *материјал* → *предмет начињен од тог материјала*, и то у односу на реч *дрво* или придев *дрвен*, понављањем творбеног модела, а само поизузетку посредством метафоричне асоцијације када је у питању пренос именовања с предмета на човека (*дрвењак*).

¹² У РСАНУ лексема *дрварија* има и секундарно значење ‘експлоатација дрвета, снабдевање дрветом, дрварење’.

¹³ Лексема *дрвењача* има секундарне реализације 2. ‘дрвена кућа, дрвењара’; 3. ‘дрвена нога’; 4. инд. ‘дрвна влаканца која се додају целулози у индустрији папира’.

¹⁴ Лексема *дрворез* има терминологизовано секундарно значење: граф. ‘репродуковање и умножавање слика или цртежа помоћу дрвених плоча; тако добијена слика’.

Активна компонента из семантичког садржаја лексеме <i>дрво</i>	Семантички модел	Добијено именовање
материјал за израду предмета	‘онај који је направљен од дрвета’	дрвени предмети уопште: дрвољ, дрвор, дрварија, дрвенарија, дрвуљан, дрвуљарија, дрвуљија, дрвечија, дрвењак, дрвендор посуђе и прибор за јело: дрвењача, дрванце дрвени део неког предмета: дрвенина, дрвеница, дрвчаник
димензије (обим и висина)	‘опредмећени резултат радње’ ‘справа за мерење висине и дебљине дрвета’	дрворез, дрвогисак, дрвотис, дрворезина, дрвопис дрвомер

3.6. ОСОБИНЕ. У оквиру посматраног домена регистроване су јединице с граматичким значењем – посесивни придеви: нераспростра. *дрветов*, релациони придеви – необ. *дрвећи*, *дрвни*, деривати првог степена. По свом семантичко-деривационом потенцијалу издваја се придев *дрвен*, који развија богату деривациону мрежу захваљујући свом семантичком садржају. Посебну индуктивну моћ има његова секундарна реализација 3. фиг. ‘који је без живота, без осећања, укочен, крут’. Овим значењем мотивисани су апстрактуми *дрвенило* ‘стање, особина особе која је укочена, безизражајна као да је дрвена, укочена’ и *дрвеност* ‘својство онога што је дрвено; фиг. неосетљивост, укрућеност, укоченост’, *одрвенелост* (*одрвењелост*) ‘стање онога који је одрвенео, онога што је одрвенело; фиг. духовна крутост, конзерватвност’, као и код симилативних придева, деривата другог степена, у случају придева *дрвењаст/дрвенаст* 1. ‘који је као од дрвета’;¹⁵ 2. фиг. ‘безосећајан, неосетљив; укочен, непокретан’ док дериват *дрвенкаст* функционише као његов варијантни облик са суженим значењем ‘дрвенаст (2)’. Апстрактум *дрвенастост*, означен као необичан, такође припада овом домену на основу реализације ‘особина онога који је дрвенаст’, као и прилог *дрвењасто* настао конверзијом и са значењем ‘на дрвењаст начин, неспретно, круто’. И покрајинизам *дрваст*, првостепени дериват, има искључиво значење индуковано метафором, којим се именује

¹⁵ У РСАНУ са истим значењем регистрована и лексема покр. *дрвеничав*.

карактерна особина човека ‘крут, задрт, тврдоглав’. Такви су и деривати мотивисани сложеницом *дрвендека* – квалитативни придев *дрвендекаст* ‘који је по природи дрвендек, који се односи на дрвендеке, неспретан’ и прилог *дрвендекасто* ‘као дрвендек, неспретно, неокретно’, као и придевска сложеница *дрвеноног* ‘који има дрвену ногу’ и прилози у функцији квалификације одређеног стања или радње: *одрвењено* необ. ‘као дрвен, укрућено’; *дрвено* ‘попут дрвета, без живота, укочено, тврдо, неспретно’; *дрвењасто* ‘дрвено’. Својеврсна особина изражена је и сложеним квалитативним придевом *дрволик* ‘који је сличан дрвету (стабљика)’.

Активна компонента из семантичког садржаја лексеме <i>дрво</i>	Семантички модел	Добијено именовање
градивни материјал	‘који је од дрвета’	дрвен, дрвеноног
непокретност	‘који је непокретан као дрво’	дрваст, одрвењено
	‘који је неосетљив, крут, укочен као дрво’	дрвен, дрвенило, дрвеност, одрвенелост (одрвењелост), дрвењаст, дрвенаст, дрвењасто, дрвено, дрвењасто, дрвендека, дрвендекаст, дрвендекасто
изглед	‘који је као дрво’	дрволик, дрвљан

Са промењеним денотатом (не односи се на човека) регистрован је нераспрострањени квалитативни придев *дрвљан* ‘који истерује, развија грану, лист (а не плод); на којем нема плода’.

3.7. ПРОСТОР. Лексема *дрво* има значајну мотивациону улогу у деривацији именица с просторним значењем. У првом реду то су именице којима се означава место где се одлажу дрва, при чему је партонимска компонента мотивног појма у функцији индуктора деривације. Њихова семантичка структура је углавном двозначна, с примарном реализацијом ‘место где се држе дрва’ и подреализацијом ‘складиште или стовариште дрва, продавница дрва’. У појединим дериватима или коегзистирају обе реализације, или се остварује само једна од њих. Суштински, њихова

категоријална обележја се не разликују значајно (затворен наменски простор), те их стога приказујемо као јединствен лексички скуп.

Ове јединице имају изражене варијантне облике у чијој су деривацији заступљени различити суфикси, који међусобно функционишу као конкурентне форме. Са доминантним значењем ‘место где се држе дрва’ регистроване су јединице: *дрвало*, *дрваница*, *дрвариште*, *дрварник*,¹⁶ *покр. дрвљаник*, *дрвљак*, *дрвљеник*, *дрвнара*, *покр. дрвник*, *дрвњак*, *дрвеник*, а са значењем ‘складиште или стовариште дрва, продавница дрва’ посведочени су деривати *дрвара* и *дрварница*. Ови облици су изведени различитим суфиксима (-ало, -љак, -ник, -њак, -ара). У њиховој структури заступљени су и сложени, уланчани форманати (-аница, -ариште, -арник, -љаник, -љеник, -нара, -еник, -арница). У деривационом систему регуларна је употреба већине наведених суфикса, док се поједини јављају у дијалектизмима (-љак, -ариште, -нара).

Сложеница *дрвоцеп* (*дрвоцјеп*) својим примарним значењем ‘место где се цепају дрва’ уклапа се у посматрани домен, а њено секундарно значење настало под утицајем синегдохе гласи ‘пањ, клада на којој се цепају дрва’.

Овом домену припадају и деривати *дрвенара/дрвењара* ‘дрвена кућа’, као и називи занатлијских радионица: *дрводељница* (*дрводјељница*) ‘дрводељина радионица’ и *дрворезница* ‘радионица у којој се израђују ствари изрезане у дрвету’. Ако се сложеница *дрворед* семантички интерпретира као ‘место, односно пут или стаза оивичена посађеним дрвећем’, као што је то у РСАНУ, онда и ова лексема припада посматраном појмовном домену.

Приказаним дериватима именује се отворени или затворени наменски простор, а лексема *дрвосечина* (*дрвосјечина*) ‘део шуме који се сече или је одређен за сечу’, као назив дела природног простора такође припада овом домену.

¹⁶ У РСАНУ лексема *дрварник* има секундарно значење ‘део шуме одређен за сечу’.

Активна компонента из семантичког садржаја лексеме <i>дрво</i>	Семантички модел	Добијено именовање
материја за огрев	‘где се дрво одлаже, складишти, продаје’	дрвало, дрваница, дрвариште, дрварник, дрвљаник, дрвљак, дрвљеник, дрвнара, дрвник, дрвњак, дрвеник; дрвара, дрварница; дрвоцеп (дрвоцјеп)
материја за обраду	‘где се дрво обрађује и користи у различите сврхе’	дрводелница (дрводјелница), дрворезница
грађевинска материја	‘кућа саграђена од дрвета’	дрвенара, дрвењара

3.8. РЕЧИ СУБЈЕКТИВНЕ ОЦЕНЕ. Деривација именица с мотивном речју *дрво* којима се исказује субјективна оцена није нарочито плодна. То су деминутиви, првостепени деривати, варијантни облици, изведени различитим суфиксима: *дрвенце*, *дрвешце* и *дрвашце*, *дрвка*. Лексема *дрвце*, поред деминутивног значења, има следеће секундарне реализације засноване на синегдохи: 2. ‘ситно исцепано дрво’; 3. ‘шибица’. Овде припада и збирна именица *дрвцад*. РСАНУ бележи и необичан деминутивни облик *дрвећице*, с ознаком индивидуално, те лексему *дрвица* ‘мање парче дрвета’. Варијантни облици деривата последица су употребе различитих суфикса с основном деминутивном функцијом: *-енце*, *-ешце*, *-ашце*, *-ка*, *-ица*.

Активна компонента из семантичког садржаја лексеме <i>дрво</i>	Семантички модел	Добијено именовање
величина	‘мало дрво’	дрвенце, дрвешце, дрвашце, дрвка, дрвце, дрвцад, дрвећице
	‘велико дрво’	дрветина, дрвина, дрворак, дрвуљина, дрвурина
	‘мање парче дрвета’	дрвица

Творба аугментатива је веома ниске продуктивности. У РМС је регистрован само један дериват *дрветина* изведен типичним аугметативним суфиксом *-етина*, а у РСАНУ и неуобичајени облик *дрвина*, покрајинизам *дрворак*, *дрвуљина*, *дрвурина*. У њиховој творби је заступљен суфикс *-ина*, те

уланчани суфикси *-уљина*, *-орак*, *-љика* међу којима се успоставља конкурентни однос.

3.9. ГЉИВЕ. Гљиве се разликују од биљака и животиња и предствљају посебну групу организама. Сличност са животињама видљива је у њиховој номинацији односно семантичкој бази која је истоветна за неке инсекте. У РМС су посведочена само два сложеничка творбена дублета *дрвојед* и *дрвојетка* ‘врста гљиве’, а у РСАНУ и сложеница *дрвоток* са истим значењем. Прозирна је мотивација за сложеничко именовање гљиве *дрвојед/дрвојетка/дрвоток*. Она је опасна за дрвене грађевине јер њен мицелијум растаче дрво.¹⁷

Активна компонента из семантичког садржаја лексема <i>дрво</i>	Семантички модел	Добијено именовање
дрво као материја (објекат)	‘оно што једе/растаче дрво’	дрвојед, двојетка, дрвоток

3.10. ОСТАЛИ ДОМЕНИ. Домени репрезентовани малим бројем дривата или само једним дериватом значајни су јер употпуњују компетуализацију стварности посредством појма *дрво* и његових деривата. То су следећи домени: НОВЧАНА НАДОКНАДА *дрварина* 1. ‘новац за куповину дрва’; 2. ‘порез или такса за сечу дрва у шуми или као царинска пристојба за увоздрва’; ПИЋЕ *дрвеника* покр. ‘врста вина’, МЕРА *дрвењка* покр. заст. ‘мера за жито (око 50 литара)’; СМЕСА *дрвомаз* заст. ‘балеге или смеша од говеђе балеге, пепела, лужне воде и др. за премазивање повређених места на воћкама или дрвећу уопште’, БИЉКА *дрвац* ‘шимшир *Vixus sempervirens*’. Назив жбуна *дрвац* је с јасном мотивацијом – то је дрвенаста биљка, налик дрвету.

4. ЗАКЉУЧАК

У овом истраживању предмет рада представља лексема *дрво* са својим дериватима. Најпре су компоненцијалном анализом утврђене активне и

¹⁷ Она се појављује попут беле вате на површини влажне дрвене подлоге и излучује капљице воде као сузе, чиме је мотивисано њено латинско име *lacrimans* (који плаче) (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16356>).

продуктивне компоненте значења из мотивног појма које су у функцији индуктора како нових значења тако и нових лексичких јединица.

Доменом ЧОВЕК обухваћен је највећи број деривата. Језгро овог домена представљају агентивне именице у чијој појмовној вредности мотивни појам представља објекат манипулација различитог типа, што је уочљиво и код јединица које попуњавају такође продуктиван домен РАДЊЕ И АКТИВНОСТИ. Атрибутивне именице настале под дејством метафоре индуковане су имплицитним компонентама *непокретљивост*, *непомичност*, *тврдоћа* заступљеним у појмовном садржају мотивне речи. Међу глаголским дериватима којима се изражава концепт СТАЊА или ПОНАШАЊА човека активне су исте компоненте и исти трансформациони механизам. И деривати из домена ОСОБИНЕ настали су под дејством истоветних метафоричних асоцијација.

Извесна семантичка специфичност испољава се међу зоонимима. У њиховим називима мотивни појам има функцију локализатора или објекта који животиња уништава, чија је номинација мотивисана човековим искуством. Домену ЖИВОТИЊЕ припадају деривати којима се претежно именују ниже животињске врсте.

Будући да се дрво користи као материјал за израду различитих ПРЕДМЕТА, и овај домен садржи доста јединица с предметним значењем које се развија посредством метонимијског принципа. У њиховој деривацији значајан је придев *дрвен* и његово градивно значење.

Доменом ПРОСТОРА обухваћене су лексеме којима се именује наменски простор (за чување дрвета), кућа саграђена од дрвета или занатлијске радионице, при чему је номинација ових ентитета такође заснована на људском искуству и употреби дрвета као средства за огрев или грађевинског материјала.

Са мањим бројем представника су домени којима су обухваћена ИМЕНА СУБЈЕКТИВНЕ ОЦЕНЕ и ГЉИВА, док су остали домени конституисани углавном на основу само једног деривата (НОВЧАНА НАДОКНАДА, ПИЋЕ, МЕРА, СМЕСА, БИЉАКА). Појмовни домени указују на изразиту антропоцентричност, која се рефлектује и у лексикону, што је последица непосредног човековог искуства с именованим ентитетом – дрво као извор топлоте (које се као такво чува у наменском простору), дрво као материјал за израду различитих предмета (предмети), као и деривати с човеком као денотатом (занатлије и др.).

На крају, формирање концепта зависи од средине, друштвених околности, степену материјалне културе, начину живота у одређеном времену, о чему сведоче бројни покрајинизми и архаизми, као и потврђене агентивне именице (*дрвотржац*, *дрвоцена*), али називи посуђа и прибора за јело направљених од дрвета.

Gordana R. Štasni

CONCEPTUAL VALUES OF THE LEXEME *TREE* AND ITS DERIVATIVES
IN THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

On the basis of the lexical meaning of the lexeme *tree* and its derivatives, conceptual domains and ordered unities which are related to them are established. The lexeme *tree* has a polysemous structure, and its semantic-derivational network has over 200 derivatives excerpted from the Serbian dictionaries *RMS* and *RSANU*. In this research, componential and conceptual analysis are implemented. The analyses show that derivatives belong to different conceptual domains: MAN, PROPERTIES, ACTION AND STATE, TREE, ANIMALS, SPACE, OBJECTS with a larger number of representatives; and the domain of WORDS WITH SUBJECTIVE ASSESSMENTS (diminutives and augmentatives) and MUSHROOMS with a smaller number of derivatives and five domains that have only one unit: CASH, DRINK, MEASUR, MIX and PLANT.

On the level of derivational variant forms, especially dialectisms, it is shown that the same concept has different forms specific to a particular speech area. Derivational analyses also indicate a high potential of the adjective *wooden* which inducted further derivation. New derivatives motivated by the adjective *wooden* contain meaning related to building and the implicit components *immobility* and *hardness* contain it in their conceptual values. The metaphoric associations are in the base of these meanings and, as a rule, their denotatum is a man. In the case of 1st derivational level (with the stem of the motivating word) different semantic processes are activated – metonymy and synecdoche.

Conceptual domains point to very pronounced anthropocentricity which is reflected in the Serbian lexical system. It is a consequence of man's experience with this entity – wood as a source of heat, wood as a material for making various objects (objects), as well as derivatives with the man as a denotatum (artisans, etc.).

Keywords: the lexeme *tree*, derivatives, conceptualisation, conceptual domain, Serbian.

ИЗВОРИ

- RMS – *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* (1967–1976). Novi Sad: Matica srpska. Zagreb: Matica hrvatska. (rečnik objavljen na ćirilici)
- RSANU – *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. IV– (1966). Beograd: SANU – Institut za srpski jezik SANU. (rečnik objavljen na ćirilici)

ЛИТЕРАТУРА

- Klajn, I. (2002). *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Prvi deo – slaganje i prefiksacija*. Beograd – Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Institut za srpski jezik SANU – Matica srpska. (knjiga objavljena na ćirilici)
- Klajn, I. (2003). *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Drugi deo – sufiksacija i konverzija*. Beograd – Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Institut za srpski jezik SANU – Matica srpska. (knjiga objavljena na ćirilici)
- Lyons, J. (1995). *Linguistic semantics: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leech, G. (1983). *Semantics*. Harmondsworth: Penguin Ltd.
- Skok, P. (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Štrbac, G.–Štasni, G. (2017). *Somatizmi i konceptualizacija stvarnosti u srpskom jeziku (glava i njeni delovi)*. Novi Sad: Filozofski fakultet. (knjiga objavljena na ćirilici)

Гордана Штрбац*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК: 811.163.41'373
DOI: 10.19090/gff.2020.2.191-205
Оригинални научни рад

ЛЕКСЕМА ЗЕМЉА КАО ОДРАЗ ЈЕЗИЧКЕ СЛИКЕ ПРИРОДЕ

У раду који следи испитује се концептуализација *земље* као компоненте човековог природног окружења с циљем да се резултати анализе укључе у шире истраживање које је усмерено на опис слике природе у српском језику. Полазећи од идеје да су лексичка средства најпоузданији показатељи слике света, у раду је анализирана семантичка структура лексема *земља* и семантика фразеологизама у чијем се саставу она налази (нпр. *разликовати се као небо и земља*, *пијан као мајка земља*, *пупак земље* итд.). Резултати анализе показују доминацију домена просторности у свести говорника, али и елементе религијског мишљења, који су нарочито уткани у семантику фразеологизама.

Кључне речи: језичка слика света, лексема *земља*, лексикографско значење, психолингвистичко значење, фразеологизам.

1. УВОД: ПРЕДМЕТ, ЗАДАЦИ И ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Лингвокултуролошки опис лексема *земља*, предочен у овом раду, комплементаран је лингвокултуролошким обрадама лексема *камен* и *вода* (Штрбац, 2019: 285–300; Штасни, 2019: 269–284) и заједно с њима чини део ширег истраживања у којем се на репрезентативном корпусу номинационих јединица настоји описати слика природе у српском језику. У овако усмереном истраживању циљ је представити основне одлике концептуализације природе у српској језичкој заједници које се манифестују у првом реду у његовом лексичком систему. За ову прилику одабран је само један природни елеменат – *земља*, чије се поимање покушава сагледати на ограниченом корпусу језичких јединица тако да је добијена слика фрагментарна.

Да би се дошло да сазнања о начину на који говорни представник српске језичке заједнице види *земљу*, као један од најважнијих сегмената

* gordana.strbac@ff.uns.ac.rs

природног света који га окружује, као главни предмет истраживања поставља се одређена група лексичких јединица: лексема *земља*, којом се посматрани елемент именује, те фразеолошки спојеви у чији састав она улази.¹ Полази се, наиме, од идеје да језик, тачније његов семантички простор може бити схваћен као главни показатељ механизма људског мишљења, у првом реду сазнајних и спознајних способности. Претпоставља се да су извесни елементи мишљења, али и културе једне заједнице уграђени у семантику јединица језика који се у њој говори. Стога се у истраживању као најважнији методолошки поступак примењује семантичка анализа одабраних лексичких средстава. Она је спроведена на основу њиховог значења, формулисаног у одговарајућим лексикографским приручницима, с циљем да се издвоје они сегменти из којих се могу ишчитати релевантни културолошки подаци.

Под сликом света у овом раду подразумева се уређени скуп знања о стварности који се формира у колективној свести; укључује појмовно знање, али и стереотипе који одређују схватање и интерпретацију одређених појава стварности (Попова, Стерњин, 2007: 51–52). Ова знања уграђена у језик чине језичку слику света, која се може реконструисати, између осталог, на основу његовог лексичког богатства.² У језику су, наиме, садржане оне компоненте које одражавају комуникативно релевантне делове концепта, који улазе у састав слике света. Тако се њиховом анализом заправо откривају елементи концепта који су ушли у семантички простор језика. При томе, треба имати у виду две врсте значења: оно које је представљено у речницима (лексикографско) и оно које се налази у свести носилаца језика (психолингвистичко) (Попова, Стерњин, 2007: 94–104). У овом истраживању у обзир ће бити узета оба типа.

2. СЕМАНТИЧКА СТРУКТУРА ЛЕКСЕМЕ *ЗЕМЉА*

2.1. П. Скок (1973: 649–650) издваја два значења лексеме *земља*, која је свесловенског и прасловенског порекла: прво је синонимно с речју *хумус*, а друго одговара латинском *regio*, што наговештава основно рачвање полисемантичке структуре посматране лексеме и у савременом језику.

¹ Грађа је ексцерпирана из фразеолошких и дескриптивних речника српског језика; в. списак литературе на крају рада.

² Детаљније о средствима помоћу којих се може проникнути у језичку слику света в. у: Бартмињски 2011.

Лексикографска обрада лексеме *земља* у РСАНУ подржава семантички критериј у одређивању примарног значења, а занемарује етимолошки, мада овако представљена полисемантичка структура посматране лексеме указује и на научно, енциклопедијско, и на наивно виђење овог појма у српској говорној заједници. Дакле, у РСАНУ је као примарно издвојено значење према којем дата лексема обележава небеско тело, тј. трећу унутрашњу планету Сунчевог система, као место на којем живимо. Даље се по механизму синегдохе, и то по моделу ЦЕЛИНА ЗА ДЕО, развија семантички садржај под 1.б. ‘наша планета односно њена површина као место, простор живота и људске делатности, свет; по религиозном схватању: овај свет, место где проводимо живот од рођења до смрти’. Ово значење ће по истом принципу мотивисати нове садржаје:

2.а. ‘водом непокривени део Земљине површине, копно, сухо’;

2.б. ‘површина Земље, граница Земљине коре и ваздуха; Земљина површина и слојеви, материја испод ње као подлога на којој живимо, тло’;

2.в. ‘површина, простор за обраду, искоришћавање, поседање, земљиште’.

Побројане семантичке реализације имају просторну димензију, тј. упућују на већи или мањи простор у којем се одвија живот. Међутим, истом лексемом обележава се и материја различитог порекла која улази у састав тог простора. Метонимијским путем добијени су садржаји:

3.а. ‘мека, трошна, растресита материја по Земљиној кори (минералног или органског порекла)’;

3.б. ‘трошни оксиди неких метала (алуминијума, берилијума и др.)’.

Из значења под тачком 3.а. по метонимијском обрасцу РАСТРЕСИТА МАТЕРИЈА → ОНО ШТО СЕ ПРЕТВАРА У РАСТРЕСИТУ МАТЕРИЈУ развија се садржај ‘земаљско, смртно створење, биће које ће се и само претворити у земљу’, оквалификован као народни и фигуративан у речнику (нпр. *Селјаци ... веле, земља тугује за земљом [покојником, који је земља чим умре]* [Мил. М. Ђ. 34, 340, РСАНУ]). У вези је с обичајем сахрањивања покојника јер се по традиционалном уверењу у земљи живот рађа, али и завршава. Људи се на крају свог животног пута враћају под њено окриље тако да она постаје њихово посмртно боравиште (Бандић, 2004: 74). Значење под 3.б. припада специјалном фонду и носи квалификаторе мин. и хем.

Може се рећи да просторном домену припада и семантички садржај у речнику распоређен под тачком 4.а, добијен деловањем синегдохе – ‘држава, национална територија, уопште већа територијална јединица’. Иако се

спацијална компонента подразумева, у њему веома важно место заузимају они елементи који указују на то да се ради о простору који насељава уређена заједница људи, обједињена не само територијално, него и политички, често верски и језички. Мада ове компоненте нису експлициране у лексикографској дефиницији, оне ће мотивисати значење уведено под тачком 4.б, развијено деловањем метонимије – ‘становништво одређене државе, веће географске области, народ’.

Под тачком 5 наведена је лексикографска дефиниција ‘назив слова з у црквенословенској азбуци’. И у овом случају делује метонимијски механизам будући да се цела лексема узима као назив слова којим започиње. Међутим, иако то није експлицитно назначено у речнику, ово значење се може сматрати застарелим.

2.2. Пошто лексема *земља* није искоришћена као стимулус у АРСЈ, подаци о асоцијативним везама појма именованог њоме с другим појмовима преузети су из ОАРСЈ, у којем је посматрана лексема 910 пута забележена као асоцијација на 113 различитих врста стимулуса. Овом, основном корпусу прикључени су и случајеви у којима се као асоцијати јављају следеће јединице: *земље, земљи, земљу, земљом, земља била, земља велика, земља далека, земља из сна, земља из снова, земља мала, земља мрака, земља најмилија, земља народа, земља наша планета, земља незнатих јунака, земља прошлости, земља рада, земља сељака, земља снова, земља у транзицији, земља чуда*. Праћење везе између стимулуса и реакције омогућиће сагледавање мреже појмовних односа формиране у нашој свести око појма *земља*.³

Подаци из речника показују да је у свести говорника српског језика, када се лексема *земља* јави као реакција, најчешћа представа о држави као уређеној заједници људи. Лексема *земља* јавила се чак 55 пута као асоцијација на стимулус *држава*. У овом поимању *земља* је у 577 случајева забележена као реакција на различите врсте стимулуса. Најчешће, 255 пута, асоцијација је на називе држава, градова, континената, покрајина, народа и сл.: *Југославија/југословенски* (60+3), *Србија/Срби/српски* (59+1+1), *Канада* (42), *Немачка/немачка* (1+18), *Црна Гора* (9), *америчка* (1), *Европа* (5), *Балкан* (40), *Косово* (2), *Равна гора* (4), *Вашиington* (3), *Подгорица* (2), *Москва* (1), *Хаг* (1), *Роми* (1), *руски* (1). *Земља* је 193 пута реакција на

³ Из анализе су искључени стимулуси: *крв, огранак, пиће, пре, споредно*, за које је врло тешко објаснити везу с асоцијатом *земља*.

лексема којима се исказује специфичан однос становника према држави или њихов субјективан утисак као члана дате заједнице: *отаџбина* (54), *родољуб* (35), *ослободити/ослободити се/слобода* (14+19+1) *патриотизам* (26), *порекао* (11), *националиста* (7), *вољена* (7), *част* (3), *јединство/једињени* (4+1), *будућност* (2), *бунт* (2), *катарза* (2), *неиздржљив* (1), *подршка* (1), *присила* (1), *терор* (1), *заједно* (1). Лексема којима се именују државни симболи, затим различити облици државног и друштвеног уређења, различити политички системи, као и читав низ појмова у вези с државном организацијом и животом дате заједнице подстичу асоцијацију *земља* (103): *грб* (20), *застава* (17), *моћна* (11), *федерација* (9), *глобализам* (7), *нација* (4), *унија* (6), *демократија* (3), *култура* (3), *војник/војници* (4), *богат/богатство* (2+1), *порез* (2), *санкције* (2), *јак/јача* (1+1), *режим* (1), *језик* (1), *мондијализам* (1), *политика* (1), *мудра* (1), *међународни* (1), *НАТО* (1), *прошлост* (1), *савремен* (1), *велик* (1). И коначно, исту асоцијацију изазивају називи за стране света: *јужна/јужни/југ* (7+5+1), *исток* (1), *север* (1), као и други видови просторне оријентације: *далеко* (4), *овде* (2), *унутра* (2), *нигде* (1), *споља* (1), *удаљ* (1). На основу података из ОАРСЈ могуће је сагледати и извесне стереотипе, мада је на основу фреквенције јављања тешко донети закључак о томе да ли су они својствени целој језичкој заједници, или су то само ставови појединих испитаника. Тако су на стимулус *Србија* забележене следеће асоцијације: *земља велика*, *земља моја*, *земља незнатних јунака*, *земља сељака*. Затим, на стимулус *Балкан* испитаници су дали следеће одговоре: *земља из сна / земља из снова*, *земља у транзицији*, *земља чуда*. Понекад су стереотипи противречни – за једног испитаника *Канада* је *земља мрака*, за другог – *земља рада*, док је за неке *земља снова*. Свакако да би детаљнија претрага асоцијата на задате стимулусе омогућила прецизнија објашњења.

Земља као материја 164 пута била је одговор на различите врсте стимулуса. Лексема стимулуси из овог поља углавном именују појмове који се тичу обраде земље и онога што настаје као резултат те обраде: *кромпир* (48), *трактор* (40), *сељак* (19), *јагода* (4), *продајем/продавати* (3+2), *купус* (2), *поврће* (2), *вредност* (2), *имати* (1), *мотор* (1), *остаџи* (2). Знатно је мање оних којима се обележавају физичка својства земље као материје: *браон* (19), *црн* (14), *ситни* (1). Свега је неколико случајева који потврђују појмовно повезивање земље и смрти, а тичу се обреда сахрањивања посмртних остатака: *смрт* (3), *споменик* (1).

Разноврсне просторне релације такође могу подстаћи асоцијацију *земља* (85). Углавном се има у виду простор који припада доњем делу вертикалне скале, што доказује представу о *земљи* као површини по којој се крећемо: *доле* (24), *испод* (27), *над* (15), *изнад* (4), *треснути/треснућу* (4+1), *метро* (3), *ногама* (3), *на* (2), *низак* (2). Иста представом о *земљи* као површини јавља се на стимулусе: *бетон* (7), *темељ* (4), *отвореност* (2), *квадрат* (1).

На земљу као планету асоцирали су стимулуси којима се исказује њен облик: *округла/округао/круг* (81+4+4), *око* (1) односно који упућују на њен одрживи развој: *љубре* (3), *екологија* (1).

Земља је асоцирана водом 3 пута, док је асоцијативна веза са стимулусима *глуп* (1), *као* (1) највероватније успостављена на основу устаљених израза.

Резултати добијени на основу анализе асоцијативних веза међу лексемама показују доминацију појмовне вредности ‘држава’. Међутим, квантитативне податке предочене у њој требало би тумачити с резервом, а више пажње требало би посветити врсти везе успостављене између стимулуса и асоцијата. Наиме, пошто одговори испитаника зависе, пре свега, од природе стимулуса, може се претпоставити да се њихов највећи број односи на земљу као државну заједницу управо због тога што су аутори речника укључили оне стимулусе који су могли изазвати такве реакције, па су појмовне релације *Србија–земља*, *отаџбина–земља*, *грб–земља*, *застава–земља* и сл. сасвим очекиване и предвидљиве. Питање је да ли би исти резултати били добијени да је лексема *земља* искоришћена као стимулус у речнику.

3. ФРАЗЕОЛОГИЗМИ СА САСТАВНИЦОМ ЗЕМЉА

3.1. За потребе анализе прикупљено је педесетак фразеологизама са саставницом *земља*. Они су семантички шаролики и показују различиту врсту мотивације. На основу њиховог значења и типа мотивисаности може се издвојити неколико фразеолошких скупина.

3.2. Једна група фразеологизама одражава човеково специфично осмишљавање простора, видљивог и невидљивог, у хоризонталном и вертикалном правцу. Његову окосницу чини представа о три космичка

подручја: небо, земља, подземље.⁴ Две су основне врсте опозитних вертикалних релација успостављене унутар космоса: *небо–земља* и *подземни простор–надземни простор*.

3.2.1. Опозиција *небо–земља* произишла је из симболичке супротности неба као активног и земље као пасивног принципа, тј. мушког и женског аспекта појавног (Gerbran, Ševalije, 2013: 1087), што даље рађа архаичне представе о небу и земљи као брачном пару (СМ, 2001: 198). Ова опозиција у фразеолошком систему српског језика изворни је домен за разноврсне циљне садржаје. Она, на пример, мотивише фразеологизме којима се настоје истаћи непомирљиве разлике међу одређеним појмовима – *разликовати се као небо и земља*, где се компоненте *небо* и *земља* разумеју као две опозитне тачке једне скале вредности те се понашају управо као њени еталони. Ипак, у знатној мери ова опозиција подржана је представом о просторној дистанцираности наведених појмова, што потврђују фразеолошке јединице са значењем велике просторне удаљености – *далеко као (колико) од неба до земље* односно јединице којима се квалификује интензитет и мера у којој се нека активност реализује – *од неба до земље* ‘веома много, веома усрдно (о захваљивању, заклињању и сл.)’. Стереотип о небу и земљи као два одвојена космичка простора, изникао из библијског мита о постанку света, омогућава семантичку интерпретацију дате бинарне опозиције као *горе–доле* односно *далеко–близу* (Мршевић Радовић, 2008: 34–39).

У даљим метафоричним транспозицијама просторни домен пресликава се на домен свести те се небо као горња, најудаљенија тачка поистовећује са облицима мишљења који нису засновани на стварности, који припадају свету нереалног и ирационалног. Насупрот небу, земља је простор реалног живота. Ово илуструју примери: *бити с главом у облацима*, *а ногама на земљи* ‘бити далеко од стварности, живети у илузијама, заносити се’, *пасти с неба на земљу* ‘ослободити се илузија, схватити стварност каква јесте’, *спустити се на земљу* ‘ослободити се илузија, схватити стварност каква јесте’ / *спустити кога на земљу* ‘ослободити кога илузија, отрезнити кога’, *стајати (лежати и сл.) на земљи* ‘бити реалан, стваран’. И само одвајање од земље подразумева одвајање од реалности – *ни на небу ни на земљи (бити, налазити се и сл.)*, *лебдети између неба и земље* ‘бити одвојен од стварности, без ослонца на стварност, без рационалне основе’. У свим

⁴ М. Елијаде (1999: 44) наводи да је слика три космичке равни врло стара.

овим примерима проналазимо архетипски образац метафоре по којем се просторна близина и чулна доступност доживљавају као могућност спознаје, за разлику од просторне удаљености, која значи одсуство спознаје. У исто време у фразеолошку основу уграђена је народна религиозна представа о небу као оличењу апсолутне духовности, моралне чистоте и сакралности, које се супротставља земаљском свету људи, представљеном као стециште греха и порока. На небу царује вечна радост и лепота, док на земљи људи живе у раду, бригама и страдању (БФСРЈ, 2017: 309).

Небо и земља, као симболи разних врста супротности, актери су и других ситуација које су у основи фразеолошких обрта: *саставило се небо и земља* ‘велики је плјусак, јака је киша’, *преврнути (покренути) и небо и земљу* ‘предузети све могуће’, *свлачити небо и земљу* ‘заклињати се тешким клетвама, клети се свим и свачим’, *клети се небом и земљом* ‘заклињати се свим на свету’. У овим примерима *небо* и *земља* не означавају оделите космичке просторе, већ именују комплементарне појмове, делове једне целине за коју у библијској терминологији не постоји хипероним, нпр. *свемир*, већ се у његовом недостатку користи синтаagma *небо и земља* (Мршевић Радовић 2008: 39).

3.2.2. Земља је граница између људског и хтоничног света, те се у том смислу супротстављају две врсте простора: онај на земљи, намењен живима (*свој*), и онај испод ње, који је боравиште мртвих (*туђи*). Наведена опозиција мотивише настанак два низа фразеологизама супротстављене семантике, која се развија метонимијом. Први низ обухвата примере с општим значењем ‘бити жив, живети’, у чијој је нефразеолошкој основи садржана слика о боравку човека на површини земље: *газити земљу, земља га* (је итд.) *још држи*. Други низ укључује знатно већи број примера којима се именује концепт умирања односно нестајања. Просторна близина земљи значи смрт која ће наступити у временски блиском периоду: *вуче кога земља, земља га* (је итд.) *привлачи*.⁵ Престанак живота, на другој страни, подразумева смештање у простор испод земље односно у њено окриље или уклањање с њене површине. Простор испод земље је туђ и самим тим

⁵ Људске особине, понашање, положај и човекова егзистенција уопште непосредно су повезани с боравком на земљи. Непожељне људске особине отежавају човеков опстанак на њој – *бити (постати) земљи тежак* ‘бити (постати) веома опасан, омрзнут; постати кобан’.

опасан.⁶ Нарушавајући условну границу између *свог* и *туђег* простора, човек себе доводи у искушење (БФСРЈ, 2017: 639). Ови примери могу имати медијалну и каузативну семантику: *бити под (црном) земљом, отићи под (црну) земљу, покрила кога (црна) земља, примила кога земља, загрлила (пољубила) га (их и сл.) је (црна) земља, земља (црна земља) га крије, отерати (послати) кога у (под) (црну) земљу, збрисати с лица земље (земљи с лица), саставити (сложити, сравнити) кога са (црном) земљом, помирити кога са земљом*. Свесно уклањање, нестајање осликава се по истом обрасцу: *као да га (их итд.) је земља прогутала (прождрла), као да је (су итд.) у земљу пропао (пропали итд.), побећи у прхлу земљу, нестати (ишчезнути са лица земље)*.⁷

Непријатност која наступа услед осећања стида или страха поима се на сличан начин као и умирање – пропадањем у земљу, што потврђује пример *пропасти (пропадати) у земљу (од стида, страха и сл.)*. У овој просторној метафори жеља за нестанком поистовећује се са спремношћу да се доспе у пакао, где грешника чека казна за учињено. У религиозно-духовном коду културе, који се схвата као скуп моралних смерница и представа, поимање сопствених моралних грешака и грешака у понашању те постојање осећаја стида позитивно се оцењује (БФСРЈ, 2017: 640). Тежак, опасан и несигуран положај осликава се губљењем тла под ногама, нпр. *гори (нестаје) коме земља под ногама*, што настаје на основу уверења да тврдоћа подлоге, постојаност границе (између горњег и доњег света) обезбеђује човекову стабилност на овом свету (БФСРЈ, 2017: 690). У основи је метафорично пресликавање с конкретног, физичког домена на апстрактни.

Даљом метафоричном транспозицијом и генерализацијом из везе ПРОСТОР ПОД ЗЕМЉОМ ЈЕ ТУЂ, ОПАСАН, НЕДОКУЧИВ настају примери у којима се подземни свет разуме као нешто негативно уопште. Дакле, предлошки спој *испод земље* употребљен уз глагол детерминише радњу именовану њиме као тајну и подмуклу, а тиме се у исто време квалификује и сам

⁶ Израз *онај свет* у значењу ‘свет мртвих’ управо одражава двојну поделу простора на свој и туђ.

⁷ Пригодан израз који се користи приликом опраштања с покојником или када се помене његово име – *лака му (црна) земља, нека му је лака (црна) земља*, одражава уверење о постојању могућности да покојник не буде примљен у свет мртвих или да му боравак у том свету буде тежак и непријатан. Д. Мршевић Радовић (2008: 172) сматра да је овај израз управо мотивисан физичким својствима земље, њеном тежином (будући да је на гробљима земљиште обично глиновито) и хладноћом.

носилац активности; глаголско-именички фразеологизам *метнути* шта у *земљу* има значење ‘поништити, обезвредити шта’.

3.3. С обзиром на хоризонталну распрострањеност, земља служи као мера висине или спровођења одређене активности: *нема* кога *педаљ од земље* ‘бити малена раста’, *сравнити* шта, кога (*сравнати, изравнати*) *са земљом* (с *лицем земље* и сл.) ‘срушити, разорити до темеља, потпуно уништити’, *срушити* шта *до земље* ‘сасвим уништити, упропастити’.

Фразеологизам *кад је Бог по земљи ходао* у значењу ‘врло давно, у старо доба, време’ садржана је културна конотација у виду религијских представа о свету. Овим фразеологизмом тренутак далеке прошлости исказан је асоцирањем на догађај карактеристичан за митско време прапочетка и рајског блаженства у којем су човек и бог били сасвим блиски, при чему, према мишљењу В. Чајкановића, овде треба имати у виду нашег старог паганског бога даваоца (Мршевић Радовић, 2008: 71–79).

3.4. Омања фразеолошка група показује да је код говорника српског језика изражена свест о земљи као материјалној основи људског опстанка. У полазној структури фразеологизма *избијати хлеб из земље знојем* (с *муком* и сл.) са значењем ‘с тешком, великом муком зарађивати, издржавати се’ осликана је обрада земље као услов живота, која је у свести говорника повезана с мукотрпним радом. Ова слика своје упориште има у библијском тексту, у Божјим речима намењеним Адаму: „Са знојем лица својега јешћеш хљеб” (Прва књига Мојсијева, гл. 3, 19). Полазна ситуација се уопштава тако да се у процесу фразеологизације добија израз којим се денотира тежак рад уопште. Истом концептуалном пољу, које укључује земљу као основу људске егзистенције, припада и пример *грести земљу* ‘сиротовати, гладовати’. Представе о плодносној моћи земље илуструје фразеологизам *изникнути* (*појавити се*) *као из земље* ‘ненадно, одједном се појавити’. Фразеолошки садржај ‘радити узалудан, мукотрпан, бесмислен посао’ подстакнут је сликом обављања бесмислене активности – *мести капом земљу*.

Земљи се, због њене хранитељске улоге, додељује посебно место не само у материјалном већ и у духовном животу човека. Ова улога утицала је на то да се земља почиње посматрати као еталон појединих људских особина и стања: *јак као земља* ‘врло јак, необично снажан’, *пијан као (мајка) земља* ‘сасвим пијан, мртав пијан’, *напити се (опити се) као (мајка) земља* ‘сасвим се опити, напити се потпуно до пијанства’. Ипак, концептуализацију интелектуалних људских особина помоћу земље – *глуп*

као земља ‘врло глуп’, тешко је објаснити на овај начин с обзиром на негативну конотацију посматраног израза, која је мотивисана истим таквим односом према појму именованом датом лексемом.

У контексту људског опстанка поседовање земљишта такође је било драгоцено. Наиме, у српској традиционалној култури као свето третирано је првенствено земљиште сопственог имања, а његово неоправдано присвајање сматрано је неморалним чином и повредом табуа (Бандић, 2004: 75). Ово веровање уграђено је у процес разумевања непопустљивости и тврдоглаве истрајности – *не одступити (уступити) ни педаљ (педља) земље* ‘нимало не попустити, не одступити’.

Мајчинска функција земље, заснована на симболици рађања и обнове, доприноси у знатној мери њеној персонификацији, што одражава израз *пупак земље*, којим се квалификује средиште или најважније место нечега. У ову метафоричну слику уграђен је симболизам средишта. Наиме, три космичка подручја (небо, земља и подземље) повезана су у средишту помоћу једне осе. У јеврејском, вавилонском и индоевропском свету то средиште чинио је храм, као зона укрштања вишег (божанског), земаљског и подземног света. Градови, храмови и палате, сматрани средиштем света, само су реплике које понављају исту архаичну слику – космичку планину, дрво света или средишњи стуб који подупире космичке равни. Врх космичке планине је највиша тачка на земљи, али и пупак земље, тачка из које је почело стварање. У једном рабинском тексту стоји да је Бог почео да ствара свет од пупка, као што је то случај са заметком. При томе, стварање човека реплика је космогоније тако да се и оно одиграло у средишту. Рај у којем је створен Адам налази се у средишту космоса и представља пупак земље. Према једном сиријском предању, налазио се на планини која је била виша од свих других. Адам је створен на истом месту где ће касније бити подигнут Исусов крст (Елијаде, 1999: 44–48).

3.5. Семантичка компонента ‘држава’ садржана је у значењу свега два фразеологизма: *земља дембелија* ‘измишљена земља у којој тече мед и млеко, у којој се не мора ништа радити’ и *обећана земља* ‘срећна богата земља или место, рај у идеалном или материјалном смислу; према Библији Палестина’.

Први пример развија своју семантику на основу турцизма *дембел* (*дембелан*) у значењу ‘лењ човек, ленштина, готован’. Отуда би земља у којој живи дембел била уређена по његовим мерилима: то је земља у којој се добробит стиче без икаквог труда.

Други пример, који је иначе интернационализам, како показује речничка дефиниција, може имати два значења, при чему су оба део религијског концепта. Она се изводе на основу библијске приче о Мојсију, који је ослободио потлачено јеврејско становништво од египатског ропства и повео га у Ханан, отаџбину праотаца Аврама, Исака и Јакова. У самом називу садржан је податак о природи те земље – ‘земља равничарска’ или ‘земља пурпурне вуне’, пошто је била чувена по производњи драгоцене боје. Њу је Херодот назвао Палестина, према речи *Пелиштим*, библијском имену за Филистејце, који су у тринаестом веку пре наше ере заузимали јужне обале Ханана. Низијски појас Ханана дуж Средоземног мора имао је необично плодно тло, што је било повољно за развој земљорадње и повртарства. О плодности те земље сведочи и египатски достојанственик Синухе, који је био принуђен да напусти Египат и насели се у Ханан. По његовим речима, у тој земљи смокве и грожђе расли су у изобиљу, па је вина било више него воде; дрвеће се савијало до свакаквог воћа; меда и уља увек је било довољно; успевали су јечам и пшеница итд. (Косидовски, 1993: 93–95). Стога се у Библији Ханан назива земљом у којој *тече мед и млеко*: „И рече Господ: добро видјех невољу народа својега у Мисиру, и чух вику његову од зла које му чине настојници, јер познах муку његову. И сиђох да га избавим из руку Мисирских, и да га изведем из оне земље у земљу добру и пространу, у земљу гдје млијеко и мед тече, на мјесто гдје су Хананеји и Хетеји и Амореји и Ферезеји и Јевеји и Јевусеји” (Друга књига Мојсијева, гл. 3, 7–8). Претпостављамо да се спој *обећана земља*, који је забележен у Посланици апостола Павла Јеврејима („Вјером дође Авраам у земљу обећану...”), примарно односио на Палестину, а да је садржај ‘срећна богата земља или место, рај у идеалном или материјалном смислу’ настао секундарно, уопштавањем. Земља у коју су Јевреји стигли после дугих година лутања била је предмет њихове узавреле маште, страсне жеље и тежње, те је у том смислу она идеализована. Тој земљи даље се приписује статус универзалне човекове тежње ка савршеном животу, због чега фразеологизам у целини има улогу еталона, тј. мере онога о чему се машта, чему се тежи (БФСРЈ, 2017: 237–238).

4. ЗАКЉУЧАК

Лингвокултуролошка обележја лексеме *земља* разматрана су с циљем да се прикључе ширем истраживању у којем ће бити сагледани облици разумевања и виђења природног света својствени говорницима српског

језика. Овом приликом узето је у обзир значење посматране лексеме и семантика фразеолошких јединица у чијем се лексичком саставу она налази. Анализом је обухваћено педесетак фразеологизама.

Семантичка структура лексеме *земља* анализирана је с обзиром на лексикографске дефиниције предочене у одговарајућим речницима и с обзиром на њено психолингвистичко значење, садржано у свести носилаца језика, до којег се долази интерпретацијом података из асоцијативних речника српског језика. Показује се да је у оба случаја доминантна компонента просторности, што потврђује израженост овог когнитивног обележја и у свести говорника, а резултат је човекових перцептивних способности. Наиме, лексемом *земља* денотирају се различити видови просторности – од парцеле као мање омеђене замљишне целине, преко површинског слоја као подлоге на којој се одвија живот, до планете као небеског тела унутар васионе. Због тога је механизам синегдохе најзаступљенији у развоју полисемије. Елементе религијског виђења стварности налазимо у значењу лексеме *земља* којим се недвосмислено сугерише представа о постојању овог, видљивог, чулима доступног света и оностраног, невидљивог који се сматра посмртним боравиштем људи.

Елементи културе уткани су у семантику фразеолошких средстава језика као показатељи религијског облика мишљења. Изрази попут *разликовати се као небо и земља, далеко као (колико) од неба до земље, бити с главом у облацима, а ногама на земљи* и сл. одражавју митско осмишљавање простора по којем се као најочигледнија издваја опозиција *небо–земља*. Мајчинска функција земље, заснована на симболици рађања, уочљива је у примерима *пијан као (мајка) земља, пупак земље* итд. Библијским садржајем мотивисан је фразеологизам *обећана земља*.

Како показује ово ограничено истраживање, лингвокултуролошки приступ у анализи лексичког материјала превазилази границе језика и залази у простор мишљења откривајући најважније карактеристике менталитета једне језичке заједнице.

Gordana Štrbac

LEXEME *EARTH* AS REFLECTION OF THE LANGUAGE PICTURE OF THE
NATURE

Summary

In this paper the language units were analyzed in order to present a language picture of the nature. The lexeme *earth* was selected: its polysemantic structure was examined, based on lexicographic and psycholinguistic meaning, and also the phraseology containing this lexeme was also considered (for example, in Serbian, *spustiti se na zemlju, ni na nebu ni na zemlji, obećana zemlja*).

The analysis shows that the meaning of the examined units contains two types of elements: 1. the semantic features reflecting cognitive characteristics of the concept as a result of human perception; 2. cultural components as an indicator of the religious form of thinking.

Key words: language picture of the world, the lexeme *earth*, lexicographic meaning, psycholinguistic meaning, phraseologism.

ЛИТЕРАТУРА

- ARSJ – Piper, P., – Dragičević, R. – Stefanović, M. (2005). *Asocijativni rečnik srpskoga jezika*. Beograd: Beogradska knjiga – Službeni list SCG – Filološki fakultet u Beogradu (штампано ћирилицом).
- Bandić, D. (2004). *Narodna religija Srba u 100 pojmova*. Beograd: Nolit (штампано ћирилицом).
- Bartminjski, J. (2011). *Jezik – Slika – Svet*. Beograd: SlovoSlavia (штампано ћирилицом).
- BFSРЯ – *Bol'shoj frazeologičeskij slovar' ruskogo jazyka. Značenje. Upotreblenie. Kul'turološki komentarij* (red. V. N. Telija). Moskva: Izdatel'stvo „Slovari XXI veka”, 2017. (штампано ћирилицом).
- Elijade, M. (1999). *Slike i simboli. Ogledi o magijsko-religijskoj simbolici*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića (штампано ћирилицом).
- Gerbran, A. – Ševalije, Ž. (2013). *Rečnik simbola (mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje)*. Novi Sad: Stylos art – IZ Kiša.
- Kosidovski, Z. (1993). *Biblijske legende*. Beograd: Srpska književna zadruga (штампано ћирилицом).
- Matešić, J. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

- Mršević Radović D. (2008). *Frazeologija i nacionalna kultura*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije (штампано ћирилицом).
- OARSJ – Dragičević, R. – Piper, P. – Stefanović, M. (2011). *Obratni asocijativni rečnik srpskoga jezika. Od reakcije ka stimulusu*. Beograd: Beogradska knjiga – Službeni glasnik (штампано ћирилицом).
- Popova, Z. D. – Sternin, I. A. (2007). *Kognitivnaja lingvistika*. Moskva: „Vostok – Zapad” (штампано ћирилицом).
- RMS – *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, I–VI. Novi Sad: Matica srpska, 1967–1976 (штампано ћирилицом).
- RSANU – *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, I–. Beograd: SANU – Institut za srpski jezik SANU, 1959–.
- Skok, P. (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SM – *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik* (red. S. Tolstoj – Lj. Radenković). Beograd: Zepther book world, 2001. (штампано ћирилицом).
- Štasni, G. (2019). Jezička slika vode. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XLIV/1, 269–284. (штампано ћирилицом).
- Štrbac, G. (2019). Lingvokulturološki status lekseme *kamen*. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XLIV/1, 285–300. (штампано ћирилицом).

Una Popović*
Odsek za filozofiju
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 7 Heidegger M.
114 Heidegger M.
111.852
DOI: 10.19090/gff.2020.2.207-218
Originalni naučni rad

HARAM – MOST – SKULPTURA HAJDEGER O PROSTORU I UMETNOSTI

Hram, most i skulptura primeri su čijom analizom ćemo u ovom radu razmotriti Hajdegerovo razumevanje prostora, odnosno veze umetnosti i prostora. Analizom karakterističnih mesta iz Hajdegerovih tekstova, na kojima se pojavljuju ovi primeri, potvrdićemo da je promišljanje prostora, u zaokretu od ranih ka poznim radovima, za Hajdegera bitno vezano za umetnost. Sa druge strane, njihovim poređenjem ukazaćemo na dinamiku promene razumevanja odnosa mesta i prostora u poznoj Hajdegerovoj filozofiji. Rezultat analiza predstaviće problem prostora kao jedan od ključnih okvira za razumevanje Hajdegerove filozofije umetnosti, te predložiti tumačenje smisla veze ovih pojmova.

Ključne reči: hram, most, skulptura, prostor, mesto, umetnost, M. Hajdeger.

Tri pojma naglašena naslovom ovog rada – *hram, most i skulptura* – tri su centralna primera Hajdegerovog (Martin Heidegger) bavljenja odnosom između umetnosti i prostora. Značaj ovog odnosa za filozofiju nemačkog mislioca oličen je i naslovom jednog od njegovih najvažnijih radova poznog perioda koji se posebno ističe u svetlu određivanja uloge problema prostora u Hajdegerovoj misli. Reč je o tekstu *Umetnost i prostor* iz 1969. godine koji se često uzima kao ključno mesto u Hajdegerovom opusu: za razliku od ranih radova i primata problema vremena, ovo delo potvrđuje značaj problematike prostora u Hajdegerovoj filozofiji, a u skladu sa naznakama o *topologiji bivstvovanja* koje on daje na seminaru u Le Toru održanom iste godine (Heidegger, 1986: 344).

Umetnost i prostor je takođe i centralni tekst kada je reč o Hajdegerovom promišljanju skulpture, umetnosti koja u većem delu njegovog opusa nema naročito prominentno mesto. Navedeni tekst poslednjih decenija poslužio je kao povod za ponovno promišljanje osnovnih crta Hajdegerove filozofije umetnosti, pomerajući fokus istraživača sa uvreženog primata pesništva na druge vrste umetnosti, a koje,

* unapopovic@ff.uns.ac.rs

već i prema Hajdegerovim rečima, treba uključiti u obim i doseg novog Hajdegerovog pojma za umetnost, *pevanja (Dichten)* (Хайдегер, 2000: 52). Na sličan način fokus je pomeren i Hajdegerovim *Beleškama o Kleu*, ovaj put u smeru slikarstva.

Pitanje o skulpturi je, međutim, za razliku od pitanja o pesništvu i pitanja o slikarstvu, u Hajdegerovim analizama neposredno vezano za promišljanje prostora, što je, kako smo već naveli, problem koji se u ovom kontekstu ne vezuje samo za umetnost. Ipak, veza umetnosti i prostora nesumnjiva je, a Hajdeger je vodi jednako u oba smera – od umetnosti ka prostoru i od prostora ka umetnosti. Ovako postavljena, veza umetnosti i prostora karakteristična je za pozne Hajdegerove radove, za koje se i inače vezuje njegovo intenzivnije bavljenje umetnošću. U odnosu na rane radove, pomeranje se može pratiti preko promene pojmova koje Hajdeger koristi za označavanje *mesta* – u ranim radovima to je *Platz*, a u poznim *Ort* (Villela-Petit, 1992: 129), te preko pojma *stanovanja (wohnen)* kojim se na nov način i iz drugačije perspektive zahvata ono što je u *Bivstvovanju i vremenu* bilo označeno kao *tubivstvjuća prostornost (daseinsmäßige Räumlichkeit)*.

Važno je primetiti da rana obrada problema prostora, kakva je data u *Bivstvovanju i vremenu* (odnosno u *Prolegomeni za povest pojma vremena*), ne uključuje vezu prostora i umetnosti. Naprotiv, u ovim delima analiza prostora bitno se fokusira na Hajdegerov otklon od tradicionalnih, a posebno novovekovnih koncepcija prostora (Heidegger, 1988: 128). Dalje, ona rezultira tezom o konstitutivnoj prostornosti tubivstvovanja (*tubivstvjuća prostornost*), koja je, pak, *utemeljena u vremenitosti* kao smislu bivstvovanja tubivstvovanja. Tako Hajdeger kaže: „Ali tada se i specifična prostornost tubitka mora temeljiti u vremenitosti” (Heidegger, 1998: 418).

Shodno navedenom možemo zaključiti da veza umetnosti i prostora, karakteristična za poznju Hajdegerovu filozofiju, predstavlja pomeranje i produblјivanje obrade problema prostora, izvedeno putem usmerenja rasprave na umetnost, a u skladu sa načelnim i više puta potvrđenim Hajdegerovim stavovima o značaju *dijaloga pevanja i mišljenja*. Ipak, u ovom radu nećemo fokusirati načelni karakter i smisao tog odnosa, već ćemo se pre fokusirati na konkretne primere na kojima se on i aktualizuje, odnosno na primere *hrama, mosta i skulpture*, kako je i prethodno naznačeno.

Naime, ako je pitanje *skulpture* obeležilo zaključno predavanje o prostoru, *Umetnost i prostor* iz 1969. godine, njemu su ipak prethodila razmatranja *mosta* u predavanju *Građenje stanovanje mišljenje* iz 1951. godine, kao i ona posvećena (grčkom) *hramu* iz *Izvora umetničkog dela* 1935–1936. godine. Izmena ovih

primera, smatramo, prati promenu i produblјivanje Hajdegerovih pozicija o prostoru, a njihovo povezivanje obezbeđeno je činjenicom da je centralni pojam predavanja iz 1969. godine zapravo pojam *Plastik* – pojam koji u nemačkom jeziku jednako može biti primenjen i na arhitekturu i na skulpturu (Villela-Petit, 1992: 135). U redovima koji slede, dakle, ukratko ćemo ocrtati ove promene, na osnovu čega ćemo u zaključnom delu rada nastojati da pokažemo smisao veze umetnosti i prostora u Hajdegerovoj misli.

HRAM, MOST I SKULPTURA: OTVARANJE PROSTORA

Naša razmatranja nastavljamo sučelјavanjem tri navedena Hajdegerova teksta, odnosno tri primera umetničkih dela karakteristično vezanih za problem prostora u poznoj Hajdegerovoj misli. Kako ćemo videti, zajednička nit koja se kroz njih provlači jeste pitanje odnosa pojmova *prostora* i *mesta*: upravo ta nit poslužiće nam da detektujemo promene i razlike u analizama hrama, mosta i skulpture.

Hronološki prvi, a u pogledu otklona od ranih pozicija vrlo značajan primer koji ćemo razmotriti, glasoviti je primer grčkog hrama iz *Izvoru umetničkog dela*, inače centralnog Hajdegerovog dela o umetnosti. Primer hrama pojavljuje se u okviru potpoglavlja naslovljenog *Delo i istina* u centralnom delu rasprave nakon što je već utvrđeno određenje umetnosti kao (*sebe*)-u-delo-postavljanje-istine-bivstvujućeg (Хайдегер, 2000: 23). Primer hrama je, dakle, u raspravu uveden u cilju detaljnijeg razmatranja tog određenja, a neposredno je vezan za pojam *sveta* (*Welt*), te posredno za pojam *zemlje* (*Erde*). Pojam sveta je, međutim, jedan od centralnih pojmova *Analitike tubivstvovanja*, čija analiza u okvirima fundamentalne ontologije upravo predstavlja scenografiju za rano Hajdegerovo razmatranje problema prostora. O kom tačno hramu je reč ostaje neodređeno, te se čini da Hajdeger o hramu govori načelno, iako je za raspravu nesumnjivo važno da se ovde radi o *grčkom* hramu.¹

Značaj primera hrama i veze koja se njim uspostavlja sa pitanjem prostora naglašava i sam Hajdeger koji kaže „mi smo namerno izabrali delo koje ne spada u likovnu umetnost” (Хайдегер, 2000: 27), ciljajući na prethodni primer Van Gogove (Vincent Van Gogh) slike uz pomoć koje je i izveo pomenuto određenje suštine umetnosti. Ono što primer hrama treba da pojasni jeste teza da „[d]elo pripada, kao delo, jedino oblasti koja se otvara njim samim” (Хайдегер, 2000: 27). U skladu s

¹ Istini za volju, Hajdeger pominje *hram u Pestumu*, a uz njega i *bamberšku sabornu crkvu*, no u analizi primera to ne igra veliku ulogu (Хайдегер, 2000: 27).

tim, prva Hajdegerova reč o hramu je da: „Građevina, grčki hram, ništa ne prikazuje” (Хайдегер, 2000: 27). Uzeta zajedno, ova dva navoda jasno pokazuju da umetničko delo (hram) ne treba misliti prema tradicionalnom modelu reprezentacije (podražavanja). Ipak, to ne znači da hram, ili druga dela arhitekture, po Hajdegeru ne treba povezati sa ljudskim iskustvom. Naprotiv, Hajdegerovo razumevanje arhitekture upravo je centrirano oko ljudskog iskustva sopstvenog postojanja (Sharr, 2007: 2–3).

Za našu raspravu, međutim, odlučujući je sledeći navod: „Delo 'hram' prvo sklapa i istovremeno skuplja oko sebe jedinstvo onih puteva i odnosa u kojima rođenje i smrt, nesreća i blagoslov, pobjeda i sramota, istrajnost i propast dobijaju oblik sudbine za ljudsko biće. Vladajuća širina tih otvorenih odnosa jeste svet tog istorijskog naroda” (Хайдегер, 2000: 28). Kako možemo videti, hram je ovim implicitno postavljen *kao mesto* polazeći od kog se skicira kompleksna mreža međusobno isprepletenih smerova i pravaca egzistencijalnog kretanja pojedinačnog ljudskog bića unutar zajednice okupljene hramom. Tek polazeći od ovakvog mesta, otvara se svojevrsna *prostornost sveta*, a tek na osnovu nje mogući su konkretniji prostorni odnosi, poput *blisko* i *daleko* – ali i konkretniji vremenski odnosi i držanja, poput *dugotrajno* i *kratkotrajno* (Casey, 1997: 266; Хайдегер, 2000: 30).

Topologija hrama je, dakle, otvorena njim samim i seže preko konkretne građevine, *predmetnosti dela* (Хайдегер, 2000: 27), a implicitna ekvivalencija hrama i njemu pripadnog mesta komentar je *tubivstvujuće prostornosti* iz *Bivstvovanja i vremena*, sada sagledane iz perspektive povesnog mišljenja bivstvovanja (kao pitanje *stanovanja*). Ta mogućnost otvorena je upravo vezom hrama-mesta i sveta, pri čemu mesto (hram) predstavlja kariku koja povezuje naglašene pojmove sveta i zemlje, obezbeđujući time njihovo problematično jedinstvo (Villela-Petit, 1992: 131).

U odnosu na rane pozicije promena je vidljiva upravo u pogledu odnosa pojmova sveta kao *vladajuće širine* (*waltende Weite*) i mesta (Хайдегер, 2000: 28). Naime, dok u *Analitici tubivstvovanja* svet predstavlja fundamentalniji fenomen u odnosu na mesto, sada je hram-mesto početna tačka otvaranja sveta (Villela-Petit, 1992: 131). Dodatno, ovde je u pitanju svet određenog *istorijskog naroda* (grčki svet), što u analizu uvodi perspektivu temporalnosti naglašenu u ranim radovima (Young, 2001: 23). Ipak, temporalnost se ovde konkretizuje s obzirom na svet (istorijskog naroda), te se u tom smislu naznačava nešto ravnopravniji odnos prostora i vremena. Prostor, dakle, više nije prosto utemeljen u vremenu, već se

putem hrama-mesta jednako otvara uvid i u prostor (*svet*) i u vreme (*istorijskog naroda*).²

Drugi primer kojim ćemo se pozabaviti jeste primer mosta koji Hajdeger naglašava u predavanju *Građenje stanovanje mišljenje* iz 1951. godine. Vezu sa primerom hrama već u naslovu nagoveštava pojam *stanovanja*, koji u poznim radovima postaje sve značajniji motiv promišljanja prostora.³ Veza hrama i mosta jednako je potencirana i Hajdegerovim izborom da pitanje stanovanja reši ispitivanjem *građenja (bauen)*, kojom prilikom – slično kao što je prethodno učinio sa hramom - kao *građevinu* pominje i *most* (zajedno sa hangarom, stadionom, elektranom itd.) (Хайдегер, 1999: 115). Ipak, primer mosta nalazimo u nešto drugačijem kontekstu nego primer hrama: naime, ovde uopšte nije reč o ispitivanju umetnosti, već o ispitivanju stanovanja, a posredno i moderne tehnike (Хайдегер, 1999: 115).

S obzirom na tok rasprave, primer mosta se odlučujuće javlja u njenom drugom delu kome je za cilj upravo da razmotri vezu građenja i stanovanja; most je pritom konkretizacija pojma *napravljene stvari (gebautes Ding)* (Хайдегер, 1999: 121). Most, dakle, ovde zaista nije postavljen kao umetničko delo, već upravo kao *tvorevina (Zeug)* suprotstavljena delu u *Izvoru umetničkog dela*.⁴ Ipak, veza dve perspektive obezbeđena je upravo tim međusobnim protivstavljanjem umetničkog dela i tvorevine koje u malom oličava slično protivstavljanje umetnosti i tehnike (*poiesis/techne*) karakteristično za Hajdegerovu misao.

Vezu primera hrama i mosta, a u pogledu problema prostora, možemo uspostaviti prateći teze iz *Izvoru umetničkog dela*, odnosno njihove promene u tekstu *Građenje stanovanje mišljenje*. To se pre svega odnosi na funkciju pojma *zemlje*, koja je prethodno bila data u sukobljenom jedinstvu *zemlje i sveta*,⁵ dok se

² Veza promišljanja prostora i mesta sa istorijskim i političkim više je tematizovana u Hajdegerovim predavanjima *Uvod u metafiziku*, održanim iste godine kad i *Izvor umetničkog dela* (1935), ali objavljenim 1953. godine (Casey, 1997: 262; Хайдегер, 1997: 37-39, 61-62)

³ U *Bivstvovanju i vremenu* ovaj pojam je samo nagovešten, ali, ipak, na vrlo značajnom mestu (Heidegger, 1988: 73).

⁴ Smisao odrednice *gebautes Ding*, smatramo, treba tumačiti na pozadini odnosa pojmova *Ding, Zeug* i *Werk* iz *Izvoru umetničkog dela*, a posebno u svetlu teze: „Tako je tvorevina upola stvar zato što je određena stvarskošću, ali je ona i nešto više; u isti mah ona je upla umentičko delo, a ipak i nešto manje zato što joj nedostaje samodovoljnost umetničkog dela” (Хайдегер, 2000: 17).

⁵ Uprkos prethodnom naglasku na vezi prostora/mesta i *sveta*, važno je primetiti da u *Izvoru umetničkog dela* i pojam *zemlje* ima značajne prostorne konotacije (Casey, 1997: 266-267).

sada pojavljuje u okviru *čtetvorstva* (*Gevirt*) prvobitnog jedinstva *zemlje, neba, bogova* i *smrtnika* (Хайдегер, 1999: 119). Kako vidimo, za nas značajni pojam sveta izostaje iz ove pojmovne konstelacije. Ipak, uprkos tome, ona je direktno vezana za promišljanje problema prostora, te predstavlja njegov nov i od fundamentalne ontologije dosta udaljeni okvir. Upravo u tom kontekstu zatičemo i Hajdegerovo određenje mosta, jer on kaže: „Most, na *svoj* način, k sebi *prikuplja* zemlju i nebo, božanstva i smrtnike” (Хайдегер, 1999: 122).

Iako posve neobična, ova pojmovna konstelacija ipak baštini veze sa ranom obradom problema prostora u fundamentalnoj ontologiji. Naime, kao što smo već pomenuli, *tubivstvjuća prostornost Analitike tubivstvovanja* u poznoj filozofiji promišlja se sa novih pozicija povesnog mišljenja bivstvovanja, a lajtmotiv takvog postupka upravo je *pojam stanovanja*, centralni za tekst iz 1951. godine. Navedeno Hajdeger naznačava novim određenjem bivstvovanja čoveka, upravo centralnim pitanjem *Analitike tubivstvovanja*: „Čovek biti - to znači: kao smrtnik biti na zemlji, znači: stanovati” (Хайдегер, 1999: 117). Bivstvovanje čoveka je, dakle, neposredno označeno pojmom stanovanja – ono je sa dva konstitutivna pojma *čtetvorstva* (*zemlja, smrtnici*) povezano direktno, a sa druga dva (*nebo, bogovi*) posredno. Ili, kako to Hajdeger kaže: „Smrtnici jesu u *čtetvorstvu* posredstvom *stanovanja*” (Хайдегер, 1999: 117). Konačno, izborom pojma *smrtnici* Hajdeger očigledno implicira i čuveno određenje *bivstvovanja-ka-smrti* iz *Bivstvovanja i vremena*.

Posmatrano iz ove perspektive, može se zaključiti da matrica *čtetvorstva* sada zauzima onu ulogu koju je u okvirima *Bivstvovanja i vremena* imala formalna naznaka *bivstvovanje-u-svetu*: ona predstavlja formalni opis konstitucije bivstvovanja *tubivstvovanja/čoveka*, dok bi pojam stanovanja mogao imati ulogu pojma egzistencijalnosti egzistencije iz ranih radova. Naime, nakon okreta (*Kehre*) Hajdeger napušta perspektivu koja njegove analize dominantno postavlja u okvire egzistencije. U tom smislu možemo očekivati i da će pojedine teme, obrađene u *Analitici tubivstvovanja*, sada zadobiti trans-egzistencijalni karakter – karakter koji prevazilazi okvire egzistencijalnosti egzistencije, ali ih ne napušta u potpunosti. Navedeno svakako važi za situiranje problema prostora: ako je upravo *bivstvovanje-u-svetu* bilo naglašeni pozadinski i rukovodeći horizont njegove tematizacije u ranim radovima, sada tu ulogu preuzima pojmovna konstelacija *čtetvorstva*, koja sa jedne strane prevazilazi konstituciju bivstvovanja čoveka, ali takođe, sa druge strane, istu uključuje i podrazumeva (Sharr, 2007: 30). Paralela sa *Izvorom umetničkog dela* bi se ovde uslovno mogla povući u odnosu na pojmovni kompleks *svet istorijskog naroda*.

Dakle, perspektiva četvorstva, te u nju uključeno stanovanje - kao bivstvovanje čoveka, novi su rukovodeći horizont razmatranja prostora, a on se, pak, u datom tematizuje preko pojma *mesta* (*Ort*) otvorenog primerom mosta. Analizirajući primer mosta, Hajdeger zaključuje: „Mesto ne postoji pre mosta” (Хайдегер, 1999: 122), potencirajući pritom razliku sopstvenog i tradicionalnog razumevanja prostora na način koji se ne razlikuje od stavova iz *Bivstvovanja i vremena*.

Teza iz *Izvora umetničkog dela* o mestu (hramu) koje otvara prostor ovde je ponovljena, ali i jasnije eksplicirana: „U suštini, prostor je ono za šta je načinjeno mesto”; „Prostor je nešto za šta je stvoreno mesto, nešto što je raskršeno” (Хайдегер, 1999: 123). Štaviše, opis hrama kao mesta iz *Izvora umetničkog dela* odjekuje i u ovom predavanju: „Na taj način, most ne dolazi prvo na neko mesto da tu stoji, već to mesto nastaje tek posredstvom samog mosta. Most je stvar, sakuplja četvorstvo, no sakuplja na takav način da mu pruža nekakvo stanište. To stanište određuje područja i puteve koje otvaramo pred nečim čemu priznajemo prostor” (Хайдегер, 1999: 122). Jednako kao hram i most (građevine), i mesto je, za Hajdegera, pre svega postavljeno preko regije iskustva koje oni omogućavaju, a koje je egzistencijalno u smislu da je prepletено sa načinom njihove upotrebe. U tom smislu most i otvara mesto jer će se njegovom izgradnjom na određenoj lokaciji smisao i važenje te lokacije za nas izvesno promeniti (Sharr, 2007: 52).

Predavanje *Grāđenje stanovanje mišljenje*, dakle, u pogledu odnosa mesta i prostora ne odstupa bitno od predavanja iz 1935–1936. godine. U oba slučaja, čini se, Hajdeger tvrdi isto, premda to u poznijem predavanju čini eksplicitnije. Razlika među njima je, međutim, u pozadinskom horizontu na osnovu kog se tvrdi primat mesta, a koji je u slučaju *Izvora umetničkog dela* ipak uže vezan za samu umetnost. Navedeno onda biva artikulisano i razlikom u ključnim primerima, hramu i mostu.

Ipak, primerom mosta Hajdeger nije u potpunosti raskinuo veze sa pitanjem o umetnosti, što pokazuje kratka opaska o *figuri sveca ugrađenoj u most*, a u vezi sa odnosom mosta i *bogova* (Хайдегер, 1999: 122). Takvu figuru sveca mi bismo danas tipično razumeli kao dekoraciju mosta, kao, kantovski rečeno, pridodatu lepotu – estetski element koji nije neophodan da bi most ostvario svoju bazičnu funkciju. Tumačenjem ovog dekorativnog elementa s obzirom na pojmovnu mrežu četvorstva – elementa koji je, uzgred budi rečeno, *skulptura* – Hajdeger pokazuje da zaključak o mostu kao otvaranju mesta, a posredno i prostora, nije imun na dimenziju umetničkog, kako je to pokazano sa grčkim hramom. Opaska o figuri sveca tako otvara predavanje iz 1951. godine i unazad, ka *Izvoru umetničkog dela*, i unapred, ka spisu *Umetnost i prostor*. U tom kontekstu posebno je zanimljivo što

analiza hrama evidentno situirana u raspravu o umetnosti ni u jednom momentu ne ukazuje na bilo kakve estetske elemente ili odlike tog hrama, dok ih analiza mosta, koja izričito nije vezana za pitanje umetnosti, ipak sadrži.

Navedene oscilacije Hajdegerove obrade prostora u konačnom će zaokružiti spis *Umetnost i prostor* iz 1969. godine. Kako smo već naveli, ovaj spis ključni je za Hajdegerovo razmatranje skulpture, ali se on posredno odnosi i na arhitekturu, čime se utvrđuje veza sa spisom *Građenje stanovanje mišljenje*. Pored toga, spis *Umetnost i prostor* se neposredno oslanja na *Izvor umetničkog dela*, i to u pogledu na njegovu centralnu poentu - određenje suštine umetnosti, koje Hajdeger sada parafrazira kao „otelovljenje istine bivstvovanja u delu” (Heidegger, 1983: 210). Veza sa predavanjima iz 1935–1936. godine posebno je značajna upravo u pogledu određenja skulpture koje implicira samo jednu specifičnost u odnosu na druga umetnička dela, određena istom suštinom umetnosti (Heidegger, 1983: 210). Skulptura je tako *otelovljenje mesta* (*Verkörperung von Orten*) koje otvara jedan (nov) predeo i čuva ga otvorenim, sabirajući tako nešto slobodno oko sebe (Heidegger, 1983: 208).

Nešto ranije u tekstu Hajdeger nudi još jedno očigledno početno i privremeno određenje skulpture koje ipak za nas može biti zanimljivo. Reč je o skulpturi kao *suprotstavljanju* (*Auseinandersetzung*) *umetničkom prostoru* (Heidegger, 1983: 204). Kako vidimo, dva određenja skulpture orijentišu se oko dva ključna pojma naših dosadašnjih razmatranja, *mesta* i *prostora*, pri čemu je prvo i preliminarno određenje vezano za prostor, a drugo i konačno za mesto. Njihova veza, lako je uočiti, zavisi upravo od koordinacije ova dva pojma, te uloge koju primer skulpture ima u uspostavljanju njihovih odnosa.

Slično kao i u predavanju *Građenje stanovanje mišljenje*, Hajdeger i ovde primat daje pojmu mesta, te u duhu ranije provedenih analiza kaže: „same stvari su mesta i nije slučaj da samo pripadaju nekom mestu” (Heidegger, 1983: 208). Upravo u tom duhu treba razumeti i skulpturu kao *otelovljenje mesta*, čime se konačno pojašnjava ranije postavljeno, ali i nedovoljno obrazloženo izjednačavanje hrama i mosta sa njima pripadnim mestima; to pojašnjenje se, naravno, tiče pojma *otelovljenja*. Primat mesta u odnosu na prostor karakterističan za pozne radove ovde se, dakle, potencira spram pitanja o *karakteru načina* na koji mesto otvara prostor, a to pitanje se rešava na primeru analize skulpture. Ključ odnosa mesta i prostora, odnosno načina mišljenja prostora adekvatnog Hajdegerovim namerama, tako se krije u promišljanju umetničkog dela. Veza umetnosti i prostora nabačena sa primerom hrama sada postaje centralna nit rasprave.

Time je, međutim, naznačeno i da skulptura u svojoj suštini ne može biti određena bez eksplicitne veze sa prostorom, odnosno da se skulptura *kao skulptura* mora misliti u vezi sa problemom prostora. *Otelovljenje mesta*, kao definicija skulpture, jasno pokazuje navedeno. U tome je, očigledno, i razlika u odnosu na primer hrama: hram kao hram nije ni bio problem kojim se Hajdeger naglašeno bavio u *Izvoru umetničkog dela*, već je to bilo umetničko delo (uopšte), te tako određenja koja su zadobijena analizom hrama ne važe samo za hram, već i za bilo koje drugo umetničko delo. Takođe, u meri u kojoj predstavlja temu razmatranja, hram je nesumnjivo mišljen u vezi sa problemom prostora, ali se ta veza ipak nije naglašeno tematizovala. Spis iz 1969. godine, međutim, za svoj fokus uzima umetničko delo koje obezbeđuje da se veza umetnosti i prostora pokaže kao primarni fenomen.

Određenje umetnosti kao *otelovljenja istine bivstvovanja u delu*, te određenje skulpture kao *otelovljenja mesta* omogućavaju nam da razumemo vezu prostora i mesta kakvu Hajdeger potencira još od tridesetih godina. *Mesto* je, sad je to već očigledno, izjednačeno sa samom skulpturom. Otuda postaje neobično da Hajdeger uz njeno određenje dodaje i pojam *otelovljenja*. Naime, ovde nije samo reč o tome da je skulptura neko „puno” i popunjeno mesto, za razliku od inače „praznih” mesta u već raspoloživom prostoru. Takva mogućnost isključena je već na nivou Hajdegerovih razračunavanja sa tradicionalnim koncepcijama prostora. Voluminoznost skulpture, njen volumen – pojam koji je inovacija u odnosu na ranije radove – nesumnjivo smeru na ovakve uvrežene konotacije, ali je zapravo bitno vezan za temeljniji pojam otelovljenja. Otelovljenje, pak, zatičemo kao granični pojam koji istovremeno povezuje i razdvaja određenje suštine umetnosti i specifikaciju suštine skulpture kao osobene umetnosti, te figurira kao nekakva - inače prećutana – kopula između „opšteg roda” i „vrsne razlike” definicije skulpture – sa jedne strane, on vodi u smeru *istine bivstvovanja*, a sa druge ka *mestu*.

Prateći vezu dva određenja suštine umetnosti, odnosno vezu *Izvoru umetničkog dela* i *Umetnosti i prostora*, možemo zaključiti da je prostor koji se otvara skulpturom/mestom – prostor koji bez takve skulpture/mesta ne bi ni bio na raspolaganju – zapravo horizont fenomenalnosti istine bivstvovanja, odnosno horizont njenog pojavljivanja (kao fenomena). Poređenja radi, kao takav horizont u *Bivstvovanju i vremenu* jasno je naglašeno vreme. Navedeno jasno pokazuje značaj tematike prostora u Hajdegerovoj preradi sopstvenih pozicija od ranih do poznih radova: ova tema očigledno nije više uzgredna i, u negativnom gestu, vezana za prevladavanje tradicije, već ona zadobija pozitivni status vodećeg motiva novog mišljenja bivstvovanja. Kako smo videli, analize hrama, mesta i skulpture prate ova

pomeranja Hajdegerovog promišljanja prostora, što vrhuni u neraskidivosti mišljenja prostora i skulpture. Na samom kraju našeg istraživanja takvu vezu potrebno je osvetliti iz šire perspektive.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Hajdegerovo promišljanje odnosa prostora i umetnosti, kako smo videli, tek u spisu iz 1969. godine postaje tematizovano i u potpunosti naglašeno. Ukoliko ovaj odnos posmatramo u njegovom razvoju, kako smo i mi pokušali da učinimo u ovom radu, čini se nesumnjivim da je neraskidivost mišljenja umetnosti i prostora prisutna i u ranijim spisima, iako ne tematizovano. Počev od izjednačavanja hrama i njemu pripadnog mesta, do potvrde mesnog karaktera mosta, te, konačno, i tematizacije skulpture kao mesta preko pojma otelovljenja - naporedo sa sve naglašenijim isticanjem inverzije odnosa prostora i mesta, unutar koje mesto zadobija primat - primeri hrama, mosta i skulpture, čini se, predstavljaju jedinstvenu liniju razvoja Hajdegerove misli o prostoru.

U datim okvirima vezivanje promišljanja prostora za primere umetničkih dela možemo tumačiti ustaljenim Hajdegerovim postupkom variranja odnosa bivstvovanja (kao takvog) i bivstvujućih, pri čemu se pitanje bivstvovanja uvek situira s obzirom na neko konkretno bivstvujuće. Fenomenološki rečeno, neko bivstvujuće bira se kao odlikovani fenomen, čijom se analizom može doći i do nekih temeljnijih i na prvi pogled manje vidljivih fenomena. Slučaj prostora se tako u poznim radovima, a u duhu otklona od fundamentalne ontologije, delimično izmešta iz okvira tubivstvovanja i njegove ontološke konstitucije, te se shodno tome za odlikovane primere biraju „netubivstvujuća” bivstvujuća. Navedeno je u skladu sa načelnim gestom poznog Hajdegera da pitanje o bivstvovanju razvija „ka uposebljenjima pojedinačnih područja samoga onoga što biva” (Hajdeger, 1997: 73), kao i sa tezom o *dijalogu pevanja i mišljenja*, koju smo i ranije naznačili.

Sa druge strane, isti odnos, ali sada posmatran u smeru od umetnosti ka prostoru, povlači zanimljive posledice po Hajdegerovu filozofiju umetnosti. Naime, on nam omogućava da tipični primat pesništva problematizujemo s obzirom na značaj koji promišljanje arhitekture i skulpture očigledno ima za preobražaj pitanja o bivstvovanju. U skladu sa prethodnim analizama, naša sugestija ovde ne ide u smeru zamene primata pesništva primatom arhitekture i skulpture: takva teza, pored toga što je neodrživa, takođe ne pogađa bitni pomak u promišljanju umetnosti koji se dešava sa naglašenijim značajem arhitekture i skulpture.

Umesto toga, sugerisali bismo potrebu da se Hajdegerova filozofija umetnosti ne posmatra kao homogeni i monolitni estetički sistem, koji različite

vrste umetnosti povezuje jedinstvenim određenjem suštine umetnosti. Naprotiv, pozni radovi, a posebno oni posvećeni arhitekturi i skulpturi, otvaraju mogućnost multifokalnog čitanja fenomena umetnosti kod Hajdegera, takvog koji obezbeđuje uklapanje više fenomenski različitih ravni, a koje se u svom sklapanju potenciraju upravo spram međusobnih razlika – kao što je i pokazano definicijom skulpture. Takav postupak, verujemo, bio bi više u duhu Hajdegerovog proklamovanog *prevladavanja estetike*, ali bi on takođe obezbedio i produbljenije razumevanje istaknute veze filozofije i umetnosti u poznim radovima ovog mislioca.

Konačno, naša razmatranja zaključujemo kratkim komentarom položaja arhitekture u Hajdegerovom opusu. Naime iako arhitektura nije umetnost koju bismo tipično vezali za Hajdegera, ipak je činjenica da je ovaj mislilac počev od šezdesetih godina XX veka veoma uticao na mnogobrojne generacije teoretičara arhitekture. Njegova misao bila je inspiracija za one arhitekta i teoretičare koji su želeli da dovedu u pitanje neprikosnovene istine ove deltanosti, te koji su inspiraciju za svoju kritiku tražili van ustaljenih institucija (Sharr, 2007: 3). U filozofskim interpretacijama Hajdegerove misli, međutim, arhitektura je u najboljem slučaju potisnuta u korist pesništva ili skulpture, a uglavnom je viđena kao „negativni” primer vezan za kritiku prevlasti naučno-tehničkog svetonazora. Takvo njeno tumačenje, smatramo, zakriva potencijale mišljenja arhitekture koje i u filozofskom pogledu otvara Hajdegerova filozofija. Naš rad je, između ostalog, imao za cilj i da ukaže na te mogućnosti.

Una Popović

TEMPLE – BRIDGE – SCULPTURE
HEIDEGGER ON SPACE AND ART

Summary

This paper is about Heidegger's conception of space and place, with regard to the role of artworks and art in his later philosophy. I will use three main examples – namely, temple, bridge and sculpture – to present the relationship between Heidegger's thinking of space, place and artworks. Therefore, I will analyze *The Origin of the Work of Art* (1935-36), *Building Dwelling Thinking* (1951) and *The Art and Space* (1969). My aim is to use the analysis to show that Heidegger's later understanding of space and place is essentially bound to his interpretation of art and artworks. I will also present the dynamics of change of the connotations of place and space in later Heidegger's philosophy. Resulting from the analysis, the problem of space will be presented as one of the key points for the interpretation of Heidegger's philosophy of art. In conclusion, I suggest an interpretation of Heidegger's philosophy of art which would not be orientated to his definition of the essence

of all arts, but which would accentuate the differences between multiple phenomena of artworks.

Key words: temple, bridge, sculpture, space, place, art, M. Heidegger.

LITERATURA

- Casey, Edward S. (1997). *The Fate of Place. A Philosophical History*. Berkeley: Univeristy of California Press.
- Heidegger, M. (1983). Die Kunst und der Raum. In: *Aus der Erfahrung des Denkens*, GA 13, Frankfurt am Mein: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, M. (1986). *Seminar in Le Thor 1969*. In: Ochwad, C. (hrsg.) (1986). *Seminare*, GA 15. Frankfurt am Mein: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, M. (1988). *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.
- Хајдегер, М. (1997). *Увод у метафизику*. Врњачка бања: Ейдос.
- Хајдегер, М. (1999). Грађење становање мишљење. У: *Предавања и расправе*. Београд: Плато.
- Хајдегер, М. (2000). Извор уметичког дела. У: *Шумски путеви*. Београд: Плато.
- Villela-Petit, M. (1992). Heidegger's Conception of Space. In: Macann, C. (ed.) (1992). *Martin Heidegger: Critical Assesments. Volume I: Philosophy*. London: Routledge.
- Sharr, A. (2007). *Heidegger for Architects*. London: Routledge.
- Young, J. (2001). *Heidegger's Philosophy of Art*. Cambridge: Cambridge University Press.

SZÁMNEVET TARTALMAZÓ FRAZEOLÓGIAI EGYSÉGEK A SZERB ÉS A MAGYAR NYELVBEN**

A tanulmányban olyan szerb frazeológiai egységek kerülnek feldolgozásra, amelyeknek számnévi alaptagjuk van, azzal a céllal, hogy megkeressük magyar nyelvű ekvivalenseiket, illetve hiányukban szó szerinti fordítást adunk. Ezenkívül a szólások néhány szemantikai jellemzőjére is rámutatunk, amelyek alapján csoportokba soroljuk őket. Az elemzés alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy léteznek szólások, amelyek formájuk és jelentésük tekintetében mindkét nyelvben megegyeznek, de vannak olyanok is, amelyeknél a lexikai szerkezet módosul, illetve olyan szerb frazémák is előfordulnak, amelyeknek nincs megfelelőjük a magyarban.

Kulcsszavak: frazeológia, számok, szerb nyelv, magyar nyelv

BEVEZETÉS

Egy nyelv frazeológiai kincse nagymértékben kultúraspecifikus, a nyelvet beszélő közösség hagyományában gyökerező álláspontokat, értékeket, hiedelmeket tükrözi. A frazeológiai egységek különböző nyelvekben történő kontrasztív vizsgálata hozzájárul ahhoz, hogy az azonosságok és eltérések megállapítása révén betekintést nyerjünk a különböző nyelvközösségbe tartozó beszélők világképébe és valóságszemléletébe, illetve az általuk képviselt kultúrmodellek jellemzőibe. Ugyanis, az emberi gondolkodást befolyásoló univerzális modellek mellett a

* andrice@ff.uns.ac.rs

** A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományi és Technológiai Fejlesztésügyi Minisztériuma által támogatott két projektum keretében készült. Az egyik a 178004 számú *Sintaksička, semantička i pragmatička istraživanja standardnog srpskog jezika* (A szerb szlender nyelv mondattani, jelentéstani és pragmatikai kutatásai), a másik pedig a 178002 számú *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* (Nyelvek és kultúrák időben és térben) című projektum.

szólások megalkotásában nagy szerepet játszanak a kultúra elemei, használatukat pedig a kontextus, illetve a konkrét kommunikációs szituáció szabja meg.¹

A szerb és a magyar nyelv, mint ismeretes, tipológiailag (is) különbözik egymástól, de több évszázados területi egymás mellett élésük és művelődési kapcsolatuk nyoma világosan tetten érhető. Ugyanakkor várható, hogy mindkét vizsgált nyelv magán viseli kulturális jellemzőit, különösen a frazeológia terén. Ezért úgy döntöttünk, hogy a szerb nyelvből kiidulva megvizsgáljuk, léteznek-e ekvivalens kifejezések a magyarban, és amennyiben nincs megfelelő szó a célnyelvben, körülíró fordítást alkalmazunk. Ezúttal a számnévi alaptagot tartalmazó frazeológiai egységeket jelöltük ki vizsgálatunk tárgyául.

A továbbiakban két szerb frazeológiai szótárból (Matešić 1982, és Otašević 2012) és a szerb értelmező szótárból (RSJ) kijegyzetelt példákat mutatjuk be szemantikai körük alapján csoportosítva őket.² A szövegben a frazeológiai egységeket magyar értelmezésük követi, utánuk az esetleges magyar ekvivalensek következnek dőlt betűkkel szedve. A magyar megfelelők meglétét és szemantikáját Forgács Tamás (Forgács 2003) és Bárdosi Vilmos (Bárdosi 2012) frazeológiai szótárában ellenőriztük. A lábjegyzetben, ha szükséges, a szerb szólások szó szerinti fordítását adjuk meg.

TŐSZÁMOK A FRAZEOLÓGIÁBAN

Ha az 1-től 10-ig terjedő tőszámokat vesszük szemügyre, a szerbben a legtöbb frazéma az egyes számmal keletkezett, gyakorisági sorrendben második helyen a kettes áll, harmadik helyen a négyes, ezt követi az ötös, majd a hármas, a kilences, a hetes és a tízes. A nyolccsal egy frazémát sem tartanak számon, a hatos

¹ A frazeológiai egységeket különböző elméleti és módszertani megközelítéssel lehet vizsgálni. G. Štrbac (2019) áttekinti a legújabb nyelvészeti irányzatokat, amelyek a frazeológiai kutatások során alkalmazhatóak, különösen kiemelve a kognitív nyelvészeti, a lingvokulturális és a pragmatikai irányzatokat. Míg az első a szólásalkotás általános kognitív mechanizmusaival foglalkozik, addig a második a kulturális befolyások szerepét hangsúlyozza, a harmadik pedig a frazémahasználatot meghatározó kontextuális motívumokat és szabályokat vizsgálja. E szerint a felosztás szerint a mi kutatásunk elsősorban lingvokulturális irányultságú.

² A frazeológiai egységek bemutatásakor a témával kapcsolatos korábbi kutatások eredményeire (Fink, 1989, Mršević-Radović 1994, és Ajdačić 2015) alapoztunk.

pedig csak egy példában található meg: *ni pet ni šest*³, a jelentése 'azonnal, rögtön, habozás, gondolkodás nélkül'.

A *jedan* 'egy' számot tartalmazó frazeologizmusok igen különböző jelentésekben fordulnak elő, lehetnek pozitív, negatív és semleges értékűek. Gyakran olyan helyzetet jelölnek, amelyben több különböző személy együttesen és egyidejűleg lép fel:

*iz jednog glasa*⁴ – egyhangúan, egyöntetűen, erőteljesen, közösen *egy emberként*

*jednim glasom*⁵ – 1. egyidejűleg beszélve, egyik a másikat túlharsogva 2. együttesen, közös erővel, egyetértve 3. egyértelműleg, közakarattal

*jednim grlom*⁶ – egyhangon

jedan za sve, svi za jednog – kölcsönös feláldozás jeléül *Egy mindenkiért, mindenki egyért.*

Amennyiben a frazeologizmus egyetértést, harmóniát, közösséget jelent, ez az egység pozitív értékű, mint az alábbi példákban:

biti jedno telo i jedna duša – teljes egyetértésben, harmóniában élnek; azonos nézeteket vallanak, azonosan gondolkodnak/éreznek *Egy test, egy lélek.*

*ići pod jedan konac*⁷ – együttműködnek valamiben, megértik egymást, egy véleményen vannak *egy kézre dolgoznak, egy kerékvágásban jár valakivel, egy nyelven beszél, egy nótát fúj*

*jesti/lomiti s kim jednu pogaču*⁸ – együtt élnek, megértésben él valakivel *egy fedél alatt él valakivel, egy kenyéren él valakivel*

*jednodušni kao jedan*⁹ – egyként, összetartva *egy szívvel-lélekkel*

dva tela a jedna duša – harmóniában, szerelemben élnek *két test egy lélek.*

³ Sem öt, sem hat.

⁴ Egy hangból.

⁵ Egy hanggal.

⁶ Egy torokból.

⁷ Egy céma alá mennek.

⁸ Egy lepényt eszik/tör vkivel.

⁹ Egyelként egyként.

Az együttlét, közösségvállalás negatív előjelű is lehet, pl. amikor valamely önző érdeket szolgáló, kényes vagy vitatható ügyben valaki azonos álláspontra helyezkedik valakivel, ugyanazt teszi, gondolja, mint a másik, a kegyeibe akar férközni, ezért ugyanúgy cselekszik, valakinek a pártját fogja:

*duvati/puhati u jednu/istu tikvu/rog/duduk¹⁰ – egy húron pendül valakivel,
egy követ fúj valakivel, egy lantot penget, egy gyékényen
áru/árulnak vkivel.*

Negatív értékkel bírnak azok a frazeologizmusok is, amelyek a különböző dolgok alaptalan kiegyenlítését hivatottak kifejezni, amikor valaki különböző jellegű személyeket vagy dolgokat helytelenül összetartozónak vagy azonosnak tekint, azonos módon ítél meg, összekever, kiegyenlít, tévesen azonosít vagy túlzottan általánosít:

*stavljati/staviti pod jednu kapu¹¹ – egy kalap alá vesz
strpati/trpati sve u jedan lonac¹² – mindent összekever, nem különbözteti
meg a dolgokat
trpati/strpati sve na/u jednu gomilu¹³ – egyenlőnek, azonosnak tekinti azt,
ami összeegyeztethetetlen.*

A *jedan* sokszor elégtelen is lehet, kevesebb a kívánatosnál, valamiből nagyon kevés, alig néhány van:

*moći se na prste jedne ruke prebrojiti/nabrojiti – egy kézen/egyik kezén is
megszámolhatja
jedna lasta ne čini proleće – egy fecske nem csinál nyarat
jedan i (kao) nijedan¹⁴ – egyetlen ember nem sokat jelent.*

Erre a magyaban nincs teljes mértékben ekvivalens példa, de van egy hasonló, amely csak a gyerekvállalásra vonatkozik: *egy gyerek nem gyerek.*

¹⁰ Egy tökbé/kürtbe/dudába fújnak.

¹¹ Egy sapka alá tesz.

¹² Egy fazékba töm.

¹³ Egy halomba gyűjt.

¹⁴ Egy (akár/mint) egy sem.

*nije/nema ni na/za jedan zub*¹⁵ – nagyon kevés, túl kevés, elégtelen *egy gyűszűre való, csak egy csepp a tengerben, egy kávéskanálnyi, a fél fogára sem (volt) elég*

vagy ha éppen ugyanazon képet szeretnénk felidézni a 'fog' kifejezésünkkel, akkor: *vkinek eggyel több füle van mint foga.*

Ugyanakkor egyetlen ember, az egyén elegendő is lehet:

*jedan, ali vreden*¹⁶ – egy ember is sokat tehet vmilyen ügyben.

S ha már a mennyiségnél tartunk, akkor a 'senki' ellentétét, a másik végletet (a 'mindenki' jelentésében) az alábbi kifejezéspár fejezi ki a szerbben, illetve magyarul is:

svi do jednoga – mind egy szálig, egytől egyig (kivétel nélkül mind).

Az egyes szám az összevont, rövid fogalmazásmódot is jelölheti a frazémákban:

*jednim slovom*¹⁷ – egyszóval, röviden és világosan

jednom reči/rečju – röviden elmondva, összegezve, egyszóval.

Olyan frazeologizmusokban is jelentkeznek, amelyek rövid időintervallumot, periódust jelölnek, vagy pedig váratlan megjelenést, gyorsaságot jelentenek:

*u jedan mah*¹⁸ – azonnal, egyszerre

*u jedan tren*¹⁹ – nagyon gyorsan, pillanatok alatt, azonnal, egyszerre *egy miatyánk/egy szempillantás alatt*

u jednom dahu – nagyon gyorsan, egyszerre, megszakítás nélkül *egy lélegzetre, egy szuszra, egy csapásra.*

Kis távolságot, közelséget is jelölhetünk vele:

*na jedan korak do/od čega*²⁰ – nagyon közel *egy ugrásra, egy köpésre, egy kődobásnyira, egy kőhajításnyira.*

¹⁵ Egy fogra való sincs vmiből.

¹⁶ Egy, de értékes/sokat érő.

¹⁷ Egy betűvel.

¹⁸ Egy pillanat alatt.

¹⁹ Egy pillantás alatt.

Az egyes szám, a 'valamivel megegyező' jelentésben, pontosabban a közös származás értelemben is használatos:

*biti jedna krv i mleko*²¹ – azonos apától és anyától származnak *egy hús, egy vér vkivel*

*jedan list sa gore*²² – 1. honfitárs, földi 2. azonos gondolkodású személy 3. hazai

*jedne gore list*²³ – honfitárs, azonos gondolkodású személy

*biti jedna krv s kim*²⁴ – (vér)rokonsági kapcsolatban levő személyek.

A *jedan* a páros testrészekből álló egész része, illetve egyike is lehet:

*biti (stajati) jednom nogom u grobu*²⁵ – nagyon idős, beteg *fél lábbal már a sírban van*

*zažmuriti/zažmiriti/prižmiriti na jedno oko/jednim okom/na dva oka*²⁶ – úgy tesz, mintha nem látna valamit, nem lenne róla tudomása, szándékosan nem lát, nem törődik vele *szemet huny vmi felett*

jedno oko se smeje a drugo plače – *az egyik szeme sír a másik nevet*

*spavati na jedno uho*²⁷ – éberem, nyugtalanul alszik *úgy alszik, mint a nyúl*

*slušati na jedno uvo*²⁸ – 1. titokban kihallgat vmit, nagyon figyel *csupa fül, hegyezi a fülét* 2. szórakozottan, nem teljes figyelemmel követ *csak fél füllel figyel/hallgat*.

A magyarban a *fél füllel hall* azt jelenti, hogy pontatlan, megbízhatatlan módon jut a tudomására valami. Meggyőződést, valaminek az igaz voltában való hitet is kifejezheti, azt, hogy valami holtbiztos:

jasno kao jedanput jedan – *világos, mint az egyszeregy*

²⁰ Egy lépésre valamitől/valameddig.

²¹ Egy vér és tej lenni.

²² Egy levél az erdőből.

²³ Egy erdő levelei.

²⁴ Egy vére van valakivel.

²⁵ Egy lábbal a sírban áll/van.

²⁶ Behunyja az egyik szemét.

²⁷ Egyik fülére alszik.

²⁸ Az egyik fülére hallgatózik.

A *dva* 'kettő' alapszóval képzett frazeológiai egységeknek is nagyon különböző jelentésük, funkciójuk lehet. Képviseletnek egy egészet, kevés mennyiséget, de többletet is. Az emberek közötti viszonyokban ez a szám két ellentétes relációt tükrözhet: egyrészt összhangot, nagy boldogságban, zavartalan szeretetben, békességben élést, de ugyanakkor ellentétet is kifejezhet, két különböző szemléletű, életvitelű ember közösségét:

*živeti kao dva goluba*²⁹ – *úgy élnek, mint a galambok*

*dva sveta*³⁰ – két külön világ (vmi hasonló – ha már a világ fogalmánál szeretnénk maradni – mint az *egy világ választ el valakit valakitől* magyar frazéma esetében).

Kifejezheti azt is, hogy valaki feltűnően hasonlít valakire, illetve, hogy ketten nagyon hasonlítanak egymásra. Érdekes módon a szerbben a kettő mellett a vízcseppet találjuk, azzal, hogy a magyar ekvivalensnek teljesen megfelelő formája is megtalálható a szerbben, de ott nem szerepel szám³¹:

*slični kao dve kapi vode*³² – *Úgy hasonlítanak egymásra, mint két tojás, olyanok, mint két tojás.*

A kettes számot tartalmazó szerb frazémák között vannak olyanok is, amelyek az alany kedvezőtlen pozíciójára utalnak, arra, hogy az két fél, két ellentétes erő vagy érdekcsoport közötti helyzetbe került, amelyből csak nagyon nehezen, vagy semmiképpen sem tud szabadulni:

biti/nalaziti se/naći se između dve vatre – kétszeres veszély fenyeget valakit, két oldalról támadják *két tűz közé kerül*

*goreti na dva ognja/na dve vatre*³³ – 1. kétféle veszély között van 2. habozik, kételkedik

*sedeti na/između dve stolice*³⁴ – 1. egyszerre két ellentétes félt támogat, kétszínűsködik *kétkulacsos politikát folytat* 2. mindkét dolgot magának akarja.

²⁹ Úgy élnek mint két galamb.

³⁰ Két világ.

³¹ Liče kao jaje jajetu.

³² Hasonlítanak mint két vízcsepp.

³³ Két tűzön ég.

A magyar *egy fenékkal/seggel két lovat ül meg/két nyeregben ül* formális ekvivalensnek részben más a jelentése: ‘egyidejűleg két olyan munkát végez, vagy két olyan állást tölt be, amelyek mindegyike egész embert kívánna, egyidejűleg két ellentétes követelésnek akar megfelelni’.

Elítélendő jellemre, arra hogy valaki kétszínű, képmutató, alakoskodó az alábbi szólás utal: *tanjir od dva lica*³⁵ – kétszínű személy.

A kettő sok is lehet, több a vártnál, de ugyanakkor lehet valami nem kívánatos, mégis hasznot hozó:

imati dvije leve ruke – nagyon ügyetlen, bármihez fog, nem sikerül neki *két bal keze van*

*sisati dve majke*³⁶ – több helyről hasznot húzó

*od jednog dinara napraviti dva (pet)*³⁷ – nagyon sikeresen tud gazdálkodni vki, jól be tudja fektetni a tőkét, kamatoztatni tudja a tőkéjét.

Azonban a *dva* gyakrabban jelenthet keveset, elégtelent:

*ne umeti ni dve unakrst*³⁸ – semmit sem tud, korlátolt szellemi képességű *kettőig sem tud számolni*

*ne vredeti/ne valjati ni dve pare*³⁹ – nincs semmilyen értéke, értéktelen *egy garast, fityinget sem ér*

*pala/spala knjiga na dva slova*⁴⁰ – szép lassan mind elfogytak, kevesen maradtak, akik valamilyen munkát ellátnak

*braniti se (štiti koga i sl.) sa dva gola dlana*⁴¹ – egyedül, puszta/meztelen kézzel védekezik, vagy valakit nagy áldozatok árán védelmez.

³⁴ Két széken ül.

³⁵ Két arcú/színű tányér.

³⁶ Két anyát szop.

³⁷ Egy dinárból kettőt csinál.

³⁸ Kettőt sem tud keresztbe (tenni).

³⁹ Egy parát sem ér.

⁴⁰ A könyvből két betű maradt.

⁴¹ Két üres/csupasz/pusztá tenyérrel védekezik / véd valakit.

A kettes olyan helyzetet is jelölhet, aminek az érintett szempontjából lehet jó, de ugyanakkor rossz oldala is, arra utalva, hogy a dolgok ellenkező oldalát is meg kell vizsgálni:

batina ima dva kraja – az összetűzés jól, de rosszul is végződhet, az ellenfél visszavághat *a botnak két vége van*

mač s dve oštrice – egyben jó és rossz következményekkel járó dolog, kellemetlen, veszélyes dolog *kétélű fegyver*

štap sa dva kraja – valami ami jól is, rosszul is elsülhet *a botnak két vége van.*

Összegező, rövid fogalmazásmódot is kifejezhet:

u dve riječi – röviden *egy-két szóban*

*reč dve*⁴² – néhány szóban, rövid visszatekintés, röviden.

Rövid időtartamot jelöl a:

dan-dva – egy-két napig.

Közelségre, kis távolságra utal:

dva tri koraka – két-három lépésre.

Meggyőződést, valaminek a megbízható, szavahihető voltát fejezik ki az alábbi példák:

*kao dva i dva četiri*⁴³ – teljesen egyértelmű, nyilvánvaló *olyan biztos vmi, mint (az, hogy) kétszer kettő négy*

kao dvaput dva [četiri] – *olyan biztos vmi, mint (az, hogy) kétszer kettő négy.*

A *jedan* és a *dva* szám egy szólásban a szerbben ritkán fordul elő, a már említett páros dolgok, testrészek megnevezésén kívül kiemeljük az alábbi példát, amelynek a magyarban is megvan az ekvivalense, és amely azt fejezi ki, hogy egy cselekvés kétszeres sikerhez vezethet, egy fáradtsággal, cselekedettel kettős célt érhetünk el:

jednim udarcem [ubiti] dve muve/dva zeca – *két legyet üt egy csapásra.*

⁴² Egy két szót.

⁴³ Mint ahogy a kettő meg kettő az négy.

A *tri* ‘három’ számot tartalmazó frazeológiai egységek leginkább a normától, a megszokottól, a várttól való eltérést fejezik ki. A három sokszor az optimálisnál kevesebbre, egyfajta hiányra, elégtelenségre, illetve valaminek a nem kívánatos jellegére utal:

*biti na tri čoška*⁴⁴ – rosszkedvű, kedvetlen, nincs jól, rossz állapotban van
*na tri čoška*⁴⁵ – rosszul, összehangolatlanul, diszharmonikusan,
 kellemetlenül

*čovek od tri knjige*⁴⁶ – tanulatlan vagy nagyon alacsony képzettséggel
 rendelkező ember *egykönyvű ember*

*ne znati brojati ni do tri*⁴⁷ – buta, ügyetlen.

Ez valójában nagyon hasonlít a magyar *olyan arcot vág, mint aki háromig sem tud számolni*, vagy *úgy néz ki, mint aki háromig sem tud számolni*, csakhogy a magyarban a ‘buta’ mellett az ‘ártatlan, jámbor, együgyű ember’ benyomását is kelti.

*nemati tri čiste*⁴⁸ – félénk, gyáva, ijedős ember

*pala/spala knjiga na dva/na tri slova*⁴⁹ – szép lassan mind elfogytak,
 kevesen maradtak, akik valamilyen munkát ellátnak.

De a három néha elengedőt vagy sokat is jelenthet, a normánál, vagy elfogadhatónál többet:

svakog gosta tri dana dosta – akármilyen kedves vendég három napig *untig*
elég

svako čudo za tri dana – minden csoda három napig *tart*

*držati tri čoška [kuće]*⁵⁰ – a (házi)munka legnagyobb részét ellátja

*kao da neko tri dana nije jeo*⁵¹ – nagyon éhes, mintha három napig *koplalt*
volna

jesti za tri čoveka – három helyett *eszik*

⁴⁴ Három sarkon lenni/ árom sarkú.

⁴⁵ Három sarkon.

⁴⁶ Három könyvből álló ember/három könyves ember.

⁴⁷ Háromig sem tud számolni.

⁴⁸ Nincs három tisztája.

⁴⁹ A könyvből három betű maradt.

⁵⁰ A ház három sarkát tartja.

⁵¹ Mintha három napig nem evett volna.

*živeti za tri čefa*⁵² – szórja a pénzt, mulat.

A közelséget, vagy az összegezõ kifejezésmódot az alábbi példák illusztrálják:

dva tri koraka – nagyon közel *három lépésre*

reči dve tri – néhány szóban nyilatkozik, néhány szót szól *két-három szót szól*.

A *četiri* ‘négy’ a frazémákban leggyakrabban csukott térséget, belteret (a szoba, a ház falait) és a négy végtagot képviseli. A belső térben való tartózkodást mutatják az alábbi példák:

*biti u svoja četiri zida*⁵³ – otthon van *négy fal között*

*biti zatvoren, između četiri/u četiri [kućna/sobna] zida*⁵⁴ – nem hagyja el a házát, nem megy az emberek közé

*sedeti između četiri zida*⁵⁵ – 1. nem megy ki a házból 2. börtönben van

*zatvoriti se u svoja četiri zida*⁵⁶ – visszavonul, nem megy az emberek közé

*živjeti između/među četiri zida*⁵⁷ – nem hagyja el a házát, nem kerül kapcsolatba más emberekkel, visszavonul a közéletből

*legati/leći među četiri daske*⁵⁸ – meghalt és koporsóba tették *négy deszka közé tették*.

A négyest a végtagok összeségeként az alábbi frazeologizmusokban találhatjuk meg:

*dići sve četiri u zrak/uvis*⁵⁹ – lustálkodva lefekszik/ledől, lustálkodik

*ispružiti sve četiri*⁶⁰ – 1. lefekszik, ledől, lustálkodik 2. hirtlen elesik, rosszul esik

⁵² Három kedve szerint él.

⁵³ A saját négy fala között van.

⁵⁴ A szoba/a ház négy fala közé van zárva.

⁵⁵ Négy fal között ül.

⁵⁶ Bezárkózik a saját négy fala közé.

⁵⁷ Négy fal között él.

⁵⁸ Négy deszka közé feküdt.

⁵⁹ Mind a négyet a levegőbe emeli.

⁶⁰ Kinyújtja mind a négyet.

*na sve četiri (noge)*⁶¹ – négykézláb, mászva
*postaviti se na sve četiri*⁶² – a négylábú állatok testhelyzetébe helyezi magát
*raskrečiti sve četiri kao žabac*⁶³ – kinyújtózkodik
*otegnuti sve četiri*⁶⁴ – meghal, elhalálozik, megdöglik.

Negatív jellemábrázolásra szolgálnak az alábbi példák:

*imati glavu za četiri noge*⁶⁵ – 1. okoskodik, okosnak teszi magát 2. buta, együgyű

*ne umeti/ne znati ni četiri unakrst*⁶⁶ – nagyon buta, együgyű.

Intenzitást hivatottak kifejezni a következő szólások:

*potkovati koga u sve četiri*⁶⁷ – teljes mértékben ellát, felszerel valakit valamivel

*u sve četiri*⁶⁸ – teljes erővel, teljes mértékben

*otvarati/otvoriti/uperiti sva četiri oka*⁶⁹ – nagyon vigyáz, figyel, különös figyelemmel kísér.

Érdekes módon a magyar példákban az, hogy *valakinek négy szeme van*, hogy *négy szemmel néz/lát*, nem azt jelenti hogy megkülönböztető figyelemmel követ valamit, hanem azt, hogy szemüveget visel. A szerb analógiájára a vajdasági magyar nyelvben azonban a fenti értelemben is használatos a *kitárja a négy szemét*.

A térség, illetve a benne történő mozgás korlátlanságára utal:

*na sve četiri strane [sveta]*⁷⁰ – mindenütt, mindenhol.

A négyes előfordul olyan szólásokban is, amelyekben két személy szerepel:

⁶¹ Mind a négyen (lábon).

⁶² Mind a négyre leereszkedik.

⁶³ Szétterpeszti mind a négyet, mint a béka.

⁶⁴ Mind a négyet kinyújtja.

⁶⁵ Négy lábra való feje van.

⁶⁶ Négyet sem tud keresztbe tenni.

⁶⁷ Valakinek mind a négyét (végtagját) megpatkolja.

⁶⁸ Mind a négyben.

⁶⁹ Kinyitotta/kitárta mind a négy szemét.

⁷⁰ A világnak mind a négy táján.

u/među četiri oka – tanú nélkül, kettesben *négyszemközt*.

A *četiri*, mint két kettes összege vagy szorzata, nagyfokú meggyőződés kifejezésére szolgáló frazémákban is szerepel:

*kao dva i dva četiri*⁷¹ – biztosan, mindenképpen, megbízhatóan

kao dvaput dva [četiri] – biztosan, nyilvánvalóan *olyan biztos valami, mint (az, hogy) kétszer kettő négy*.

A *pet* 'öt' számot tartalmazó szerb szólásokban ez a szám rövid időtartamot (általában 5 percet), kitűnő osztályzatot, kis mennyiséget, kisfokú gyorsaságot stb. jelent. Az ötperces időtartam rövid ugyan, de sokszor nagyon jelentős lehet az egyén életében, erre utalnak az alábbi szólások:

*dolazi/nastupa čijih pet minuta*⁷² – eljön az alkalom, hogy valaki megmutassa a képességeit, eljön valaki számára a nagy lehetőség

*dočekati svojih pet minuta*⁷³ – megérte azt, hogy megmutathassa képességeit, elérkezett a siker elérésének kedvező pillanata

*imati svojih pet minuta*⁷⁴ – a legjobb fényben mutatkozik (kihasználva a kedvező alkalmat).

Itt kell megemlíteni, hogy a magyarban is létezik egy szólás, a *rájön valakire az ötperc*, amelynek teljesen negatív jelentése van, és nem hozható párhuzamba a fenti példákkal. Azt jelenti ugyanis, hogy valaki hisztériázik, idegrohamot kap.

Amennyiben az ötös iskolai osztályzatként szerepel, akkor az értékrend legmagasabb fokán helyezkedik el:

*za pet*⁷⁵ – 1. kiemelkedő, kitűnő 2. kiemelkedően, kitűnően.

A *pet* értéktelen ha kis pénzegység előtt fordul elő:

*ne dati za što, za koga ni pet para*⁷⁶ – valamit egyáltalán nem értékel, elértéktelenít

⁷¹ Mint ahogy a kettő plusz kettő az négy.

⁷² Elérkezik valaki öt perce.

⁷³ Kivárta a saját öt percét.

⁷⁴ Van saját öt perce.

⁷⁵ Ötösért.

*ne vrijediti (ne valjati) ni pet para*⁷⁷ – jelentéktelen, értéktelen *nem ér valami egy petákot sem.*

Valamely cselekvés, történés gyors lefolyását, időbeli gyorsaságot illusztrálnak az alábbi példák:

*ni pet ni devei*⁷⁸ – azonnal, habozás, gondokodás nélkül

*ni pet ni šest*⁷⁹ – rögtön, azonnal, gondolkodás nélkül

*pet na devei*⁸⁰ – sebtében, kapkodva, futólag.

Hogy kevés idő maradt hátra, a közvetkező szólás fejezi ki:

*pet minuta pre/do dvanaest*⁸¹ – az utolsó pillantaban, végső ideje.

Azt, hogy valaki valakit vagy valamit jól ismer, a kéz öt ujjával hozható kapcsolatba:

*znati (poznativi) koga, što kao svojih pet prstiju*⁸² – nagyon jól, alaposan, a legapróbb részletekig ismer valakit/tud valamit *ismeri mint a tenyerét.*

A magyarban csak tárgyra vagy térségre vonatkoztathatjuk az *úgy tud/ismer mint az öt ujját* szólást. A *pet* negatív konnotációjú az alábbi példában:

*ne znati brojati ni do pet*⁸³ – nagyon buta, ügyefogyott.

Az ötös és a kilences kombinálása csalásra, vagy pedig tréfára enged következtetni az alábbi példákban:

*dati kome pet za devei*⁸⁴ – becsap, rászed valakit

*ne znati pet na devei*⁸⁵ – nem ismer tréfát, hirtelen természetű

⁷⁶ Valakiért/valamiért öt parát (fillérnek megfelelő egység) sem ad.

⁷⁷ Nem ér öt parát sem.

⁷⁸ Se öt, se kilenc.

⁷⁹ Se öt, se hat.

⁸⁰ Öt a kilencen.

⁸¹ Öt perccel tizenkettő/dél előtt.

⁸² Úgy tudja/ ismeri, mint az öt ujját.

⁸³ Ötig sem tud számolni.

⁸⁴ Valakinek ötöt ad kilencként.

*nema kod koga pet na devei*⁸⁶ – nem ismer tréfát, hirtelen természetű.

A *sedam* 'hét' általában titokzatosságot, de ugyanakkor intenzitást, hosszabb időszakot és nagyobb távolságot is jelent a szerb frazeológiában. Ha valaki nagyon ügyes, ravasz, körmönfont, agyafűrt, a szerbben többek között azt szokták mondani:

*biti namazan/premazan sa sedam masti*⁸⁷ – nagyon ravasz, agyafűrt, mindenféle csalásra képes *minden hájjal meg van kenve*.

Titokzatosságra, eltitkolásra utalnak az alábbi példák:

*knjiga sa sedam/devet pečata*⁸⁸ – kifürkészhetetlen, megismerhetetlen, felfoghatatlan, nagy talány *hétpecsétetes titok*

*pismo sa sedam pečata*⁸⁹ – olyan levél, amelynek tartalmát legnagyobb titok övezi

*zatvoriti se pred kim sa sedam ključeva*⁹⁰ – nem árulja el a véleményét

*zatvoriti/zabaviti što sa sedam lokota*⁹¹ – jól elzár *hét lakat alatt őriz, hét lakat alatt van*.

A magyar ekvivalensnek a szerb jelentésén kívül (ti. hogy 'vmi nagyon biztonságosan, hozzáférhetetlenül el van zárva, mert nagyon féltik') van még egy másik értelme is, hogy 'valakit börtönben őriznek'.

Hosszú időszakot jelöl a hetes az alábbi bibliai vonatkozású példákban:

*sedam gladnih krava*⁹² – többéves éhínség, rossz termésű időszak (a bibliai hét szűk esztendőre utalva)

sedam gladnih godina – hét szűk esztendő.

⁸⁵ Nem tud ötöt a kilencre.

⁸⁶ Nincs valakinél öt kilenc helyett.

⁸⁷ Hét zsírral meg van kenve.

⁸⁸ Hét/kilenc pecsétetes könyv.

⁸⁹ Hétpecsétetes levél.

⁹⁰ Hét kulccsal elzárkózik valaki elől.

⁹¹ Hét lakat mögé zár.

⁹² Hét éhes tehén.

Nagy távolságot, messzeséget jelöl a mesékben található fordulat is:
*preko sedam brda*⁹³ – nagyon messze *hetedhét országon/határon is túl*.

A már említett kombináción kívül, amikor a kilenc az öttel párosul, a *devet* 'kilenc' önállóan is előfordul. Ilyenkor ugyanis valaminek a fokozását, továbbá térbeli és időbeli távolságot fejez ki, valamint biztosságot is jelent:

*devet znojeva*⁹⁴ – nagy gond, baj, erőfeszítés, igyekezet
*naokolo na devet konaka*⁹⁵ – messzire
*preko devet brda*⁹⁶ – nagyon messze *hetedhét országon túl*
*od devet dedova/deda*⁹⁷ – nagyon régóta
*zavezivati što u devet čvorova*⁹⁸ – nagyon félt valamit.

A *deset* 'tíz' a frazeológiai egységekben elsősorban az ujjak számát jelöli mindkét kézen, de áldozatos munkát és nagy igyekezetet is ki lehet vele fejezni:

sa svojih deset nokata – saját munkájával, igyekezetével, bármilyen segítség nélkül *a tiz körmével*
*sa svojih deset prsta/prstiju*⁹⁹ – saját munkájával, igyekezetével, bármilyen segítség nélkül.

Időviszonyt is kifejez egy példában, amikor is 10 éves időszakot jelöl:

*baciti s leđa deset (dvadeset i dr.) godina*¹⁰⁰ – *megfiatalodik, tíz (húsz) évvel fiatalabbnak néz ki*.

SORSZÁMOK A SZERB FRAZEOLÓGIÁBAN

A *prvi* 'első' sorszám a szerb frazeológiában gyakran valaminek a jelentőségét hangsúlyozza, illetve annak minőségét, pozitív jellemzőit:

⁹³ Hét hegyen túl.

⁹⁴ Kilenc izzadság.

⁹⁵ Kilenc napi járőföldre.

⁹⁶ Kilenc hegyen túl.

⁹⁷ Kilenc nagyapán keresztül.

⁹⁸ Kilenc(szeres) csomóba köt.

⁹⁹ A saját tíz ujjával.

¹⁰⁰ Tíz (húsz) évet dob le a hátáról.

biti prva violina – valamely közösségben vezető szerepe/beosztása van, döntően befolyásolja azt *első hegedűs*

biti prvoga reda – a legjelentősebb, a jelentősége/értéke tekintetében első helyen áll *elsőrendű*

biti/stajati u prvom redovima – 1. kitűnik, a legkimagaslóbb helyen, rangos poszton, az elsők között van 2. veszélynek teszi ki magát *az első sorban/az élvonalban van*

biti u prvom planu – kiemelkedő, jelentős helyen van, első helyen, előtérben van

*izbiti/doći/iskočiti/izići u prvi plan*¹⁰¹ – elfoglalja a legjelentősebb, kiemelkedő helyet

*staviti/postaviti što u prvi red*¹⁰² – valamit nagyon fontosnak tart, fő céljaként jelöl meg

prve klase – kitűnő, kiemelkedő, a legjobb *első osztályú, elsőrendű*

voditi/imati/držati prvu reč – 1. a legnagyobb befolyással rendelkezik, jelentős dolgokban dönt 2. a figyelem központjában van, többet beszél a többinél *viszi a szót*

*svirati prve gusle*¹⁰³ – valamiben a legfontosabb, legbefolyásosabb személy.

A 'guzlica' szerb népi hangszer, ezért használják a hegedű alternációjaként, azonos jelentésben.

Az első gyakran jelentkezik valamilyen kezdetet kifejező szólások esetében:

prvi korak/koraci – a kezdet, kezdeményezés, valaminek az első időszaka (az életben, tevékenységben, munkában) *első lépés*

*na prvom koraku*¹⁰⁴ – a kezdet kezdetén, mindjárt az elején

učiniti prvi korak – megkezdí a munkát, működni kezd, közelít férfihoz, vagy nőhöz, ismerkedést kezdeményez *megteszi az első lépést*

*prvi mrak*¹⁰⁵ – alkonyodni kezd

prva lasta – előljáró, élen járó, úttörő, az első jele valaminek *első fecske*

¹⁰¹ Előtérbe kerül.

¹⁰² Az első sorba állít.

¹⁰³ Az első guzlicán játszik.

¹⁰⁴ Az első lépés során.

¹⁰⁵ Első sötétség.

*gde je koga prvo sunce ogrejalo*¹⁰⁶ – ki hol született
*zaorati/povući prvu brazdu*¹⁰⁷ – elsőként, úttörőként megkezd valamilyen
jelentősebb munkát vagy építkezést *megteszi az első kapavágást*
*na prvom mestu*¹⁰⁸ – először, mindenekelőtt
u prvi čas – kezdetben *az első pillanatban*
*u prvi kraj*¹⁰⁹ – valaminek mindjárt a kezdetén, kezdetben
*u prvi tren/u prvom trenu*¹¹⁰ – előbb, eleinte
u prvom redu – mindenekelőtt, első helyen
*za prvu ruku*¹¹¹ – kezdetnek.

'Kora reggel' jelentéssel bírnak az alábbi szólások:

*u prve petlove*¹¹² – kora hajnalban, amikor az első kakasok megszólalnak
*do prvih petlova*¹¹³ – kora hajnalig.

A közvetlenül, első forrásból való információszerzésre a szerbben két frazéma is létezik:

*čuti što iz prvih usta*¹¹⁴ – az első forrásból értesül
iz prve ruke – közvetítő nélkül, közvetlenül *első kézből*.

Gyorsaságra, hanyagságra, felületességre utalnak:

na prvi pogled – azonnal, amint megpillantja, felületes áttekintés után,
anélkül, hogy belemélyedne *első pillantásra, első látásra*
*na prvu loptu*¹¹⁵ – rögtön, gondolkodás nélkül.

¹⁰⁶ Kit hol melegített meg a nap először.

¹⁰⁷ Megszántja/meghúzza az első barázdát.

¹⁰⁸ Első helyen.

¹⁰⁹ Az első végben.

¹¹⁰ Az első pillanatban.

¹¹¹ Első kéznek.

¹¹² Az első kakasszókor.

¹¹³ Az első kakasszóig.

¹¹⁴ Az első szájából hallani.

¹¹⁵ Az első labdára.

Az első nehézségeken való átjutás ecsetelésére is alkalmas a *prvi* sorszámmal alkotott szólás:

*pregmeti prvu vatra*¹¹⁶ – túl van az első megpróbáltatásokon, átvészeli az első nehézségeket.

A 'fiatalság' főnévvel együtt tagadó szerkezetben azt jelenti, hogy valaki idősebb lett:

ne biti u prvoj mladosti – nem fiatal már, előrehaladott korban van, túl van az első ifjúságán.

Kezdeti nagy sikerről vall az alábbi szólás a szerbben:

*prvo pa muško*¹¹⁷ – első nekifutásra mindjárt sikert arat.

Azt, hogy már nem túl éhes valaki, szintén az első sorszámot tartalmazó frazémával fejezik ki a szerbben:

*utoliti/utišati prvu glad*¹¹⁸ – eszik egy keveset, hogy csillapítsa az éhség kellemetlen érzetét.

A *drugi* 'második' sorszám a frazémákban a különbséget, a másságot hivatott érzékeltetni:

*biti drugoga kova*¹¹⁹ – másmilyen, másfajta, különbözik a többitől

*druge gusle*¹²⁰ – valami más, valami új

*gledati drugim očima*¹²¹ – más véleményen van *más megvilágításban lát vmit*

*gledati kroz druge naočari*¹²² – másként vélekedik valamiről, másként tekint valamire

to je druga priča – ez egészen más *ez más történet*

*to je drugi padež*¹²³ – ez más tészta

¹¹⁶ Átvészeli az első tüzet.

¹¹⁷ Első, méghozzá fiú/férfi.

¹¹⁸ Enyhíti első éhségét.

¹¹⁹ Másmilyen veretű.

¹²⁰ Második guzlica.

¹²¹ Más szemmel néz/lát valamit.

¹²² Más szemüvegen keresztül szemlél valamit.

*to je druga stvar*¹²⁴ – ez valami más
*to su druge dipe*¹²⁵ – ez más nóta
*u drugom svetlu*¹²⁶ – a megszokottnál, a tapasztaltnál másként *más fényben*
lát vkit/vmit
*u drugu ruku*¹²⁷ – másrésről, különben, egyébként, más megvilágításban.

Gyakran képez olyan frazelógiai egységeket, amelyek valamilyen változást érzékeltetnek:

*biti/osećati se kao drugi čovek*¹²⁸ – mintha újjászületett volna, felfrissült
drugu pesmu pevati – megváltoztatja az addigi eljárást, másként
dolgozik/gondolkodik/ beszél egészen más nótát fűj
dunuo je/duva drugi/novi vetar – megváltoztak a körülmények *más szelek*
fűjnak
*okrenuti drugi kraj*¹²⁹ – homlokegyenest megváltoztatja viselkedését,
 álláspontját, ellenkező módon cselekszik
*okrenuti/obrnuti drugi list*¹³⁰ – az addigiaknál másképpen kezd cselekedni,
 a bevett szokásoktól eltérően, megváltoztatja viselkedését, valami
 újba kezd *tiszta lapot nyit*
*skrenuti na drugu stazu*¹³¹ – megváltoztatja valaminek a
 tartalmát/lényegét/értelmét
*učiniti/stvoriti od koga drugog čoveka*¹³² – teljesen megváltoztat valakit,
 jobbá teszi *embert farag valakiből*
udariti u druge žice/u drugu žicu – a szerbben ez a szólás azt jelenti, hogy
 más, ellenkező állást foglal, míg a magyar azonos szerkezetű *más*
húrokat penget valamivel más értelmű 'más, szelídebb

¹²³ Más eset.

¹²⁴ Ez más dolog.

¹²⁵ Ez más kétsípú duda.

¹²⁶ Más fényben.

¹²⁷ Más kézből.

¹²⁸ Másmilyen embernek érzi magát.

¹²⁹ Megfordítja a másik végét. Másik végét veszi elő.

¹³⁰ Másik lapot fordít/hajt.

¹³¹ Más útra térít.

¹³² Más embert csinál belőle.

hangnemben beszél, tárgyal valakivel, más vagy szelídebb eszközhöz folyamodik, hogy hatni tudjon’
*uhvatiti se na drugu banderu*¹³³ – oldalt, pártot, államot változtat
*udarati/udariti/zasvirati u druge dipla*¹³⁴ – nem áll ki valaki mellett, más álláspontra helyezkedik, másmilyen állásponton van
*udarati/udariti/guditi/zaguditi u druge gusle*¹³⁵ – másként kezd beszélni, viselkedni.

Valami kevésbé fontos dolgot is kifejezhet:

biti druga/treća violina – alárendelt, kevésbé fontos a szerepe *csak másodhegedűs*
svirati drugu violinu – csak mellékszereplő, kevésbé fontos a szerepe *csak másodhegedűs*
biti u drugom planu – kevésbé fontos, mellékes *a háttérben van*
staviti/potiskivati/potisnuti što u drugi plan – elhalaszt, elhanyagol valamit, mellékesnek tart, nem tulajdonít neki nagy jelentőséget *háttérbe szorít*.

Tagadással együtt egyfajta megmásíthatatlan tényállást fejez ki, valamilyen feltétlen igazságot:

*drugog boga nema*¹³⁶ – így van ahogy van, a tényállást nem lehet megváltoztatni, más nem marad hátra
*nema druge/nije druge*¹³⁷ – nincs választási lehetőség, nincs kiút
*nije komu ostalo [ništa] drugo*¹³⁸ – nincs más megoldás, másként nem lehet, így muszáj.

Az információszerzés közvetett módjára utal az alábbi két szólás:

*čuti nešto iz drugih usta*¹³⁹ – más forrásból, valaki közvetítésével hallotta

¹³³ Másik póznát ragad meg.

¹³⁴ Más kétsípú dudát kezd fújni.

¹³⁵ Más guzlicán kezd játszani.

¹³⁶ Másik Isten nem létezik.

¹³⁷ Nincs más.

¹³⁸ Más nem marad hátra.

¹³⁹ Más szájából/ajkáról hallotta.

*iz druge ruke*¹⁴⁰ – közvetítőn keresztül *másodforrásból*.

A *drugi svet* 'másvilág' a szerbben is a túlvilágot, illetve halált szimbolizálja:

drugi svet – másvilág

otíci/póci/preseliti se na drugi svet – meghal átköltözik a másvilágra

poslati/otpratiti/spraviti/ukloniti koga na drugi svijet – meggyilokol a másvilágra küld, átsegít a másvilágra.

A *drugi* sorszám 'másmilyen kifejezőmód' jelentést is kölcsönözhet a szerkezetnek, amely lehet világos, de zavaros is:

drugim rečima – másképp fogalmazva *másszóval*

*početi/zaći s drugoga kraja*¹⁴¹ – megváltoztatja a beszéd fonálát, kertel, hímez-hámoz

*skakati s jednoga kraja na drugi*¹⁴² – összevissza, összefüggéstelenül beszél

*čas jedno čas drugo*¹⁴³ – összevissza, taláalomra, vaktában.

A *drugi* valami kívánatos, pozitív dolgot is jelenthet:

*druga mladost*¹⁴⁴ – öregkori életerő

*druga obala*¹⁴⁵ – igazi, óhajtott dolog, olyan hely, ahova kíváncozunk

*druge bi komu ptice [danas] pevale*¹⁴⁶ – valaki máshol, jobb körülmények között lenne.

Az előzővel ellentétben valamilyen negatív, nem kívánatos dolgot is kifejezhet:

*čuti druge gusle*¹⁴⁷ – más, rosszabb dolgokat tapasztalt

druga strana medalje – a dolgok igazi, negatív színe *az érem másik oldala*.

¹⁴⁰ Másodkézből.

¹⁴¹ A másik végéről kezdi.

¹⁴² Az egyik végéről a másikra ugrál.

¹⁴³ Hol az egyik, hol a másik.

¹⁴⁴ Második fiatalság.

¹⁴⁵ A másik part.

¹⁴⁶ Ma más madarak énekelnének neki.

¹⁴⁷ Más guzlicát hallott.

A *drugo stanje* kifejezés a nő másállapotát, a terhességet jelenti:

biti u drugom stanju – állapotos, terhes.

S végül, az alábbi szerkezetben a *drugi* sorszám tulajdon-, birtokváltásra utal:

prelaziti/preći u druge ruke – más kezébe kerül.

A *treći* ‘harmadik’ sorszám a másodikhoz hasonlóan szintén valami jelentéktelen dolgot vagy személyt szokott jelenteni:

*biti (druga) treća violina*¹⁴⁸ – mellékes szerepe, harmadrendű jelentősége van.

A közvetett információszerzésre is használják a szerbben:

*čuti što iz trećih usta*¹⁴⁹ – mástól hallotta, gyakran megbízhatatlan forrásból
iz treće ruke – harmadkézből.

Tulajdonos-, birtokosváltást is kifejezhet, akár a második:

prelaziti/preći u treće ruke – harmadkézbe jut.

A *treći* főlélesleges személyt jelent az alábbi szókapcsolatban:

*treći čovek*¹⁵⁰ – szerető.

A fenti példához hasonlóan, a *peti* ‘ötödik’ is lehet főlélesleges vagy zavaró dolog, illetve személy, valami ami szükségtelen vagy jelentéktelen:

biti peti točak [u kolima] – ötödik kerék
*mariti za koga kao pas za petu nogu*¹⁵¹ – egyáltalán nem törődik vele, nem bánja.

A hadoszlop jelentésű *kolona* főnévvel hazaárulókat jelent:

peta kolona – a külső ellenfél hazai fizetett segítői *ötödik hadoszlop*

¹⁴⁸ Harmadik hegedűs.

¹⁴⁹ Harmadik szájból hallotta.

¹⁵⁰ Harmadik ember.

¹⁵¹ Törődik valakivel, mint a kutya az ötödik lábával.

Csak egy példában van az ötödik sorszámnak pozitív értelmezése, éspedig valami nagyon jelentőset fed:

*peto jevanđelje*¹⁵² – szentség, nagyon jelentős dolog.

A szókapcsolatokban szereplő *sedmi* 'hetedik' sorszám rendszerint valami mellékes, fölösleges dologgal hozható kapcsolatba:

*sedma svirala*¹⁵³ – ami jelentéktelen, mellékes

*rođak u sedmom kolenu*¹⁵⁴ – nagyon távoli rokon, nem is rokon.

Az érzelmi állapotok vagy megnyilvánulások intenzitását hivatott kifejezésre juttatni a *sedmi* sorszám az alábbi példákban:

*biti na/u sedmom nebu*¹⁵⁵ – a hetedik mennyországban van euforikus hangulatban van, nagyon boldog

*derati se do sedmoga znoja*¹⁵⁶ – nagyon hangosan kiabál, a végkimerülésig üvöltözik.

A *sila* 'erő, hatalom' főnévvel alkotott állandósult szókapcsolat a sajtóra vonatkozik:

*sedma sila*¹⁵⁷ – a sajtó, újságírók.

Az *osmi* 'nyolcadik' sorszámmal csak egy szólás fordul elő a szerb frazeológiai szótárakban, s ennek pontos ekvivalensét megtaláljuk a magyarban is:

osmo svetsko čudo – 1. egyedülállóan csodálatos dolog 2. már ismert, dolog, amit csodaként emlegetnek *a világ nyolcadik csodája*.

Annak érzékeltetése, hogy valami jelentéktelen, említésre sem méltó, a *deveti* 'kilencedik' sorszámmal alkotott frazeológiai egységekkel is lehetséges a szerbben:

*deveta stvar*¹⁵⁸ – teljesen mellékes, lényegtelen dolog

¹⁵² Ötödik evangélium.

¹⁵³ Hetedik pásztorsíp.

¹⁵⁴ Hetedfokú rokon.

¹⁵⁵ A hetedik égen van.

¹⁵⁶ A hetedik izzadságig üvölt.

¹⁵⁷ Hetedik hatalom.

¹⁵⁸ Kilencedik dolog.

*deveta rupa na svirali*¹⁵⁹ – 1. értéktelen, jelentéktelen, mellékes dolog 2. jelentéktelen ember, olyan, akit környezete nem becsül
*devete pete zveketalo*¹⁶⁰ – teljesen értéktelen dolog, tárgy
*biti deveti/peti/sedmi u plugu*¹⁶¹ – fölösleges, szükségtelen, jelentéktelen, értéktelen.

Ahogy a hetedik sorszámmal, a kilencedikkel is ki lehet fejezni a távoli rokonságot, vagy azt, hogy nem áll fenn a rokonsági viszony:

*deveta voda kisela*¹⁶² – vagy nagyon távoli, vagy semmilyen rokonság
*devete peći žarilo/omelo*¹⁶³ – szegről-végről rokon
*rođak u devetom kolenu*¹⁶⁴ – nagyon távoli, vagy semmilyen rokon
*šimširova grana sa devete gore*¹⁶⁵ – nagyon távoli rokon.

Az alábbi példában a mély álmod, az álom intenzitását fokozza a sorszám:

*buditi se/probuditi se iz devetog sna*¹⁶⁶ – nehezen ébredezik, hosszadalmas alvás után ébred.

Ha valaki nagyon szokatlanul néz ki, furcsa a megjelenése, azt többek között a *deveti* sorszámot tartalmazó szóvalással is ki tudják fejezni:

*izgledati kao deveto čudo*¹⁶⁷ – szokatlanul, furcsán néz ki.

Akár a *sedmi* sorszámmal képzett frazémák esetében, úgy a *deveti* is közrejátszott a jó hangulatot kifejező szólás megalkotásában:

*biti na/u devetom nebu*¹⁶⁸ – euforikus hangulatban van, nagyon boldog.

¹⁵⁹ Kilencedik lyuk a pásztorsípon.

¹⁶⁰ Kilencedik sarok kereplője.

¹⁶¹ Kilencedik/ötödik/hetedik az ekében.

¹⁶² Kilencedik savanyú víz/ásványvíz.

¹⁶³ Kilencedik kemence/kályha piszkafája (pemetéje).

¹⁶⁴ Kilencedik izigleni rokon.

¹⁶⁵ Buxuság a kilencedik hegyről.

¹⁶⁶ A kilencedik álmából ébred.

¹⁶⁷ Úgy néz ki, mint a kilencedik csoda.

¹⁶⁸ A kilencedik égen van.

A *deseti* 'tizedik' sorszámmal alkotott szókapcsolatok jelenthetik valaminek a jelentéktelen voltát, ezenkívül különbözőséget, másságot is:

*nešto deseto*¹⁶⁹ – valami egészen más, eltérő

*obrnuti/okrenuti razgovor na [sasvim] deseto*¹⁷⁰ – teljesen más dologra hívja fel a figyelmet.

Végül meg kell említeni, hogy egyes főnevekhez a frazeológiai egységekben különböző sorszámok járulhatnak. Ilyenek például a *briga* 'gond', *daska* 'deszka', *banka* 'bankó, bankjegy', *pevac* 'kakas' szavak:

*deseta/deveta/poslednja/sedma/šesta briga*¹⁷¹ – jelentéktelen, mellékes

*nemati treće/četvrte daske [u glavi]*¹⁷² – együgyű, buta, ügyefogyott, tökkelütött, hibbant

*razmeniti treću/četvrtu itd. banku*¹⁷³ – élete harmincas/negyvenes stb. éveibe lép, belép a harmadik/negyedik évtizedébe

*u prve/druge/treće pevce*¹⁷⁴ – hajnalok hajnalán (amikor a kakasok kora hajnalban először, másodszor vagy harmadszor kukorékolnak).

ÖSSZEGZÉS

Dolgozatunkban a számneveket tartalmazó szerb szólásokat vizsgáltuk meg kontrasztív nyelvészeti szempontból, a magyarral összevetve. A szerb frazeológiai egységekből kiindulva, először megadtuk azok magyar jelentését, majd – amennyiben léteznek – az ekvivalens magyar szólásokat is feltüntettük.

Annak ellenére, hogy a magyar nyelvben is sok olyan szólás van, amelynek vezérszavát számnév képezi, elemzésünk során megállapítottuk, hogy a szerkezeti és jelentésbeli azonosságot mutató frazémákon kívül sok szerb szólásnak nincs formai ekvivalense a magyarban, illetve hogy a szemantikai ekvivalenciát gyakran lexikai módosításokkal lehet elérni. A kutatás eredményei igazolják előzetes

¹⁶⁹ Valami tizedik.

¹⁷⁰ Tizedik dologra terelni a beszélgetést.

¹⁷¹ Tizedik/kilencedik/utolsó/hetedik/hatodik stb. gond.

¹⁷² Nincs harmadik/negyedik deszkája (a fejében).

¹⁷³ Felváltja a harmadik/negyedik stb. bankóját. Itt a bankó tízest jelent.

¹⁷⁴ Az első/második/harmadik kakasszóra.

feltételezésünket, miszerint a frazeológia-alkotásban léteznek ugyan univerzális mechanizmusok, de jelentős szerep jut a hagyománynak és a kultúrának is.

Andrić Edita, Dušanka Zvekić Dušanović

NUMBER-BASED PHRASEOLOGICAL UNITS IN SERBIAN AND HUNGARIAN

Summary

The paper explores Serbian phraseological units which include a number, with the aim of finding their Hungarian equivalents or, if no equivalent is available, providing a literal translation. In addition, we emphasize certain semantic features of the phraseologisms, on the basis of which we categorise these units. The analysis of the data reveals that while a number of Serbian phrasemes have formally and semantically identical equivalents in Hungarian, there is also a large number of units which have no formal correspondents in Hungarian and semantic equivalence can thus often be achieved by means of lexical modification. The results of the study confirm our preliminary assumption that while clearly there are universal mechanisms at work in phraseology, tradition and culture also play a very important role.

Keywords: phraseology, numbers, Serbian, Hungarian

BROJ U SRPSKOJ I MAĐARSKOJ FRAZEOLIGIJI

Sažetak

Pošavši od srpskih frazeologizama u čijem se sastavu pojavljuje broj kao leksička jedinica u radu smo najpre dale njihova značenja na mađarskom jeziku, a zatim i ekvivalentne mađarske frazeologizme, ukoliko je utvrđeno njihovo postojanje. Osim toga, dati su i njihovi doslovni prevodi. Uprkos činjenici da je mađarski jezik bogat frazeološkim izrazima s numeričkom komponentom, pokazalo se da, pored postojanja onih frazeologizama u kojima se može ustanoviti formalno semantička podudarnost, znatan broj ove grupe srpskih izraza nema svoj formalni ekvivalent u mađarskom, odnosno da se semantička ekvivalencija često može postići izvesnom modifikacijom leksičkog sastava. Ovaj rezultat potvrđuje početnu pretpostavku o postojanju univerzalnih mehanizama u formiranju frazeologizama, ali i značajnu ulogu tradicije i kulture u pojedinačnim jezicima.

Ključne reči: frazeologija, brojevi, srpski jezik, mađarski jezik

IRODALOM

Ajdačić, Dejan, Lidija Nepop Ajdačić (2015). *Poredbena srpsko-ukrajinska frazeologija*. Beograd: Alma.

- Bárdosi Vilmos (2012). *A magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri szómutatóval*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Fink, Željka (1989). Frazeologizmi s numeričkom komponentom (na materijalu hrvatskih ili srpskih i ruskih frazeologizama). *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, Zagreb, 24, 81–96.
- Forgács Tamás (2003). *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Matešić, Josip (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mršević-Radović, Dragana (1994). Broj više u frazeologiji. *Folklor u Vojvodini sv. 8*. Novi Sad: Udruženje folklorista Vojvodine. 110–119.
- RSJ – Nikolić, Miroslav (szerk.) (2007). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Otašević, Đorđe (2012). *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Prometej.
- Štrbac, Gordana (2019). Frazeološka jedinica i pristupi njenom izučavanju. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane 48/1*: 259–269.

Bence Erika *
Ispánovics Csapó Julianna
Bölcsészettudományi Kar, Újvidék

UDC: 821.511.141.09(497.11)''19''
DOI: 10.19090/gff.2020.2.247-268
Originalni naučni rad

KUNCZ ALADÁR *FEKETE KOLOSTOR* CÍMŰ REGÉNYE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚT TEMATIZÁLÓ MAGYAR REGÉNYEK KONTEXTUSÁBAN**

Kuncz Aladár 1931-ben megjelent *Fekete kolostor* című regénye az első világháború eseményeit tematizáló irodalmi művek második csoportjába, azoknak a regényeknek a körébe tartozik, amelyek az autentikus közelmúlt történelmi eseményeit az idő múlásával létrejött másfél évtizedes rálátási távlat perspektívájából ábrázolták. Ilyen értelemben az európai és a magyar irodalom kontextusában is vizsgálható és értelmezhető: feltárulnak megegyező, illetve az adott műfaji sortól elkülönülő és eltávolító vonásai. A korszak magyar irodalma vonzatkörében legtöbbször Markovits Rodion *Szibériai garnizon* (1928) és *Aranyvonat* (1929) című regényeivel kerül összevetésre, míg a jugoszlávai/vajdasági magyar irodalomban – több más, kevésbé markáns, vagy csak részben első világháborús prózamű mellett – Darvas Gábor „*Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam...*” (1930), Munk Artúr *A nagy káder* (1929) és Szabó István – Andrée Dezső: *Egy legionista naplója* (1931) című regényei összefüggésében értelmezhető. A kutatás előfeltételezése, hogy a *Fekete kolostor* nagyobb részt eltér, s új regénysort kezdeményez a magyar irodalom alakulástörténetében: az internálótáborok világát megjelenítő magyar (tábor)regények sorába illeszkedik. A jelölt regénytípus-vonzatkörében való vizsgálata ugyanakkor rámutat a korszak, a múlt század húszas éveinek végén kibontakozó irodalompolitikai erővonalak alakulására, illetve a kisebbségi irodalmak konstituálódásának szinkron folyamataira is. A dolgozat az összevető vizsgálatok eredményeit mutatja be.

Kulcsszavak: első világháború, (tábor)regény, rálátási távlat, magyar irodalom, kisebbségi irodalom.

BEVEZETÉS

1929-es könyvismertetőjében Schöpflin Aladár (Schöpflin 1929) *hadifogolykönyveknek* nevezi az évtized végén a világ- és a magyar irodalomban is

* erika.bence1967@gmail.com

** A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

nagy számban megjelent háborús tematikájú regényeket; ezeknek azt a változatát, amely – mint az általa bemutatott két könyv, Markovits Rodion *Aranyvonat* (1929) és Munk Artúr *A nagy káder* (1929) című műve – a fogolytáborokba hurcolt katonák sorsának és életének történeteit, eseményeit ábrázolja egyfajta kollektív emlékezeti kontextusban. Nem véletlen, hogy Markovits egy évvel korábban napvilágot látott és nagy sikert aratott regénye, a *Szibériai garnizon* a *Kollektív riportregény* alcímet kapta, hiszen megírásához a *Keleti Újság* felhívására jelentkezett több száz volt hadifogoly lágeremlékeit is felhasználta. Munk Artúr sem regénynek, hanem „feljegyzések”-nek minősíti művét, amelynek szerzője egy „pleni”, azaz fogoly¹, tehát egy kényszerű kollektíva tagjaként, illetve élethelyzet átélőjeként látta az eseményeket. Schöpflin e regények keletkezéstörténeti (a későbbi értelmezések szerint: gadameri értelemben vett hermeneutikai) (Gadamer, 1984) szituációját illetően nagyrészt ugyanarra a következtetésekre jut, mint a jelenségre vonatkozó több évtizeddel későbbi kutatások²:

„A Szibériai garnizon sorsa körülbelül azonos a Remarque könyvével. Mind a kettőnek rendkívüli sikere három tényezőtől tevődött össze. Az első az anyag érdekessége, a másik az anyag tárgyalásának a tömegek számára rokonszenves, mindenki számára szemléletes módja, a harmadik a megjelenés pillanata, az a lélektani pillanat, amikor az emberekben, miután tíz évig undorodtak mindentől, ami a háborúra emlékeztette őket, egyszerre felébredt a kívánság, megtudni, hogy is volt a háború, mi volt az élete és sorsa a fronton és a fronton túl, a hadifogságban az egyszerű katonának. Ma aztán a háborúról szóló regények özöne uralkodik a könyvpiacra mindenütt, németek, franciák, angolok, amerikaiak versenyeznek a háborús könyvek írásában és kiadásában. Az emberiség nagy keresztrefeszítettetéséből irodalmi divat lett, amely egy ideig még virulni fog, aztán

¹ Hogy a „pleni” az osztrák foglyok orosz neve, egy névvel és bibliográfiai adatokkal nem jelölt forrásból tűnt elő számunkra: <http://www.tanar.org.rs/wp-content/uploads/2013/11/k101.pdf>

² „Mintegy tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a figyelem egy másik nézőpontból is az első világháború élményanyaga felé forduljon. A húszas–harmincas évek fordulója egyébként Európában is a háborús irodalom nagy korszakának tekinthető: Remarque regénye, a *Nyugaton a helyzet változatlan* 1929-ben, Céline-é, az *Utazás az éjszaka mélyére* 1932-ben jelent meg. Markovits művét 1928-ban adták ki, és ezzel itthon ő jegyezte az első hadifogoly-regényt. Munk Artúr *A nagy káder* című, szintén elfelejtett regénye csak két évvel később, míg Kuncz Aladár *Fekete kolostora* 1931-ben jelent meg, Markovits tehát idehaza elsőként jelentkezett egy olyan témával, amely milliókat érintett: szinte minden családban akadt egy hadifogoly” (Hammerstein 2011). (Lásd még: Szekernyés 2011, Bence 2015, Bence 2018, Bence – Kocsis 2019).

felváltja más divat s nem marad belőle egyéb, mint a belőle termett néhány maradandó becsű könyv” (Schöpflin, 1929).

Szekernyés János a Markovits-opus kiterjedéseit vizsgáló összefoglaló értékű tanulmányában hasonlóképp kontextualizálja a jelenséget:

Megjelenésekor, az 1920-as évek végén, amikorra immár nemzetközi szinten is beérték a világháború higgadt és hiteles mérlegre állításának feltételei, kétségbevonhatatlanul reális elvárást, sürgető korigényt elégitett ki Markovits Rodion regénye [...] Igazából világviszonylatban is Markovits Rodion regénye, a *Szibériai garnizon* indította el a háborús irodalom második – őszintébb, szókimondóbb, humánusabb, józan szembenézésre és önvizsgálatra sarkalló – szakaszát, amelyben aztán a divat szülte szokványos, semmitmondó divatmemoárok, propagandairások mellett olyan nagy hatású, veretes remekművek születtek, mint Erich Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan*, Ludwig Renn *Háború*, Ernst Glaeser *A 902-esek*, Arnold Zweig *Grisa szakaszvezető*, Ernest Hemingway *Búcsú a fegyverektől*, Roland Dorgelès *Fakeresztek*. Kolozsvárott pedig 1931-ban hagyta el a nyomdát Kuncz Aladár fogolyregénye, a *Fekete kolostor* (Szekernyés, 2011: 68).

A korszakra irányuló kutatás a vajdasági magyar irodalomban is feltárta az első világháborús hadifogolykönyvek fentiekhez mérhető markáns vonulatát és szinkron jelenségeit, beleértve a sikerkönyvek utóéletének, a folytatás sikertelenségének történetét is (Bence 2015, Bence 2017, Bence 2017a, Bence 2018, Bence – Kocsis 2019). A sorból a Schöpflin Aladár által is bemutatott *A nagy kádert*, Munk Artúr első háborús tematikájú regényét, valamint folytatását *A hinterlandot* (1933), Szabó István – André Dezső *Egy legionista naplója* (1930), Darvas Gábor „*Mindent megfontoltam és mindent meggondoltam...*” (1930) című művét emelhetjük ki, illetve a történetet egy sajátos szempontból – a háborús poszttrauma hatását feltárva – elbeszélő Farkas Geiza-regényt, *A fejnélküli embert* (1933).

A hivatkozott vizsgálatok azt is egyértelművé teszik, hogy mind az európai, mind a magyar irodalomban létezik az első világháborús tematikájú prózaműveknek (naplók, visszaemlékezések, dokumentumregények etc.) egy első, a világháború lezárását követő éveket jelölő vonulata, azonban Jaroslav Hašek *Švejk*-története (Horváth 2017) kívül nemigen hagytak nyomot az irodalmak alakulástörténetében, nem elsősorban azért, mert dilettáns munkák, hanem mert megjelenésükkor még hiányzik mögülük az a befogadói igény és beleegyezés, azaz a komplex hermeneutikai pillanat, amely a második hullámban napvilágot látott művek sikerét és hírnevét elősegítette; Dr. Bokor Ervin *Menekülés a szibériai fogságból. Japánon és Anglián keresztül/Két magyar tiszt viszontagságai* (1919) és Fleissig, József

Szibériai napló. Fogságom és szökésem című, 1920-ban megjelent könyvét említhetjük e kontextusban. 1919-ban Nagybecskerekén is napvilágot látott egy könyv, Tarkó János *Amíg a nagy vihar tombolt...* című regénye, amely tematizálja ugyan az első világháború eseményeit, de a reá vonatkozó referenciális, illetve összehasonlító vizsgálatok (Bence, 2017; Bence – Kocsis, 2019) arról tanúskodnak, hogy a Tarkó-regény (miként majd a második regényvonulatban Farkas Geiza *A fejnélküli ember* című műve) inkább a műfaji sortól való eltérés és elmozdulás jelenségét képviseli: romantikus elbeszélői hagyományokra ráíró sci-fi regény.

1931-ben, tehát az ún. első világháborús regények második hullámának „kifutása” határán látott napvilágot Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című, némi pontatlansággal (hiszen a francia internáltság állapotáról szól) fogolyregénynek nevezett alkotása, amely rövid időre ismét dinamizálta az első világháború történetei iránti érdeklődést. Feltételezésünk szerint a regény megjelenése és kritikai fogadtatása irodalompolitikai erővonalak és szociológiai mozzanatok érvényességét is tükrözi a magyar irodalom aktuális korszakában. Épp ezért a regény korabeli és utóéleti recepcióját is figyelembe vesszük, illetve a vázolt keletkezéstörténeti szituációban, más művek összefüggésében vizsgáljuk jelentéseit!

AKTUÁLIS RECEPCIÓ ÉS UTÓÉLET

A *Fekete kolostor* kritikai fogadtatásának elismerő hangvételébe, az írói életművet felmagasztaló retorikába – a regény vitathatatlan esztétikai és intellektuális kvalitásai mellett – részben az író betegsége és halála is belejátszott. Korabeli források³ szerint Babits Mihály (Babits, 1931) *Erdélyi Helikon*ban közölt kritikájának korrektúráját még olvasta az író, de a *Nyugat* decemberi számában megjelent méltatások⁴ már emlékező jellegűek: értelemszerűen nem fogalmazzak meg kritikai észrevételeket. A kegyeleti dimenziók mellett ugyanakkor arról is tanúskodik visszhangja, hogy egy másféle diskurzussal, például Markovits Rodion *Szibériai garnizonjának* zajos sikerével, illetve Markovits írói habitusával szemben a *Nyugat* és alkotói köre már régóta várt erre: a saját ízlésvilágának megfelelő, intellektuális karakterű, polgári-értelmiségi értékelveket képviselő első világháborús regényre. „Egyetlen hamis hangot, egyetlen gikszert, egyetlen

³ Molter Károly nyomán: Lighthouse. <https://baloghpet.com/2009/12/31/kuncz-aladar/> (2020. június 10.). Uő. Kuncz Aladár. A magyar irodalom története. <https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/06/500.html>

⁴ Kosztolányi, 1931, Schöpflin, 1931

magánérdekű részletet, pathétikus kisiklást, szentimentális giccsot nem találtam. Minden komoly, egyszerű és igaz, egész a stílusig, a mondatokig” (Babits, 1931: 421) – állapítja meg Babits Mihály, miután ismertetőjében az ellenképet is megrajzolta:

A naiv dicsekvés és kéjelgő önbeszennyezés, lírai áradozás és felületes riportszerűség, fölös pátozás vagy cinikus könnyedség, kicsinyes dühök és hiúságok kielégítése és még hamisabb tárgyilagosság, unalmas részletezés vagy hatásos poéntirozás, érzelgős siránkozás vagy pózos szárazság: csupa olyan dolgok, amikből csak egy árnyalat is az egész mű szépségét és erejét tehetné volna kérdésessé (Babits, 1931: 421)⁵.

Kosztolányi Dezső is az elbeszélői attitűd erkölcsi imperatívuszát: „bölcseleti szerénység”-ét és „intellektuális előkelőség”-ét hangsúlyozza írásában; (Babitshoz hasonlóan) elutasítva az első világháborút megjelenítő narratívák ideológiai elkötelezettségét a poétikai szempontokkal szemben: „Van benne valami erkölcsi szerénység, mely olyan, mint a lélek illata. Sohase tör pálcát senki fölött, sem népek, sem egyének fölött. Még rabtartóit se gyűlöli. Téved, aki ezt a könyvet a franciák elleni vádiratnak tekinti” (Kosztolányi, 1931).

A posztumusz értékalkotói helyzet lehet az alapja a máskor meglehetősen objektív hangú kritikus, Schöpflin Aladár emelkedett/elragadtatott hangvételének is, s megállapításának, amelyben a keresztény polgári értékrend attribútumait emeli ki a regény világából – esztétikai és poétikai komponensek helyett:

A legkeresztényibb könyv a modern magyar irodalomban. Nem azért, mert tisztán érzett és tisztán ábrázolt vallási részletek vannak benne, mint az internáltak hajnali miséje a kis falusi templomban, szemben a kékruhás szelíd kis Mária-szoborral, nem azért, mert az író bensőséges eszmélkedésekkel próbálja öntudatosá tenni viszonyát a valláshoz. Az egésznek eszmei boltozata sajátképen keresztényi: a

⁵ Babits Mihály véleményalkotása háttérben Markovits Rodion háborús regényei, a *Szibériai garnizon* (1928) és az *Aranyvonat* (1929) lelkes, világsikert jelentő fogadtatástól az elutasító, írói bukással egyenértékű recepciójának hangjai is felismerhetőek: az *Aranyvonat* elmarasztaló kritikái értékelését Schöpflin Aladár (Schöpflin, 1929) visszafogott, elsősorban a *Szibériai garnizon* elbeszélői előnyeire koncentrááló bírálatától Molter Károly (Molter, 1930) éles kritikájáig. A kérdésben az utókor a korszak ízlésvitáját, ideológiai és (irodalom)politikai harcait is észrevételezi. A késői recepció már nem látja igazoltnak az *Aranyvonat* poétikai alulminősítését a *Szibériai garnizon*nal szemben, s az említett irodalmi és politikai tájékozódások, valamint az „irodalomszociológiai viszonyok” (Baliga, 2014:121–122) megváltozását érzékeli a fordulatban. (L. még: Bence, 2018; Bence – Kocsis, 2019)

legszebb keresztény illúziók egyikének, a szenvedésben való megigazulás eszméjének pillérére van felépítve (Schöpflin, 1931)⁶.

A *Fekete kolostor* kritikai értékelésének szempontjait Németh Andor a személyes látószög és megélt élményével gazdagítja, hiszen nemcsak író-társa és barátja volt Kuncz Aladárnak, de az internáltságban is fogolytársa. Amellett, hogy a regény történeteinek és jeleneteinek referenciális vonatkozásait is ismeri és feltárja, kifejti azokat a lelki és intellektuális folyamatokat, illetve beállítottságokat, amelyek jelen vannak a regény háttérvilágában, közreműködtek létrejöttében. A mű – szerinte is – felfokozott kritikai fogadtatását és sikerét az utóbbi mozzanattal, a személyes és az emberi narratíva jelentőségével magyarázza:

Legélesebben látó műbírálóinkat is zavarba hozta a Fekete kolostor példátlan közönségsikere. A tökélyre ritkán reagálnak ilyen közvetlenül, ilyen tüntető elismeréssel a tömegek. Amivel nem azt akarom mondani, hogy a Fekete kolostor nem igazi műremek. De a rajongás, amellyel olvassák s beszélnek róla, több a tökéletes munkának kijáró elismerésnél. A meghatottsággal vegyes áhítat, mely olvasóin elmaradhatatlanul erőt vesz, a megpillantott embernek szól, aki ezzel a könyvével felfedte volt magát (Németh, 1933).

A korabeli ízlésvita, valamint elvi nézetkülönbségek érvényesülésére mutat rá Hammerstein Judit is, amikor Markovits-tanulmányában – nem véletlenül – a Kuncz-opus kanonizáltságát emeli ki ellenpéldaként:

A két regény sorsa ugyanakkor arról is tanúskodik, hogy a Kuncz által képviselt értelmiségi élményanyag eleve értékesebbnek, időállóbbnak ítéltetett, mint a Markovits-féle plebejus narratíva. Ez pedig arra is rávilágít, hogy az irodalmi

⁶ Külön, a jelenségre irányuló alapos kutatások fényében tehetnének csak bármilyen releváns észrevételt Schöpflinnek a regény „keresztény” mivoltára vonatkozó kijelentésére, de valószínűsíthető, hogy maga az értékrend és perspektívája összefügg a *Nyugat* és köre szociológiai tájékozódásával, frekvenciált alkotói magatartásaival és ízlésével. Közvetve, talán, a Markovits Rodion képviselte „plebejus” és asszimiláns zsidó habitus és értékrendre vonatkozó allúzió is rejlik benne. Markovits haszid zsidó családból származott, s noha törekvéseit tekintve az urbánus értelmiség körébe tartozott, távol állt tőle az az arisztokratikus kifinomultság, amelyet Kuncz magatartásában észrevételeznek és dicsérnek kritikuszai: „Kuncz Aladár a háború kitörésekor huszonnyolc éves fiatal ember, hivatására nézve író, foglalkozására nézve tanár, rajongója az életnek, az irodalomnak, a napnyugati műveltségnek. Nyaranta, ha szerét teheti, francia földre zarándokol. Monoklit hord a szeme szögletében s a kor divatja szerint krizantémet a gomblyukában. Régi, párizsi kávéházakban szeret üldögélni ürömpálinkája előtt, új költőket olvasgatva” (Kosztolányi, 1931). Mi több, sokan egyenesen nyers, faragatlan személyiségként írják le visszaemlékezéseikben (Kellér, 1978). (L. még: Bence, 2018a; Hammerstein 2011.)

művek magyar kanonizációjában társadalmi, demokratikusnak aligha tekinthető megfontolások is közrejátszottak (Hammerstein, 2011).

Noha – főleg az emlékező hangvételű írók⁷ – megpróbálják olykor a feledésbe merült Kuncz-portrét is a köztudatba illeszteni, e törekvésnek nincsenek reális alapjai, még akkor sem, ha egy irodalmi remek vagy életmű kanonizáltságának felső értékei nehezen állapíthatók meg, illetve mindig lehetnek olyan szegmensei, amelyek értelmezési szempontból kiaknázatlanok maradtak.

Az első világháború kitörésének és eseményeinek centenáriuma a kérdést, illetve a jelenséget tematizáló regényeket, naplókát és emlékiratokat is újfent a figyelem középpontjába állította. Ez az aktualizáció a *Fekete kolostor*t is érintette. Az *EX Symposion* 2015-ben *Kuncz Aladár-émlékszám*mal kapcsolódott a jelenséghez (*EX Symposion*, 90. szám), de a folyóirat 2013/4-es, *Együtt, 1914* című tematikus számában (*EX Symposion*, 84. szám) is szerepel Józsa Márta Kuncz Aladáról szóló esszéje (Józsa, 2013). Ez utóbbi szerző Kuncz Aladár „jelenidejűségé”-re vonatkozó megállapítására reflektál Cseke Péter, amikor cikkében (Cseke, 2018) áttekinti az elmúlt évszázad Kuncz-recepcióját, kezdve Jancsó Elemér (1905–1971) irodalomtörténész törekvéseitől⁸ a forrás-, a referenciális és a monografikus kutatásokon (Lőrinczi László, Jeney Éva kutatásai és vizsgálatai a helyszínen, Pomogáts Béla 1968-as monográfiája) át az emlékállítás manifesztációjáig (emléktábla-avatás Noirmoutier-ban) kíséri végig a történeteket (Bágyoni Szabó, 1973; Józsa, 2013; Cseke, 2018). Ennek nyomán egyértelművé válik, hogy a *Fekete kolostor* (referenciális) tereit érintő utazások és vizsgálatok Kuncz Aladárnak a helyszínre történő visszatérésétől (Jeney, 2015⁹), illetve

⁷ Bágyoni Szabó István 1973-ban közölt írásában utal a hatvanas években „még akkor elég ritkán emlegetett Kuncz Aladár írásművészetére” (Bágyoni Szabó, 1973, 1664). Józsa Márta az *Ex-Symposion* I. világháborús emlékszámában: „Ennek az árvaságnak az okai valószínűleg értéksemlegesek, és ott keresendők, hogy a mű kilóg a háborús regények sorából, amennyiben nem a háború hősiességéből és pusztításából, szenvedésből és felemelkedésből épülő katarziséból építkezik. Aztán: szerzője egykötetesnek tekinthető erdélyi író, akinek lehetősége és ideje sem volt bent tartania művét az irodalmi fősodorban, hiszen a megjelenése után azonnal meghalt. Jelentőségét, modernitását, értékállóságát soha senki nem vonta kétségbe. Kerek évfordulókkor akadnak méltatói, az emléktábláját már fölavatták Noirmoutier-ban, a fekete kolostornál, de kutatója alig adódik; idézettsége, recepciója pedig gyakorlatilag nincs” (Józsa, 2013).

⁸ Bágyoni Szabó, 1973, 1664.

⁹ „Kuncz leveleiből kiderül, hogy készült Franciaországba, sőt járt is még ott...” (Jeney, 2015. 7.)

testvérbátyja, dr. Kuncz Ödön¹⁰ odautazásától kezdve a mai napig aktuálisak: Lőrinczi László (1919–2011) négy évtizeden át, több korszak- és kutatási modell¹¹ keretében kutatta a(z) (élet)mű referenciáit, amelynek eredménye a három kiadást megért *Utazás a Fekete kolostorhoz* (1975) című riportkönyve, illetve szépirodalmi tematizáció (*A szökés*, dráma, 1986) is fűződik a nevéhez. Jeney Éva több tanulmány és beszámoló formájában tette közé a Kuncz-regény helyszínein és levéltárakban végzett, a mű referenciális vonatkozásait érintő kutatásainak eredményeit (Jeney 2013, 2014, 2014a, 2015). Ezeknek konzekvenciái arra mutatnak, hogy az író, noha a *Fekete kolostor* narratívája megtörtént eseményeken alapul, a referenciálist a fiktívvel ötvöző természetszerű poétikai eljárások révén – a krónika és a riport eszköztárának következetes érvényesítése helyett – egy nagyarányú regénykompozíció és szuverén regényvilág megalkotására törekedett regényírás közben, ezért a *Fekete kolostor* elsősorban szépirodalom és nem dokumentum.

A jelölt kutatások (Lőrinczi, 1973, 2011; Filep, 2015; Jeney, 2013, 2014, 2014a, 2015) kimeneteként az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Kuncz-opus referenciális vizsgálata is lezárulóban van, helyét mindinkább a komparatív, illetve a hatáskutatások veszik át. A valóságnak való megfeleltetés helyett azok a kutatások lehetnek most már inkább fontosak, amelyek az első világháborús narratívák sorában (vagy soraiban), a hasonlóságok és a különbözőségek ötvözetében láttatják Kuncz Aladár művét: az elmozdulásokra, illetve a narratívaalkotó tendenciákra koncentrálnak.

¹⁰ Vö. 7–8.

¹¹ „Az *Utazás a Fekete kolostorhoz* három kiadásában Lőrinczi kutatásainak három fázisa különböztethető meg, illetve fonódik egybe: a) az ihletforrás és a mű viszonyának a tisztázása; b) a regény szereplőinek a felkutatása; c) a remekmű kultúrdiplomáciai szolgálata. [...] Első útja esetlegesen alakult, ám a primér élményszerzés mély nyomokat hagyott benne. Ezért is nevezi »érzelmes utazásnak« ezt a látogatást. Ennek alapján a másodikra már tudatosan készült. Abból indult ki, amiből Babits is: „A Fekete kolostor nem egyszerű memoár: napló-érték, de regény-érték is egyben. Nemcsak a tábor eseményeinek krónikája, hanem egy lélek belső fejlődésének drámai története.” Ezért aztán az *Utazás a Fekete kolostorhoz* nyomozásait is úgy olvashatjuk, mint egy »detektívregényt«, vagyis az oknyomozó riport és az esszé határvidékén született alkotást, amelyik »gyönyörű bűvópataka« a »sorsoknak és szimbólumoknak«. Maga a szerző szerényen »irodalomtörténeti riport«-nak nevezi a munkát, és ezen a halála évében megjelent harmadik kiadásban sem akart változtatni, bár meggyőződése lehetett, hogy négy évtizeden át voltaképpen egy mikrofilológiai megalapozott monográfiához hordta a Jancsó Elemér által igényelt »alapköveket« (Lőrinczi, s.d., Cseke, 2018).

A *FEKETE KOLOSTOR* AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS MAGYAR REGÉNYEK
SORÁBAN

A „feljegyzések” mint a regény jellegére, létrejöttére és élményalapjára mutató meghatározás nemcsak a Kuncz-regény, hanem Munk Artúr *A nagy káderének* alcímében is szerepel: *Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból*. Az idegenség létállapotát Kuncznál az *internáltság* (a regényben a *boche* mint a német személy pejoratív értelmű megnevezése), az utóbbinál a *pleni* (az osztrák fogoly gúnyneve) jelöli. Bokor Ervin háborús emlékiratainak címe, *Menekülés a szibériai fogságból. Japánon és Anglián keresztül/Két magyar tiszt viszontagságai* (Bokor, 1919) már eleve tartalmazza a kirekesztettségre és a fogolylétre utaló argumentumokat, miként Fleissig József munkája is: *Szibériai napló. Fogságom és szökésem* (Fleissig, 1920).

Munk második regénye, *A hinterland: A mögöttes országrész háborúja* (1933) is egyértelműen besorolható a háborús regények sorába. Ugyanakkor néhány, az első világháború eseményeit tematizáló regény címében csak reflexív, vagy metaforikus módon van jelen ez az információ. Darvas Gábor naplóregényének címe: „*Mindent meg gondoltam és mindent megfontoltam...*” (Darvas, 1930), Ferenc József császár háborús kiáltványának legismertebb mondatát parafrázálja (Anonim, 1914), míg Markovits Rodion második, ugyancsak az első világháborút tematizáló regénye címébe (*Aranyvonat*) az oroszországi impériumváltás egyik ismert szimbólumát, a kincstári aranyat elszállító vonat nevét emeli be¹². Viszont nem tud (vagy csak elvétve) a recepció a Szabó István – Andrée Dezső jegyezte *Egy legionista naplója* című kalandregényről (egy dilógia első része, a második kötet: *Hat esztendő a Francia Idegenlégióban*: Szabó – Andrée 1930), amelynek utolsó két, *Világháború*, illetve *Orosz hadifogságban* című

¹² „Markovits Rodion 1884. július 15-én született Kisgércén és 1948. augusztus 27-én hunyt el Temesvárott. Marosvásárhelyen és Budapesten jogot tanult. Az első világháborúban orosz hadifogságba került. Belépett a Vörös Hadseregbe és harcolt az orosz polgárháborúban. A világhírű író, Jaroslav Hašek mellett tagja volt az I. Nemzetközi Brigádnak, amely bolsevik utasításra egy aranyvonaton [az „első aranyvonat”: vasúti szerelvény az orosz polgárháborúból – B. E. megj.] elszállította a köztársaság [valójában: a cári nemzeti bank – B. E. megj.] aranyát. A két író valószínűleg személyes kapcsolatban állhatott egymással [elterjedtebb vélemény szerint: soha nem találkoztak – B. E. megj.] krasznojarszki tartózkodásuk ideje alatt, mégis egymástól függetlenül írták meg világháborús nagyregényeiket: Hašek a *Švejk*et, Markovits pedig 1927-ben a *Szibériai garnizont*. Érdekes, hogy Markovits a keresztnevét Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regénye főhősének neve után vette fel” (Baliga, 2014: 121, Bence, 2018: 46)

fejezeteiben 67 oldalon, vagyis kisregény terjedelemben beszéli el az én-elbeszélő első világháborús kalandjait, köztük fogságba kerülésének viszontagságait is.

Szabó Istvánról nincsenek információink. Az Andrée Dezsőről szóló lexikonszócikkekben (Kalapis, 2002; Gerold, 2014), illetve a regényről íródott korabeli kritikából (Csuka 1931) annyit szűrhetni le, hogy Andrée 1926-ban egy párizsi újságírótanfolyamon találkozott a volt idegenlégiós katonával, (a feltételezhetően: újvidéki) Szabó Istvánnal, akinek „nyers feljegyzései” (Csuka, 1931: 27) képezik a négy évvel később napvilágot látott kétkötetes légiós kalandregény alapját. Ezeknek az adatoknak azonban nincs forrásjelölése, nem tudjuk, honnan származnak, ezért még az a kétely is felmerülhet bennünk, hogy az eredeti napló kitaláció, a regény fiktív terének része; miként a magyar irodalom évszázadai során erre számos példa adódott. Az viszont ismert adat, hogy Andrée teljesített valamilyen katonai szolgálatot az első világháborúban (Kalapis 2002), de nem tudjuk, hogy az *Egy legionista naplója* utolsó két fejezetének élményanyaga, a galíciai frontesemények, a Dubnónál történt fogságba kerülés, a Dnyeper menti fogolytáborokban való sínylődés, az onnan való szökés eseményei, a Jekatyerinoszlávban (ma: Dnyepropetrovszk), illetve a Fekete-tenger partján elterülő városokban való kalandozások, majd a hazafelé vezető út viszontagságainak (a vörös és a fehér rémuralom megtapasztalásának) ábrázolása és leírása Szabó, Andrée vagy mások személyes élményeiből táplálkozik-e, de rendkívül életszerűnek tűnik, mi több, a regény korábbi fejezeteinek elbeszélői hangjához képest változás áll be, megtörik hangvételének jellege és stílusa: sokkal összeszedettebb, kiforrottabb beszédmód jellemzi ezeket a fejezeteket. Minden bizonnyal „meredek” következtetés lenne azt feltételezni, miszerint ezek alapja nem Szabó, hanem Andrée személyes megtapasztalása, ugyanakkor későbbi fejezetek (pl. a *Hat esztendő a Francia Idegenlégióban, 1923–1929* azon részei, amelyekben az elbeszélő a sivatagi élet lélekölő és devianciákat kiváltó hatásáról elmélkedik) is eredményeznek hasonló stílustöréseket: inkább egy művelt és a tudományokban jártas író/szerkesztő, mintsem egy kalandor katona gondolkodását tükrözik. Az sem elhanyagolható mozzanat, hogy 1930-ban Andrée már ismerhette és olvashatta nemcsak Jaroslav Hašek *Švejkjét* (1923), hanem Markovits Rodion mindkét regényét, illetve Munk Artúr *A nagy káder* című művét is. Több korábbi vizsgálat (Bence, 2015 2017b; Bence – Kocsis, 2019) mutatott rá a Markovits – Munk – Szabó/Andrée-regények közötti összefüggésekre: hasonlóságokat elsősorban a galíciai fronton történtek ábrázolásában, a tisztikar felkészületlenségéről és a háborús propaganda hatásáról alkotott (negatív) kép természetében ismerve fel.

A *Fekete kolostor* és az *Egy legionista naplója* közötti analógia – minthogy a Kuncz-regény cselekménye nem a fronton játszódik – más módon és szempontok szerint mutatkozik meg. Az utóbbi főhősét is – elbeszélése szerint – Franciaországban, Belfort városában éri az első világháború kitérésének és a hadüzenetnek a híre: miként Kuncz naplóírója, az *Egy legionista naplójának* én-elbeszélője is a helyi lakosság kitörő lelkesedéséről és az idegenek (különösen Németország és Ausztria-Magyarország polgárai) iránti ellenszenvéről, sőt ellenséges magatartásáról számol be:

Útban hazafelé minduntalan meg kell állnunk, tüntető menetek vonulnak végig az utcákon. Civilek és katonák lelkesedéstől kipirult arccal énekelnek, szinte extázisban éltetik a háborút és a hadsereget. Nem messze a kocsiktól újabb tüntető felvonulással találkozunk, a sor elején meglepődve ismerem fel jóbarátunkat, a szomszéd asztalost. A menetből izgatott kiáltások hallatszanak, nem éppen hízelgő vonatkozással Németországra és Ausztria–Magyarországra (Szabó – Andrée, 1930: 206).

Az ő látószöve és képalkotási készsége azonban más társadalmi alapokon nyugszik: noha polgári-hivatalnok családból származik, eleinte ennek megfelelő neveltetésben részesül, ám szökései miatt már kora tizenéves korában kikerül saját kulturális közegének hatása alól: kalandvagytól hajtva először 13 évesen szökik meg hazulról (mint kiskorú személyt a rendőrség viszi vissza a szülői házba), hogy három évvel később (beleértve első világháborús katonáskodását és az oroszországi fogságot is) nyolc évre, majd kis megszakítással (mert a háború után a határok átjárhatatlansága miatt kénytelen néhány évig otthon, azaz Újvidéken tartózkodni) végérvényesen a kalandorok és csavargók útjára lépjen. Viszontagságos utazása, otthontalan vándorlása és hánykódása során elsősorban a társadalom alsóbb néprétegeivel kerül kapcsolatba, mi több, befogadásra és családra a vándor cigányok között talál, noha megjegyzi, hogy ezekben az országokban, azaz Spanyolországban és Franciaországban a cigányok helyzete sem annyira alávett és kilátástalan, mint hazájában, vagyis Magyarországon. Elbeszélése szerint épp ezeknek a kisembereknek a jóindulata révén és segítségével sikerül még idejében Svájcba távoznia, miáltal megmenekül az internálástól – ugyanakkor Budapestre érve (hogy ne nyilvánítsák katonaszökevénynek) kénytelen jelentkezni frontszolgálatra. Így kerül először kiképzésre Kolozsvárra, majd a galíciai frontra. A regénynek ez az elbeszélésrétege olyan tapasztalatokat és felismeréseket is magában foglal, amelyeket Kuncz Aladárnak társadalmi helyzete, habitusa és elszigeteltsége miatt nem volt lehetősége sem átélni, sem megszerezni. Amíg Kunczban végig egy ideális kép él Magyarországról és a magyar társadalomról (s ez

nem változik meg a regény megírásának idejében, tehát az eseményeket követően kialakult több mint egy évtizedet jelentő rálátási távlatból sem), addig Szabó István és Andrée Dezső emlékiratainak/kalandregényeinek én-elbeszélője már az események aktuális idejének kezdetén megsejti, el tudja képzelni a másik oldal valóságképét is:

Arra gondolok, hogy Németországban, Ausztriában és Magyarországon most épp így tüntetnek Franciaország ellen. Bizonyára ott is akadnak magamfajta messzi vándorok, akiket francia hazájuktól oda sodort az élet. Bizonyára nekik is vannak jólelkű szomszédai, mint itt nekem és nem érznek haragot az idegen pajtással szemben, akinek most hirtelen el kell indulnia.

Ha azok, akik ma szerte a világban egymás ellen tüntetnek, mind ismernék egymást úgy, mint például az asztalos szomszéd meg én, a tüntetés helyett vajon nem nyújtanák-e egymásnak a kezüket barátságos kiengesztelődéssel... (Szabó – Andrée, 1930: 207).

Miközben Kuncz mesélője végig a beérkező magyarországi hírek, elsősorban levelek és hírlapcikk alapján tájékozódik a háború valóságáról és kimenetéről, illetve elutasítja a francia forrásokból származó tényanyag hitelességét, addig Darvas Gábor, Munk Artúr, Markovits Rodion és (feltehetően) a Szabó István – Andrée Dezső szerzőpáros is saját harctéri és hadifogoly-élményeiből meríti elbeszél, lejegyzett, ábrázolt anyagát. Nem véletlen, hogy regényeikben, akár kívülálló, akár én-elbeszélő közvetíti (jegyz fel) számunkra a történeteket, nagyon hamar bekövetkezik a katartikus ráébredés pillanata, amikor a háborús propaganda által közvetített valóságmodellben felismerik a hazugságot, saját léthelyzetükben a megtévesztettség állapotát (Markovitson kívül ugyanis valamennyien önként, meggyőződéssel jelentkeztek katonának), s hangjuk lelkesedésből átvált iróniába, sőt, szarkazmusba. Különösen erős ez a tendencia Munk Artúr 1933-as regényében, *A hinterlandban*, illetve Darvas Gábornak a fikciót a valósággal az irodalmi mű természetéből következően ötvöző, de alapjaiban mégis személyes élményanyagra épülő naplóregényében. Nemcsak elbeszélőjét helyezi a szerbiai hadszíntérre, a tífuszkórházba, majd az Albánián át visszavonuló szerb hadsereg által magukkal vonzott hadifoglyok helyébe, hanem maga is átélte ezeket a szörnyűségeket. Amikor a 20-as évek végén regénnyé formálja élményeit (autentikus naplójegyzeteit), már ebből a perspektívából indít, és a narratíva kimenete is keserű iróniába torkollik: „Eleinte csak egy kis kirándulási kalandnak számított az egész. Olyan nagygyakorlatfélének. Csak amikor az első halottak véres hulláján ültünk s a sebesültek kínos jajveszékését hallgattuk, ébredtünk fel. Hohó, itt mégsem vaktöltéssel lövöldöznek” (Darvas, 1930: 5, Bence,

2017a: 111). A regény egyik főhőse, a gépészmérnök Mayer Gyurka, akiben Darvas feltehetően saját alteregóját formázta meg, az *Egy legionista naplója* elbeszélőjének véleményéhez nagyon hasonló konzekvenciákat von le a háború kiváltó okait illetően:

Mit tudtunk mi akkor idegen népekről, kisebbségekről, expanzióról, nagyhatalmi törekvésekről, imperializmusról, megsértett nemzetközi jogról, revanche-ról, vagy hasonlókról. Egy olyan éra neveltjei voltunk, akik csak saját magukkal törődünk s akik anyanyelvükön kívül egy szót sem tudtunk (Darvas, 1930: 9; Bence, 2017a: 112).

S bár ezek a megállapítások (a tájékozatlanság és az egynyelvűség) a kozmopolita és művelt Darvas Gáborra, Munk Artúrra és Andrée Dezsőre, miképp Markovits Rodionra sem érvényesek; nagyon is képesek beleélni magukat és megérteni a fentiekben jellemzett kisember, sőt, az alsóbb néprétegek gondolkodását és élethelyzeteit. S noha az is igaz, hogy az egyetemes európai kultúra iránt rajongó, kifejezetten frankofil Kuncz Aladár kulturális tájékozottságához és humánus kvalitásaihoz sem férhet kétség, társadalmi korlátai és habitusa – minden valószínűséggel – olykor megakadályozzák abban, hogy bizonyos helyzetekkel és plebejus érzésekkel azonosulni tudjon. Például értetlenül áll s némi pejoratív érvénnyel beszél a narrátor azokról az internáltakról (valójában foglyok, mint ő maga is), akik a vágyott szabadulás reményében beállnak katonának a Monarchia (azaz Magyarország) háborús ellenfeleinek soraiba (pl. a cseh származású Jeroszlav, dr. Herz pártfogoltja). Hasonló megítélésről beszélhetünk – miután hazatért az orosz/szovjet fogságból orosz feleséggel az oldalán – Munk Artúr személyét illetően, kommunistagyanús elemnek számított, miként a recepció (Hammerstein, 2011; Szekernyés, 2011; Baliga, 2014) a legújabb kutatások fényében arról is említést tesz, miszerint Markovits Rodion *Aranyvonat* című regényének – a *Szibériai garnizon* zajos világhírét követő – látványos bukása a harmincas évek elején nem annyira irodalompoétikai és esztétikai hiányosságokkal, mint inkább az irodalomszociológiai (Baliga 2014) körülmények megváltozásával magyarázható: a városi, s bizonyos értelemben asszimiláns törekvésű, de ortodox zsidó gyökereit soha meg nem tagadó¹³ Markovits Rodion, a Vörös Hadsereg volt katonája ebben az időben már származása, nyers modora és extrém magatartása miatt (szerencsejátékos szenvedélyfüggő, fittyet hány a polgári viselkedéskódexre, faragatlan és megbotránkoztató) nemkívánatos elem mainstream irodalmi és

¹³ Miként azt 1939-es novelláskötete, a *Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák* (Markovits, 2014) is jól mutatja.

közéleti körökben. Ráadásul épp a Kolozsvárra visszatérő, ott irodalomszervező, parnasszien magatartású Kuncz Aladárral lesz nézeteltérése (Pomogáts, 1968). Ugyanakkor mind Markovits, mind Munk regényei, mind pedig az *Egy legionista naplója* vonatkozó fejezetei életszerűen mutatják be nemcsak azt a valóságot, miszerint a „pleni”-nek nemigen volt – ha túl akarta élni – sem a cári hadsereg, sem a vörösök fogságában más választása, mint hogy beáll soraikba, de azokat a – nyilván túlon túl leegyszerűsített, de belülről fakadó – plebejus életérzéseket is érzékletesen kifejezik, amelyek egy ilyen döntés mögött állhatnak a kisember szempontjából.

Az irodalom létformájáról szóló modern, nem hierarchikus és nem szubsztancialista szempontok értelmében egy jelenség mibenlétét és értékét megjelenésének aktuális kontextusában értékelhetjük; jelentőségét is az az értékkomponens határozhatja meg, amit saját korában ad hozzá (vagy nem) az irodalom alakulástörténetéhez (Gadamer, 1984). Kuncz Aladár regényének poétikai kvalitásai és irodalomtörténeti jelentősége kilenc évtized távlatából is megkérdőjelezhetetlen premisszákat jelöl, ugyanakkor a regény néhány jelentésmozzanatát másként, vagy árnyaltabb összefüggésben értelmezzük. Sajátos módon, ma épp azt tarthatjuk a regény kevésbé hatásos eljárásának, amit kortárs kritikusan dicsértek benne: az internálótábor monotóniájának cizellált leírását, ami pszichológiai értelemben nagyon is kifejező módon érzékelteti a szabadságában és mozgásterében korlátozott ember lelkiállapotát, ugyanakkor egy idő után egysíkúvá válik¹⁴. Másrészt épp azt hiányoljuk a történetből – amennyiben az első világháborús regények sorában elemezzük –, ami dinamikussá, olykor eposzivá vagy groteszkké növeli amazok beszédmódját: a megtévesztett kisember túlélésért folytatott elkeseredett/hősies küzdelmének (csatákban, lövészárkokban), a hazugságra, a megtévesztettségre vagy az árulásra való ráébredés katartikus

¹⁴ Természetesen nem vonjuk kétségbe a miénktől eltérő vélemények létjogosultságát sem, csak a kontextusba helyezés és az összehasonlítás érvényességét vitatjuk. Nem véletlen, hogy az opus kutatóiban rendre felmerül, hogy vajon maradéktalanul értelmezhető-e a *Fekete kolostor* az első világháborús regények sorában:

És irodalmat szervezett, ami Trianon után egyedül feladat volt: az erdélyi irodalmat nem csak megszervezni kellett, ki is kellett találni. A Fekete kolostor 1931-ben jelent meg, Kuncz Aladár már a halálos ágyán feküdt, és ott olvasta az első recepciót, Babits Mihály az *Erdélyi Helikon*nak írt kritikáját. A *Nyugat* is azonnal reagált: Kosztolányi és Schöpflin Aladár méltatta a könyvet, amely akkor és azóta is a magyar irodalom egyik nagy árvája volt és maradt. Ennek az árvaságnak az okai valószínűleg értéksemlegesek, és ott keresendők, hogy a mű kilóg a háborús regények sorából, amennyiben nem a háború hősiességéből és pusztításából, szenvedésből és felemelkedésből épülő katarzisából építkezik (Józsa, 2013).

pillanatainak (pl. *A hinterland* kórház-, a „*Mindent meggondoltam...*” vagy a *Szibériai garnizon* csatajeleneteiben) leírását, a közvetlen életveszély rettenetének, a bajtársak elvesztése miatt érzett döbbenetének, szenvedésének és fájdalomának plasztikus ábrázolását. S igaz ugyan, hogy Kuncz színes és jól kidolgozott társadalmi tablót állít elénk, s egy új (mini)társadalom kialakulását festi le előttünk az internálótábor falai között, azonban végig ragaszkodik egy, az adott korlátok között már érvényét veszített normarend, így a társadalmi osztályok közötti különbség, a rögzült szerepek fenn- és megtartásához¹⁵. Ezzel szemben az oroszországi/szibériai fogolytáborok (*A nagy káder*, *Szibériai garnizon*, *Aranyvonat*, *Egy legionista naplója*), a szerbiai tífuszkórházak, lakatlan szigeteken működő internáló-/fogolytáborok („*Mindent meggondoltam...*”) világában, a hátszág szélhámosainak korrupt, hierarchikus rendjében, a veszített csaták utáni fejvesztett, kaotikus menekülésben (*A hinterland*, *Egy legionista naplója*) ezek a viszonyok szinte automaticæ bomlanak fel, fordulnak visszájukra, csapnak át ellentétes jelentésbe. Például Darvas Gábor, aki a szerbiai fronton teljesített szolgálatot, esett fogságba, betegedett meg tífuszban és került kórházba, szörnyűséges körülmények közé, majd csodával határos felépülését követően a visszavonuló szerb hadsereg hurcolja magával Albánia hegyein keresztül, elképzelhetetlen szenvedések közepette, naplójában meggyőződéssel vallja, hogy alacsony sorból származó, de jó felfogású, becsületes, bátor és rátermett legénye nélkül nem élte volna túl a megpróbáltatásokat. A társadalmi szokások és rend felbomlásának, a születéssel vagy a társadalmi ranggal nyert kiváltságok elértéktelenedésének legemlékezetesebb képe azonban az a jelenet Darvas regényében, amikor az albániai hegyek sártengerében, a végsőig kimerült, éh- és szomjhalál tizedelte, félholtan vánszorgó, vagy a megpróbáltatások közepette eszüket veszített hadifoglyok és semmivel sem, vagy alig jobb helyzetben levő fogvatartóik, a szerb katonák szétzüllött csoportjai között váratlanul felbukkan a

¹⁵ Számára az internáltság nem a nagyhatalmak küzdelméről, frontok állásáról és erőviszonyok alakulásáról szól az Atlanti-óceán francia partja mentén fekvő szigeten kialakított internálótáborban, ahol osztrákokkal, románokkal, németekkel, szerbekkel, csehekkel együtt várják a történelem végét, vagy legalábbis alakulását. Az ő életformaváltása, és annak alapos, dokumentált és értő leírása a polgári életforma örök időkre való eltűnését jelenti – és ezt a kortárs olvasók is érzékelték. Kosztolányi együttérzően kiemeli – nem a regény, hanem a szerző kapcsán –, hogy bizony, faragatlan emberekkel is vegyülnie kellett az internáltságban. Ez a fajta „mobilitás”, a korábbi társadalmi státusok teljes keveredése, felbomlása akkor még döbbenetet okozott. (Józsa 2013, 2014)

gyalogosan, fejvesztve menekülő szerb király alakja, szürrealisztikus, lázálomszerű kép benyomását keltve a szemlélőben.

Regényét Darvas Gábor keserű iróniával zárja, reflektálva a szállóigévé lett császári mondat igazságtartalmára: „Legalább az a két *minden* ne lett volna benne.” (Darvas 1930. 280). A *Fekete kolostor* eredeti kézírata is dehonesztáló megjegyzéssel zárult, amely a szerző/elbeszélő által képzelt és éltetett „szellemi” Magyarország és polgári társadalom (Trianonnal történt) végleges eltűnését konstatálja. Ugyanakkor azok az első világháborús regények (a *Szibériai garnizon*, az *Aranyvonat*, *A nagy káder*, *A hinterland*, az *Egy legionista naplója* etc.), amelyeknek kontextusában vizsgáltuk a *Fekete kolostort* még ennél a messzebbre mennek: mindenkori létezését is kétségbe vonják.

ÖSSZEGZÉS

Fekete irodalom című tanulmányában a Kuncz Aladár-kutató Jeney Éva (Jeney 2013a) (mindkét mű szempontjából) kétségbe vonja a *Szibériai garnizon* és a *Fekete kolostor* azonos műfajtypus keretében történő összehasonlíthatóságának érvényességét. A korábbiakban kifejtett, a Kuncz-regényt első világháborús magyar regények kontextusába helyező vizsgálatunk is hasonló eredményekre vezetett. Az azonos narratívaként való értelmezés ugyanis mind az említett háborús regények, mind a *Fekete kolostor* szempontjából felemás eredményekhez vezetnek: a *Szibériai garnizon* vagy *A nagy káder* a Kuncz-regény perspektívájából kisebb művészi erejű teljesítményként hathatnak, míg fordított látószögéből a *Fekete kolostor* az érdektelenebb és hatástalanabb kompozíció. Nem beszélve arról, hogy ha az aktuális keletkezéstörténeti szempontokat és az autentikus narratív összefüggéseket figyelmen kívül hagyjuk, akkor a Darvas-regény, vagy az *Egy legionista naplója* (amely szándéka szerint a korszak populáris irodalmi regisztereit igyekszik megszólaltatni) nagyrészt sikertelen, vagy dilettáns vállalkozásnak is tűnhetnek. Holott nincs közük ahhoz a művészregény-látásmódhoz és -kompozícióhoz, amelynek eljárásait és eszköztárát viszont a Kuncz-regény érvényesíti.

A bevezetőben említett regények közül – sajátos módon – legközelebb a kevésbé ismert, művészi kvalitásaiban is messze eltérő amplitúdókkal rendelkező *Amíg a nagy vihar tombolt...* című Tarkó János-regényhez áll, egyrészt, mert ez utóbbit is (címének kissé megtévesztő jellege miatt) pozitivistá szemléletek könnyedén besorolhatóan látták az első világháborús regények sorába, másrészt mert – az egyébként Jókai Mór és Jules Verne sci-fi regényeinek hatására mutató (Bence, 2017) – regény szereplői (köztük egy művészi hajlamú magyar mérnök), akik a háborús események hatására (noha néhányan kényszeredetten), mégis önként

vonulnak ki a társadalomból, s egy földalatti barlangrendszerben alternatív és ideális (mini)társadalmat próbálnak kiépíteni, amelyhez a nagy háború franciaországi eseményei csak háttérként, kulisszaként szolgálnak, működőképességét azonban mégis a külső világ jelenségeinek beszüremkedése és hatása teszi kétségessé.

A Tarkó-regénynek azonban még annyi köze sincs az első világháborúról szóló narratívákhoz, mint a *Fekete kolostornak*, nemcsak azért, mert Tarkó Jánosnak nem voltak személyes tapasztalatai sem a katonáskodásról, sem semmilyen internáltságról (a marne-i csatáról szóló regénybeli részletek tényanyaga hírlapi tudósításokból származhat), de eredeti elképzelései szerint sem háborús regénynek, hanem egyfajta államutópiának szánta alkotását. Regénye cselekményét azonban – a korszak műveltségi tájkép-elképzelése értelmében – ugyancsak francia és haladó társadalmi nézeteket valló, de polgáriasult nemesi környezetbe helyezi, s mert közvetlen tapasztalatai nem voltak róla – Kuncz Aladárral ellentétben – nem is ábrándul ki belőle, s ezáltal nem is mérséklődik frankofil rajongása, de – közvetlen háborús élmények hiányában – saját nemzeti létének szellemi tágasságáról és kvalitásairól alkotott ideái sem fordulnak ellentétükbe, mint történik az Markovits Rodion, Munk Artúr vagy Darvas Gábor esetében.

Hammerstein Judit az első világháborút tematizáló magyar regények sorában Munk Artúr *A hinterland* című regényét vizsgálva mutat rá a vonatkozó kutatás lehetséges – eddig kevésbé vizsgált – kapcsolódási pontjaira, többek között Tersánszky Józsi Jenő *A viszontlátásra drága...* (1916) és *A margarétás dal* (1929) című műveire (Hammerstein, 2017). Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című táborregényének vizsgálata szempontjából viszont ez az irány a háborús regények köréből való kiemelés és egy új kontextualizáció lehetőségét, a kutatás távlatait jelenti.

Erika Bence – Julijana Išpanovič-Čapo

ROMAN ALADARA KUNCA *FEKETE KOLOSTOR* [CRNI MANASTIR] U
KONTEKSTU MAĐARSKOG ROMANA SA TEMATIKOM PRVOG SVETSKOG
RATA

Rezime

Roman Aladara Kunca *Fekete kolostor* [Crni manastir] objavljen 1931. godine spada u drugu grupu književnih dela koja se bave tematikom događaja Prvog svetskog rata, među romanima koji prikazuju nedavne autentične istorijske događaje iz perspektive jedne i po decenije. U tom smislu se takođe može istraživati i tumačiti u kontekstu evropske i

mađarske književnosti: otkrivaju se sličnosti romana kao i odlike koje ga izdvajaju iz date žanrovske grupe. U oblasti mađarske književnosti tog perioda, on se najčešće upoređuje sa romanima Rodiona Markoviča *Szibériai garnizon* [*Sibirski garnizon*] (1928) i *Aranyvonat* [*Zlatni voz*] (1929), dok se u jugoslovenskoj/vojvođanskoj mađarskoj književnosti – pored nekoliko drugih, manje istaknutih romana ili proznih dela koja samo delimično obrađuju tematiku Prvog svetskog rata – može tumačiti u odnosu na roman Gabora Darvaša „*Mindent meg gondoltam és mindent megfontoltam...*“ [„*Sve sam promislio i sve razmotrio...*“] (1930), *A nagy káder* [*Veliki kadar*] (1929) Artura Munka i *Egy legionista naplója* [*Dnevnik jednog legionara*] (1931) Istvana Szaboa–Andrea Dežea. Pretpostavka istraživanja jeste da se *Crni manastir* uglavnom razlikuje od ostalih i pokreće novi niz romana u istoriji mađarske književnosti: uklapa se u seriju mađarskih logorskih romana koji prikazuju svet (internističkih) logora. U isto vreme, ispitivanje pomenute vrste romana ukazuje na razvoj književnopolitičkih pravaca moći koji su se razvijali krajem dvadesetih godina prošlog veka, odnosno na sinhronu procese stvaranja manjinskih književnosti. Rad predstavlja rezultate ovih uporednih istraživanja.

Ključne reči: Prvi svetski rat, (internistički) roman, vremenska perspektiva, mađarska književnost, manjinska književnost.

ALADÁR KUNCZ'S NOVEL *FEKETE KOLOSTOR* [*THE BLACK MONASTERY*] IN THE CONTEXT OF HUNGARIAN FICTION THEMES TACKLING THE FIRST WORLD WAR

Summary

Aladár Kuncz's novel *The Black Monastery*, published in 1931, belongs to the second group of literary works thematizing the events of the First World War, among the novels that depicted recent authentic historical events from the standpoint of a one-and-a-half-decade perspective. In this sense, the novel can also be examined and interpreted in the context of the European and Hungarian literature: what is revealed are their similarities, as well as characteristics that separate and remove them from the given genre line. In the field of the Hungarian literature of the period, *The Black Monastery* is most often compared to Rodion Markovits's novels *Szibériai garnizon* [*Siberian Garrison*] (1928) and *Aranyvonat* [*Golden Train*] (1929), while in the Hungarian literature in Yugoslavia / Vojvodina – in addition to several other, less pronounced, or only partially World-War-I prose works. Namely, it can be interpreted in relation to Gábor Darvas's novel "*Mindent meg gondoltam és mindent megfontoltam...*" ["*I thought about everything and considered everything...*"] (1930), Artúr Munk's *A nagy káder* [*The Great Cadre*] (1929) and István Szabó–Dezső Andrée's *Egy legionista naplója* [*The Diary of a Legionnaire*] (1931). The presumption of the research is that *The Black Monastery* differs significantly and it initiates a new series of novels in the history of the Hungarian literature: it fits into the series of Hungarian (interning camp) novels depicting the world of (interning) camps. At the same time, the examination of the

above-mentioned novel type in the topical sphere points to the development of the literary political lines of power that unfolded in the late twenties of the last century, and the synchronous processes of constructing minority literatures. The paper presents the results of these comparative studies.

Keywords: World War I, (interning camp) novel, perspective, the Hungarian literature, minority literature

KIADÁSOK

- Darvas, G. (1930). „*Mindent megfontoltam és mindent meggondoltam...*” Novi Sad: Uránia.
- Kuncz A. (1931). *Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból.* Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh.
- Markovits, R. [1928] (1986). *Szibériai garnizon.* Kollektív riportregény. Boldizsár Iván: Híres könyv – elfelejtett szerző. 5–6. Dr. Végh Oszkárné: Utószó. 454–458. Budapest: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó Vállalat.
- Markovits, R. (1929). *Aranyvonal.* Budapest: Genius kiadás.
- Munk, A. 1930. *A nagy káder. Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból.* Budapest: Pantheon Kiadás.
- Szabó I. – Andrée D. [1931]: *Egy legionista naplója. Hat esztendő a Francia Idegenlégióban (1923–1929).* Eredeti naplójegyzetek alapján sajtó alá rendezte: Andrée Dezső. Novi Sad: Uránia

IRODALOM

- Anonim (1914): Megüzenték a háborút! *Népszava*. https://nepszava.hu/1028557_mindent-megfontoltam-es-meggondoltam (2020. augusztus 1.)
- Babits, M. (1931). Fekete kolostor. *Erdélyi Helikon*, 6. 419–421. (2020. június 10.)
- Bágyoni Szabó, I. (1973). Kuncz Aladár-émlékek. *Korunk*, 11, 1664–1673. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00437/pdf/EPA00458_Korunk_1973_11_1_664-1673.pdf (2019. 12. 4.)
- Baliga, V. L. (2014). Egy szibériai tartalékos zászlós mindennapjai. Markovits Rodion: Aranyvonal. *Pro Minoritate* 121–123. www.prominoritate.hu/folyoiratok/2014/ProMino-1402-beliv-09-baliga.pdf (2017. dec. 19.)
- Bokor, E., Dr. (1919). *Menekülés a szibériai fogságból. Japánon és Anglián keresztül/Két magyar tiszt viszontagságai.* Budapest: Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda.

- Bence, E. (2015). Az első világháború tematizációja az 1930-as évek vajdasági magyar irodalmában. In *Virtuális irodalomtörténet*. 102–113. Veszprém: Iskolakultúra.
- Bence, E. (2017): Sci-fi a háborúban (Tarkó János: Amíg a nagy vihar tombolt...). In *Miért sír Szulimán? Elemzések, bírálatok a magyar irodalom köréből*. 85–102. Budapest: Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó.
- Bence, E. (2017a). Napló(regény) az első világháborúból. Darvas Gábor: „Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam...” In *Miért sír Szulimán? Elemzések, bírálatok a magyar irodalom köréből*. 103–117. Budapest: Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó.
- Bence, E. (2017b). Egy legionista a háborúban. Szabó István–Andrée Dezső: Egy legionista naplója. Hat esztendő a Francia Idegenlégióban (1923–1929). In *Miért sír Szulimán? Elemzések, bírálatok a magyar irodalom köréből*. 117–145. Budapest: Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó.
- Bence, E. (2018). Magyar bestsellerek, irodalmi (világ)sikerek a két világháború között. In *Utazások Posztmonarchiában. Kulturális kontextusok. Elemzések, bírálatok a magyar irodalom köréből*. Szabadka: Életjel, 45–61.
- Bence, E. (2018a). Ahogy egy életmű újraolvassa önmagát. Markovits Rodion: Reb Áncslí és más avasi zsidókról szóló széphistóriák In *Utazások Posztmonarchiában. Kulturális kontextusok. Elemzések, bírálatok a magyar irodalom köréből*. Szabadka: Életjel 61–69.
- Bence, E. – Kocsis, L. (2019). Memoires, Diaries, Diary Novels about the First World War in Hungarian Literature. *Stredoeurópske pohl'ady*. (1): 1. 86–94.
- Cseke, P. (2018). Zarándoklatok a Fekete kolostorhoz, avagy egy remekmű kultúrdiplomáciai szolgálata. *Helikon*, 24. (758.) <https://www.helikon.ro/zarandokutak-a-fekete-kolostorhoz-avagy-egy-remekmu-kulturdiplomaciai-szolgalata/>
- Csuka, Z. (1931). Szabó–Andrée: Egy legionista naplója. *Mi Irodalmunk*, 1931. augusztus 2. 27–28)
- Farkas, G. (1933). *A fejnélküli ember*. Szabadka: Kalangya Könyvek.
- Filep, T. G. (2015). Távol Párizstól. *Ex Symposion. Kuncz Aladár-szám*. 2015. 90, 1–5. http://exsymposion.hu/data/pdf_issue/2015__kuncz-aladar__simi-charles__.pdf (2019. 12. 4.)
- Fleissig, J. (1920). *Szibériai napló. Fogságom és szökésem*. Budapest: Benkő Gyula cs. és kir. Könyvkereskedése.

- Gadamer, H. G. (1984). *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata.* Fordította: Bonyhai Gábor. Budapest: Gondolat.
- Gerold, L. (2014). *Vajdasági magyar irodalmi lexikon (1918–2014).* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Hammerstein, J. (2011). Egy elfelejtett magyar világirodalmi bestseller (Markovits Rodion: Szibériai garnizon). *Látó* 22 (6): <http://www.lato.ro/article.php/Egy-elfelejtett-magyar-világirodalmi-bestseller-Markovits-Rodion-Szibériai-garnizon/2092/> (2017. dec. 19.)
- Hammerstein, J. (2017). A hátszág szélhámosai. *Kortárs*, 7–8. 161–165. http://epa.niif.hu/00300/00381/00227/pdf/EPA00381_kortars_2017_07-08_161-165.pdf
- Hašek, J. [1923] (s. d) *Švejk, a derék katona kalandjai a világháborúban.* Ford. Réz Ádám. <http://dydudu.hu/konyv/regeny/hasek/svejk/> (2018. jan. 17.)
- Horváth, Cs. (2017). A kimaradás módozatai. Kuncz Aladár: Fekete kolostor, Jaroslav Hašek: Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban. IN Kappanyos András szerk. *E nagy tivornya.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 91–101.
- Jeney, É. (2013). *Beszámoló. Kuncz Aladár franciaországi emlékezethelyei.* [http://www.balassiintezet.hu/attachments/article/562/Kuncz%20Aladar%20franciaorszagi%20emlekezethelyei%20\(Jeney%20Eva\).pdf](http://www.balassiintezet.hu/attachments/article/562/Kuncz%20Aladar%20franciaorszagi%20emlekezethelyei%20(Jeney%20Eva).pdf)
- Jeney, É. (2014). A megosztó és a megosztható múlt. Feljegyzések a francia internálásról, *Pro Minoritate*, XIV. évfolyam, 2. szám, 23–48.
- Jeney É. (2014a). Fekete irodalom. *Literatura* 60 (1): 28–43. http://www.balassikiado.hu/BB/NET/LITERATURA/Literatura_2014_1.pdf (2017. dec. 30.)
- Jeney, É. (2015). Marginália a Fekete kolostorhoz. *EX Symposion. Kuncz Aladár-szám.* 2015. 90, 6–13 (2019. 12. 4.)
- Józsa, M. (2013). A boche. Kuncz Aladáról. *EX Symposion. Együtt, 1914.* 4. https://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page__surfer&csa=load_article&rw_code=jozsa-boche_3359
- Józsa, M. (2014). A boche. Józsa Márta esszéje Kuncz Aladáról. *Litera. hu* (Első közlés: 2014. február 11.) <https://litera.hu/irodalom/elso-kozles/a-boche-jozsa-marta-esszeje-kuncz-aladarrol.html> (2020. január 22.)
- Kalapis, Z. (2002). *Életrajzi kalauz*, I. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 41–42.
- Kellér, A. (1978). Tökász. In *Író a toronyban. Palásthy titka. Tökász. Zöld gyep, zöld asztal. A főispán.* 181–217. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

- Kosztolányi, D. (1931). Fekete kolostor. Kuncz Aladáról és könyvéről. *Nyugat*, 12. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nyugat-nyugat-1908-1941-FFFF0002/1931-2EC995/1931-12-szam-308696/figyelo-468A96/kosztolanyi-dezso-fekete-kolostor-kuncz-aladarrol-es-konyverol-478A96/> (2020. június 10.)
- Lőrinczi, L. (s. d.) *Utazás a fekete kolostorhoz. Cseke Péter honlapja.* <https://sites.google.com/site/azidoharcokatujraz/home/2-szemelyes-haboruk/kuncz-aladar/lorinczi-laszlo-utazas-a-fekete-kolostorhoz> (2019. 12. 4.)
- Markovits, R. [1939] 2014. *Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák. Reb Ancili și alte povestioare despre evreimea oașului.* Schiller Erzsébet: *Kisgércétől a világhírig és vissza.* 6–11. Ford. Felician Pop. *Prefeță.* 7–12. Kolozsvár–Cluj–Napoca: Kriterion Könyvkiadó–Editura Kriterion.
- Molter, K. (1930). Markovits Rodion: Aranyvonat. *Erdélyi Helikon* 3 (1): 82–85.
- Molter, K. (s. d.). Kuncz Aladár. *A magyar irodalom története.* <https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/06/500.html> (2020. július 6.)
- Munk, A. [1933] 1981. *A hinterland. A mögöttes országrész háborúja.* Bori Imre: *Utószó.* 235–243. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Németh, A. (1933). Emlékezés Kuncz Aladáról. *Nyugat*, 13–14. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00560/17518.htm> (2020. január 22.)
- Pomogáts, B. (1968). *Kuncz Aladár.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Schöpflin, A. (1929). Hadifogoly-könyvek. *Nyugat*, 22–23. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00479/14766.htm>
- Schöpflin, A. (1931). Fekete kolostor. Kuncz Aladáról és könyvéről. *Nyugat*, 12. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00516/16130.htm> (2020. máj. 19.)
- Szekernyés, János. 2011. Egy világsiker eredői, összetevői és utóregései. Markovits Rodion és kollektív riportregénye a szibériai hadifogságról. *Múlt és Jövő* 26 (3): 51–73. www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1437/ (2017. dec. 19.)
- Tarkó, J. (1919). *Amíg a nagy vihar tombolt...* Nagybecskerek: Haász Testvérek.

Csányi Erzsébet*

Bölcsészettudományi Kar, Újvidék

Beke Ottó

Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar,
Szabadka

UDC: 316.774:004.738

DOI: 10.19090/gff.2020.2.269-283

Eredeti tudományos munka

A KÖZÖSSÉGI MÉDIA DISZTÓPIÁJA (DAVE EGGERS: A KÖR)**

Dave Eggers *A kör* (*The Circle*, 2013) című regénye a közösségi média disztópiája. A szövegben ábrázolt online-számítógépes környezet által alapszerkezetében meghatározott regényvilágot az online és az offline térre egyaránt vonatkozó megfigyelés és normalizáció, továbbá a személyes adatok gyűjtése jellemzi. A műben a felejtés és a törlés joga senkit semmilyen körülmények között sem illet meg. Az információk felhalmozása, a megfigyelés és az online tér konstitutív szerepe együttesen az internetes látszattevékenység (pszeudoaktivitás) eskalációját és fokozódását eredményezi, ily módon hozzájárulva a status quo fenntartásához. A regényből 2017-ben készült filmadaptáció, a téma időszerűségét pedig az egyre tömegesebb, penetráns közösségimédia-használat és a megfigyelő kultúra, illetve a kapitalizmus egyaránt kidomborítja.

Kulcsszavak: Dave Eggers, *A kör*, közösségi média, disztópia, diktatúra

A TITOK HAZUGSÁG
A MEGOSZTÁS TÖRÖDÉS
A FÉLREVNULÁS LOPÁS
(Eggers, 2016: 235)

SZÁMÍTÁSTECHNIKAI-ONLINE KÖRNYEZET

Dave Eggers *A kör* című regényének világát a szöveg által ábrázolt közösségi média keretében működő különböző online-digitális platformok, informatikai innovációk, technikai eszközök, mediatizációs eljárások és stratégiák

* erzsebet.csanyi@gmail.com

** A tanulmány részben a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

együttesen és alapjaiban határozzák meg. Ez az adatgyűjtésre, -tárolásra és nyilvánosságra hozatalra összpontosító számítástechnikai-online környezet nem külsődleges, illetve szupplementáris a regénybeli realitáshoz képest, mintegy annak felszíni struktúráját, lehántható, percepciós burkát alkotva, hanem éppen ellenkezőleg: a megjelenített valóság intéger és konszolidatív részét alkotja (Slusser, 2005: 28), továbbá a nyelvi jelölők szintjén is megjelenik (Curl, 2001). Nélküle nem működhetne maga a történet, illetve nem képződhetne meg az a technikai alapú közeg, amelybe a narratíva beágyazódik (Landon, 2001: 29).

A kutatás célja – a legjelentősebb szakirodalmi apparátus fényében – feltárni Eggers regényének műfaj történeti, intertextuális beágyazódását, valamint sajátos technológiakritikai jegyeit, amelyek leleplezik egyén és közösség, diktatúra és felejtés, diktatúra és emlékezés ábrázolásának útjait a korábbi, valamint a posztmemotechnikai kortárs irodalomra is utalva.

A regénybeli informatikai környezet egy részének funkcionális-koncepcionális előképei felismerhetők napjaink mediális környezetében, illetve a kurrens kommunikációtechnológia-történeti tendenciák kialakulásának irányába mutatnak. Közülük a legfontosabbakat, azokat, amelyek a regénybeli történetvezetés szempontjából kiemelkedő jelentőségűek, továbbá, amelyek az aktuális mediális fejleményekkel korrespondálnak, és ily módon mintegy profetikus erővel, potenciállal bírnak, érdemes közelebbről is megvizsgálni, illetve kontextualizálni. Ilyen egyebek mellett a ValóÉn, az ŐrSzem, a Részvételi Rang és az egészségügyi karperec.

MEGFIGYELÉS ÉS KONTROLL

Az általunk ismert kurrens internet legfőbb jellemvonásai közé tartozik a tartalmak gyakori multimedialitása és megnövekedett közvetítési sebessége mellett a böngészés alkalmával megőrizhető felhasználói anonimitás (Aczél, 2012: 116; Szűts, 2018: 35, 222), továbbá a mindezzel összefüggő felhasználói beleélés, immerzió, illetve kifejezettebb formájában a flow-élmény (Csíkszentmihályi, 2016; Szűts, 2018: 339–341; vö. Virilio, 2002: 45–46.): „Abban a pillanatban, amikor beléptem a világhálóra, varázslóként kezdek működni, teljesen a saját akaratomnak, a saját vágyaimnak, a saját szükségleteimnek és a saját kíváncsiságomnak megfelelően. Küldhetek és kaphatok információt, hamisíthatok, montírozhatok, identitást választhatok, azt tehetem, ami akarok. Nincsenek határok” (Csepeli–Prazsák, 2010: 17–18; vö. Esterbauer, 2003). Felszabadító erejű a személy(iség) és a jelenlét egységének megszűnése a világhálón: „Már nem biztos, hogy én vagyok jelen. Aki jelen van, az nem törvényszerűen és feltétlenül azonos

velem, nemcsak szerepében, hanem szubjektumában is eltérhet” (Aczél, 2012: 129; vö. Derrida, 2014; Orbán, 1994; Ferraris, 2008).

Eggers disztópiája a közösségimédia-használat expanzióját, az egyéni és a társadalmi létet egyre inkább kisajátító voltát veszi alapul, és azt extrapolálja. A különböző szolgáltatások elérését megkönnyítő és egyben lehetővé tevő ValóÉn bevezetésével megszünteti az internethasználathoz, a böngészéshez, a szabad tájékozódáshoz kapcsolódó és azt egyben lehetővé tevő névtelenséget: „Nincs többé tucatnyi jelszó és tucatnyi azonosító. Az eszközeid tudják, ki vagy, és aki fizet, jelentkezik, reagál, megnéz és értékkel, aki lát és akit látnak, az nem más, mint egyetlen éned – az eltorzíthatatlan és álcázhatatlan ValóÉn. A valódi nevedet kell használnod, az kötődik a hitelkártyáidhoz, a bankodhoz, s így gyerekjáték bármit kifizetni. Életed végéig elég egyetlen gomb a neten. // Ahhoz, hogy használhasd a Kör bármelyik eszközét – a legjobb, mindenütt jelen lévő, domináns és ingyenes eszközöket –, csak önmagadnak kell lenned, tényleges személyiségednek, azaz ValóÉnednek. A fals identitások, az identitáslopások, a többszörös felhasználónevek, a bonyolult jelszavak és pénzkezelési rendszerek kora lejárt. Ha bármikor bármit látni, használni, kommentálni akarsz vagy meg akarsz venni, egyetlen gomb van és egyetlen azonosító, minden össze van kötve, követhető és egyszerű, minden működtethető mobilról, laptopról, tabletről vagy retináról. Egyetlen azonosítóval bejutsz a világháló minden zugába, minden portálra, minden fizetési oldalra, ahová csak akarsz” (Eggers, 2016: 24; vö. Eggers, 2016: 297).

A ValóÉn illetően koncepciója és gyakorlata teszi lehetővé az összes internetes vásárlás alapjaként, illetve valutájaként szolgáló KörPénz bevezetését. Ez pedig nemcsak a készpénz, hanem az egyéb pénznemek létét is feleslegessé teszi, egyetlen médiavállalat keretében integrálva a gazdasági cserefolyamatok jelentős részét, monopolhelyzetet teremtve magának (Eggers, 2016: 137–138).

Az egyéni, hitelesített személyazonosságú felhasználók online térben zajló tevékenységének és egymás közti interakcióinak folyamatos felügyelete és regisztrálása a valós fizikai, vagyis offline tér eseményeinek megfigyelésével egészül ki. Ez utóbbi megfigyelési mód rendszerszintű funkcionális elemei a drót nélküli adatforgalmat lebonyolító, egyre több helyen felbukkanó miniatűr kamerák, vagyis ŐrSzemek. Világszintű elterjedésük regénybeli ideológiai háttérében az az elképzelés húzódik meg, miszerint az élet minden területére és helyszínére kiterjedő folyamatos megfigyelés magas szinten tartja az emberek viselkedési önkontrollját, s óhatatlanul is csökkenti a megfigyelésre, illetve szankcionálásra érdemes testi cselekvések és személyközi interakciók számát, ily módon pedig hozzájárul az erkölcsösebb élet és a demokratikus társadalmi berendezkedés kialakításához: „ha

ezrek, sőt milliók nézik az embert, akkor a legjobb énjét nyújtja. Vidámabb, pozitívabb, udvariasabb, nagyvonalúbb, kíváncsibb” (Eggers, 2016: 255; vö. Keane, 2013). Ennek az elképzelésnek megfelelően az ŐrSzem „teljes telítettség esetén megelőzi a legtöbb bűncselekményt” (Eggers, 2016: 218; vö. Orwell, 2019; Csányi–Beke–Samu, 2019; Ma, 2019; Beke, 2020; Foucault, 1990; Marx, 2014). A cél a „tökéletes átláthatóság” (Eggers, 2016: 60; vö. Eco, 2018: 33–56) elérése: „Tudnunk kell mindenről, ami történik” (Eggers, 2016: 59), és „[t]udni fogunk mindenről, ami történik” (Eggers, 2016: 61).

A KörKereső az egyének tartózkodási helyét meghatározó és azt vizuálisan megjelenítő applikáció. Humáncentrikus GPS-berendezésként funkcionál. Célja a kapcsolatfelvétel és -teremtés, ily módon pedig a személyközi kommunikáció elősegítése és gazdagítása, a magas szintű adattárolási és -feldolgozási kapacitás következtében azonban – a ValóÉnhez és az Őrszemhez hasonló módon – a felügyelet és normalizáció hatékony eszközévé lép elő (Eggers, 2016: 80). Míg azonban a ValóÉn az online tevékenység kontrollját segíti elő a felhasználók azonosítása, továbbá a valós identitás közösségi hálózaton belüli megőrzése által, addig az Őrszem és a KörKereső a valós fizikai teret pásztázza, s a megfigyelés adatait képi úton jeleníti meg: „helyváltoztatásaink teljességgel nyomon követhetővé válnak a Nagy Testvér számára” (Eco, 2008: 8).

A valós időben frissülő, numerikusan kifejezett Részvételi Rang (rövidítve a RészRang) a felhasználókat aktivitásuk szerint rangosolja, s a rangsoron belüli pozíciókat mindenki számára láthatóvá teszi. Jelentőségét a közösségi létnek az egyénnel szembeni preferálásából, illetve túlértékeléséből nyeri, alapjául pedig a társadalom és a közlés közötti elválaszthatatlan, etimológiailag is kifejezésre jutó kapcsolat szolgál (Eggers, 2016: 79; Dewey, 1915: 4; Nyíri, 2003: 210–211). Ennek megfelelően a regénybeli közerkölccsé előlépett hivatalos ideológia minél magasabb szintű, intenzív, szerteágazó, a legkülönbözőbb formákat egyaránt magában foglaló, folyamatos online tevékenységet vár el a felhasználóktól – függetlenül lelki alkatuktól, aktuális élethelyzetüktől, továbbá kommunikációs habitusuktól. Internetes tevékenységüket sohasem szakíthatják félbe, illetve szüneteltethetik hosszabb ideig, ez ugyanis a közösség dezintegrációját, szétforgácsolódását vonná maga után.

A Részvételi Rang nyilvánossága versengést, vagyis az online aktivitás öncélú intenzívebbé tételét eredményezi, a befelé fordulás, a kontempláció, a magány, illetve az egyedüllét, a hosszan tartó figyelem, továbbá az érzelmek megélése pedig automatikusan inszINUÁLÓDÍK (Han, 2019: 28–33). Az érzelmi inkontinencia elvárt magatartássá, az információmegosztás, az üres reprezentáció,

az online kommunikációban való szakadatlan részvétel öngerjesztő, önmagát folyamatosan újratermelő, végtelen folyamattá válik. Eközben a pozitív tartalmak termelése és terjesztése alapvető fontosságúvá, megkérdőjelezhetetlen értékű tevékenységgé lép elő. A boldogságipar (Cabanas–Illouz, 2019; Máriási–Vida, 2015) működése hatja át az online teret. A pozitív élményekre összpontosító, illetve azokat elváró online kommunikációs stílus és forma válik kizárólagossá, egyedül hozzáférhetővé.

A felhasználók óhatatlanul véleménybuborékba, illetve -börtönbe (Szűts, 2018: 206) kerülnek, miközben ez nem is tudatosul bennük, hiszen tájékozásuk reduktív, önmagába zárul. Mivel nem részesülnek külső, az ismertetettől eltérő jellegű ingerekben, illetve tájékoztatásban, képtelenek kiszabadulni az áthatolhatatlan, öngerjesztő (előítéletes) csoportgondolkodás (Harari, 2018: 195, 203) online visszhangkamrájából (Harari, 2018: 194; Pariser, 2012). A közösségi lét és főleg az online keretek közötti aktivitás mindenekfeletti értéként való hangoztatása megkérdőjelezhetetlenként tűnik fel számukra, hiszen az ettől a premisszától eltérő, vagy pedig még inkább: az ezzel szemben álló vélemények és érvek nem hangozhatnak el és nem jelenhetnek meg sem az offline, sem pedig az online térben.

A RandiRandi személyes adatok felhasználásával működő társkereső applikáció. Ilyeténképpen nem különbözik alapjaiban a hasonló profilú valós és közismert oldalaktól, árulkodó azonban, hogy regénybeli bemutatása teljes mértékben az algoritmus által mozgósított adatok nyilvánossá tételével történik. Az alkalmazás közönség előtti bemutatása és tesztelése ugyanis nem csupán a potenciális társak felkutatását foglalja magában, hanem azoknak a személyes, nemritkán bizalmas és kényes adatoknak a felfedését is, amelyeket a felhasználók önmagukról adtak meg a közösségi oldalon történt regisztráció során, továbbá amelyeket néha öntudatlanul, esetleg akarattuk ellenében is digitális lábnyomok formájában hagytak maguk után több éves online tevékenységük során (Eggers, 2016: 100–102).

A regényben megjelenő, tetszetős kialakítású egészségügyi karperec „fényekből, ábrákból és számokból szőtt vibráló szalag” (Eggers, 2016: 125). Használójuk fiziológiai adatait kíséri figyelemmel, gyűjti, és továbbítja a felhőbe tárolás céljából, s miközben valós idejű hozzáférést és elemzést tesz lehetővé, az adatok törlését nem engedélyezi (Z. Karvalics, 2013). A különböző személyektől beérkező élettani adatok együttese teszi lehetővé a Teljes Egészségügyi Adatközlést, avagy röviden a TEAK-ot. (Eggers, 2016: 276; Harari, 2018: 54). Ez

elengedhetetlenül fontos, hiszen „a gyógyításhoz tudás kell. A tudás az információ megosztása” (Eggers, 2016: 121).

A KörFelmérő a felhasználók, illetve az alkalmazottak vásárlási szokásait, ízlését, személyes preferenciáit térképezi fel nagyobbára zárt kérdések megválaszolása által. Célja az egyes termékek és szolgáltatások népszerűsítése, ezáltal pedig a vásárlás és a fogyasztás, továbbá a szolgáltatás-igénybevétel fokozása. Minél előkelőbb helyet foglal el valaki a részvételi rangsorban, véleménye, ízlése annál nagyobb súllyal esik a latba (Eggers, 2016: 178–180). Ez alapján határozható meg mi az egyes felhasználók Árfolyama – véleménynyilvánításának hatásfoka –, továbbá KisKersummája – az ajánlásai nyomán megvásárolt termékek összértéke (Eggers, 2016: 196–197).

A gazdasági cserefolyamatok jelentős részének alapjául szolgáló, fentebb említett KörPénz bevezetése a regénybeli médiavállalatnak biztosítana kiváltságos helyzetet. Hasonló következményekkel járna a politikai választások, továbbá a népszavazások online, a Kör keretében történő lebonyolítása (Eggers, 2016: 306–310). A digitális demokráciában (Kovács, 2014) az internet, azon belül pedig különösképpen a közösségi média interaktív agórája (Boros, 1999, 2011) válna a közbeszéd és a politikai viták, választások, referendumok legfőbb és egyben megkerülhetetlen közegévé.

A FELEJTÉS JOG(TALANSÁG)A

„az emberi lény a Másik Ember tekintetéből tudja meg magáról, hogy kicsoda, és annál inkább tudni fogja (vagy hinni, hogy tudja) ezt, minél jobban szereti és csodálja őt ez a Másik Ember; ha pedig nem egy, hanem száz, ezer vagy tízezer ilyen Másik Ember van, akkor annál jobb, annál inkább úgy érezheti, hogy sikerült megvalósítania önmagát” (Eco, 2018: 37).

A személyes adatok, (hang)felvételek, fényképek, posztok, kommentárok, megosztások, like-ok és egyéb audiovizuális dokumentumok digitális formában történő tendenciózus gyűjtése, archiválása, megőrzése és felhalmozása hatja át a *Kör* világát. Ez a folyamat attól függetlenül zajlik, hogy az adatok mely vizionált technikai eszközöktől, illetve applikációktól származnak, továbbá hogy az érintett személy, akire az adatok vonatkoznak, illetve audiovizuális dokumentumok esetében akit ábrázolnak, tesznek láthatóvá vagy pedig esetenként hallhatóvá (is), hozzájárult-e rögzítésükhöz, illetve megőrzésükhöz. Az adatgyűjtést és -rögzítést a regényben ábrázolt számítástechnikai-online környezet automatikusan és hiánytalanul, kivételek nélkül végzi. Törlésre nemhogy nincs lehetőség a regény világában, hanem egyenesen tiltott, és ideológiai szempontból is elfogadhatatlan –

még bizalmas jellegű vagy pedig kimondottan kompromittáló felvételek esetében is (Eggers, 2016: 160–162). Ez a felejtés jogának kérdését veti fel (Solti, 2019; Csizner, 2019; Nyeste–Szendrei, 2019; Szabó, 2019; Dobák, 2019), a regénybeli hivatalos ideológia ugyanis az adatok rögzítését, tárolását és felhalmozását közösségi érdekeknek tartja, azt a tudás akkumulációjával, továbbá az egyén és a társadalom érvényesülésével és boldogságával kapcsolja össze. A *Kör* világában a weboldalak és egyáltalán, a digitálisan rögzített adatok az örökkévalóságnak szólnak (vö. Szűts, 2018: 365).

A személyes és egyben magán-, nem ritkán kompromittáló jellegű adatok, továbbá dokumentumok megosztása, online térben való nyilvánossá tétele a minden pillanatra kiterjedő követhetőséggel kiegészítve teljes láthatóságot és elszámoltathatóságot eredményez. Ha valakinek minden lépése, tette, megnyilvánulása, szava figyelemmel kísérhető, és egyben törölhetetlen módon rögzítésre kerül, megtisztuláson esik át (Eggers, 2016: 252). Átlépi a bűnre csábító, illetve azt lehetővé tevő láthatatlanság és az erkölcsös életvezetésre sarkalló teljes láthatóság közötti határvonalat. Felemelkedik (Eggers, 2016: 260). Átlátható emberré válik (Eggers, 2016: 161). A megtisztulás pedig mediális és etikai vonatkozásokat egyaránt magában foglal, sőt, a kettőt integrálja. Aki látható, és mindig figyelemmel kísérhető, az erkölcsös. Aki pedig erkölcsös, az semmilyen körülmények között sem kifogásolhatja cselekedeteinek és megnyilvánulásainak nyilvánossá tételét, hiszen mi oka lenne rá? Hatályon kívül helyeződik a felejtés és a törlés joga (Székely, 2013).

A megtisztulás és az elszámoltathatóság a politika, illetve annak aktorai esetében különösképpen relevánsnak bizonyul, hiszen radikálisan demokratizáló, felszabadító hatással kecsegtet, főleg kollektív és egyre tágabb körben való megvalósulása esetében: „Választott tisztségviselőinktől eddig is mindnyájan átláthatóságot vártunk, de nem volt meg a technika, amely igazán lehetővé tette volna. Most viszont megvan” (Eggers, 2016: 165). Egy bizonyos közösségi-társadalmi szinten túl a láthatóság önértékké, követendő példává válik: „nincs értelme ragaszkodnunk az elzárkózás jogához, ha egyszer a többség látszani és hallatszani akar mindenáron, mert csak így érzi azt, hogy létezik” (Eco, 2018: 53). Ezt követően arra vetül a gyanú árnyéka, aki nem teszi magát „önként” láthatóvá, hiszen felvetődik a kérdés: mit rejteget egy ilyen személy, egy ilyen politikus, mit nem szeretne nyilvánosságra hozni, megosztani a szavazóival? A regényvilág mögötti ideológiai háttérrel a teljes mértékben nyitott, átlátható, demokratikus (Eggers, 2016: 165) társadalmi berendezkedést ígérő, megváltástanként működő, mélységesen techno-optimista csodavárás (Eco, 2018: 153) hatja át.

A dokumentumok kényszeres felhalmozása nem csupán az aktuális jelenből, illetve a digitális lábnyomok formájában még elérhető, többé-kevésbé rekonstruálható közelmúltból táplálkozik, hanem az analóg dokumentumok digitalizálása révén egyúttal a (rég)múlt időkből is. Ennek eklatáns példája a TökéletesMúlt program. A gigászi projekt alap gondolata a múlt még fellelhető dokumentumok formájában történő minél teljesebb mértékű feltérképezése, aminek célja, hogy többek között arcfelismerő programok és címkézés segítségével „bárki egyetlen keresőkérdéssel pillanatok alatt hozzájusson a felmenőivel kapcsolatos minden létező információhoz, képhez, videóhoz és filmhez” (Eggers, 2016: 270).

Eggers disztópiája számos vonatkozásban George Orwell *1984* című, műfaj történeti jelentőségű (Booker–Thomas, 2009: 66; Huber, 2016: 115) regényére támaszkodik; annak szövegét és hangulatát, főleg a jelen tanulmány mottóját alkotó rövid meghatározások, illetve jellemzések (Eggers, 2016: 235) formájában meg is idézi (Orwell, 2019: 12), továbbá a narratív-kompozicionális párhuzamosságok is szembe tűnőek. Az Eggers regényvilágában ábrázolt hivatalos ideológia a technofil Athén-modellre épül, miszerint „a technológia felszabadító erejű és az ember jólétét fogja növelni, s ez végeredményben új elektronikus demokrácia kialakulásához vezet” (Pintér, 2007: 15). Ez a regénybeli optimista elképzelés azonban dominánsan orwelliánus történetvezetésbe ágyazódik, s egyben abban nyeri el kulminációját.

Az *1984*-ben narratív formában érzékeltetett koncepció értelmében „az új technológia az emberek teljes alávetettségét teszi lehetővé, hiszen mindenki megfigyelhetővé válik – a totális ellenőrzés technológiája készen áll” (Pintér, 2007: 15–16). Ennek megfelelően az orwelli és az eggersi antiutópia egyaránt markáns technológia-kritikaként funkcionál. Míg azonban Orwell műve az uralom és felejtés összekapcsolódásának érzékletes újkori példája (Assmann, 2004: 72–73; Assmann, 2009: 157; Karácsony, 2000: 114; Wegner, 2002: 215), amiben ennek megfelelően többek között a kortárs irodalom poszt-mnemotechnikai (Landon, 2001: 29) hagyománya gyökerezik (Csányi–Beke–Samu, 2019: 305; Beke–Samu, 2017), addig Eggersnél éppen fordított a helyzet. *A kör* regényvilágában nem a felejtés teszi lehetővé a diktatórikus-totalitárius hatalomgyakorlást, hanem éppen ellenkezőleg: a túl sok adat, illetve a mérhetetlen mennyiségű személyes és egyéb információ (Zuboff, 2019; Assange, 2016; Mayer-Schönberger–Cukier, 2018; Žižek, 2016: 93–120). Míg az *1984*-ben az okozza Winston Smith számára a problémát, miközben „az eltörölt múlt nyomába ered” (Assmann, 2009: 157), hogy küzdelmében túl kevés adat, illetve hulladék, szemét áll rendelkezésére, addig *A kör*-ben nincs is más, mint végtelen mennyiségű adat, információ, digitális hulladék

és szemét (Kroker–Weinstein, 1994). Ez az emlékezés-kultúra válsága nyomán jelentkező információs vákuumnak, vagyis a felejtés, illetve az adattörlés légüres terének az ellentéte. Az adatbőség, illetve -robbanás következtében kialakuló, átláthatatlan sűrűségű adatszomog és a megfigyelési kultúra szorosan összefügg egymással (Fehér, 2016: 89–134).

A technikai úton előidézett felejtés, illetve techno-amnézia (Beke–Samu, 2017; Spitzer, 2012; Szűts, 2018: 50, 391–392; Carr, 2014), valamint a feldolgozhatatlan adatbőség és digitális ingergazdagság okozta mnemotechnikai zavar, diszfunkcionális állapot azonos irányba mutat: „Egyvalamiben nagyon hasonlít egymásra a tömegmédiákultúrája és a totalitárius állam máskülönben ellentétes rendszere: mindkettő veszélyt jelent az emlékezetre, a merev korlátozás éppúgy, mint az információ túlzott bősége. [...] A nyugati, tömegmédiákultúrák által szervezett világban az emlékezet az előállítás és a fogyasztás sebes körforgásában önmagát számolja fel” (Assmann, 2009: 157; vö. Han, 2019).

Eggers regényvilágában az internet végzetes, fájdalmas és romboló hatású, kivétel nélküli emlékezésre íteltetik (Vö. Szűts, 2018: 365–367; Ferraris, 2008: 143–198). Ez a „nem felejtő internet” (Székely, 2013: 11), avagy „az örök digitális emlékezet víziója” (Székely, 2017: 56; vö. Mayer-Schönberger, 2009). Feloldódik benne a poszt-mnemotechnikai tradíció, a techno-amnézia, és mindez az ellentétébe csap át, miközben a dezorientáció megmarad, sőt, az információs túlterhelés (Koltay, 2017; Bawden–Robinson, 2009) következtében még fokozódik is: „ha mindent meg lehet tudni mindenkiről, és ezen a *mindenkin* hovatovább a bolygólakók összessége értendő, akkor az információáradat csakis zűrzavart, lármát és néma csöndet eredményezhet” (Eco, 2018: 52). Így alakul ki az információs ökoszisztéma átláthatatlan szennyezettsége, kibogozhatatlan zűrzavara. Ez az információs epidémia, vagyis az infodémia következménye.

Ami pedig az emberi dimenzió, interakciók és cselekedetek köréből érdemes lenne a későbbi felidézés érdekében történő megőrzésre, az be sem következhet, nehogy diszkreditációs, illetve inszINUációs hatással bírjon (Vö. Ma, 2019; Beke, 2020). Csupán üres, önaffirmáló pozitivitás marad (Han, 2019) az interszjektív térben és annak online változatában; minden attól eltérő információ, inger ugyanis megkérdőjelezhető és aláásná az ideológiai buborékot. A boldogságipar (Cabanac–Illouz, 2019; Máriási–Vida, 2015) önismétlő és öngerjesztő univerzuma ez, ahol a pszeudo-aktivitás (Žižek, 2016: 317; Erhardt, 2006: 68) erőre kaphat.

PSZEUDOAKTIVITÁS

A regénybeli és az extratextuális pszeudoaktivitás egyaránt az online tér és abban megvalósuló cselekedetek, reakciók, megnyilatkozások jelentőségének, illetve a valós viszonyokra gyakorolt hatásának túlértékeléséből fakad. Ez az online-internetes aktivizmus elcsökevényesedett, legitimitációját csakis önmagából eredeztethető és ebből kifolyólag önkörébe záruló formája adja. A közösségi média használóinak körében jellemző látszattevékenység kizárólag az online térben fejt ki hatását, az offline tér szereplői előtt rejtett, illetve észrevétlen és egyúttal indifferens marad, az offline viszonyokat ugyanis érintetlenül hagyja. Eközben a vakmerő küzdelem, a veszélyekkel dacoló, bátor harc látszatát kelti.

Eggers regényében az internetes pszeudoaktivitás leginkább kommentárok írásában, közzétételében, továbbá online mosolyok és homlokráncolások (Bódi–Veszelszki, 2006), vagyis like-ok és dislike-ok formájában nyilvánul meg (Eggers, 2016: 204). Az internetes látszattevékenység eskalációját, fokozódását a regényvilág struktúráját alapjaiban meghatározó számítógépes-online környezet, továbbá az online és az offline térben egyaránt megvalósuló kontroll és az ezzel összefüggő normalizáció eredményezi. A regény szereplői online interpasszivitásba (Pfaller, 2000, 2009) merülnek – hozzájárulva ily módon a status quo fenntartásához.

Összegzésül elmondható, hogy Eggers internetről szóló antiutópisztikus víziója igen éles technológiakritikát fogalmaz meg. Az ábrázolt világban a boldogságipar a digitális lábnyom nagyságának fokozására ösztönöz, miközben az egyént pszeudoaktivitásba, kiszolgáltatott és kizsákmányolt állapotba taszítja.

Csányi Erzsébet, Beke Ottó

DYSTOPIA OF THE SOCIAL MEDIA (DAVE EGGERS: *THE CIRCLE*)

Summary

In the novel *The Circle*, the world of Dave Eggers is defined by various online digital platforms of social media in both its surface and deep structure. In a context dominated by an information-technology-online surrounding, issues of observation and control, obliviscence/archiving and pseudoactivity emerge. The opportunities offered by the World Wide Web are important: multimediality, transmission speed, user anonymity, user experience (immersion, flow experience), the disintegration of the unity of personality and presence.

However, Eggers's anti-utopia (like Orwell's) functions as a sharp critique of technology. Yet, there are some differences – while in Orwell's work the exercise of dictatorial-totalitarian power is made possible by oblivion, in Eggers's work it is, on the contrary, eternal (digital) remembrance.

In *The Circle*, the individual lives of the heroes are degraded, and the communal existence as measured by the Internet activity is appreciated. The happiness industry is built on increasing the size of the digital footprint, meanwhile causing human pseudoactivity, vulnerability and exploitation.

Keywords: Dave Eggers, The Circle, Internet, dystopia, dictatorship

Eržebet Čanji, Oto Beke

DISTOPIJA SOCIJALNIH MEDIJA (DEJV EGGERS: KRUG)

Sažetak

Svet romana *Krug* Dejva Egersa u površinskoj i dubinskoj strukturi podjednako određuju razne onlajn/digitalne platforme kolektivnih medija. U kontekstu u kom vlada informatičko/onlajn okruženje pojavljuju se pitanja posmatranja i kontrole, zaborava/arhiviranja i pseudoaktivnosti. Važne su mogućnosti Interneta: multimedijalnost, brzina, anonimnost korisnika, sposobnost uživljanja korisnika (imerzija, flow-doživljaj), ukidanje jedinstva ličnosti i prisutnosti.

Egersova antiutopija (kao i Orvelova) međutim, funkcioniše kao markantna kritika tehnologije. Sa tom razlikom da kod Orvela primenjivanje diktatorske-totalitarne vladavine omogućuje zaborav, a kod Egersa baš obrnuto, večito (digitalno) sećanje.

U romanu *Krug* individualni život junaka se degradira, a vrednost kolektivnog postojanja – koje se meri u aktivnosti na Internetu – se podiže. Industrija sreće se gradi na povećanju digitalnog otiska stopala, a isti čin u međuvremenu prouzrokuje pseudoaktivnost, izloženost, eksploataciju čoveka.

Ključne reči: Dejv Eggers, Krug, internet, distopija, diktatura

FILMJEGYZÉK

A kör (*The Circle*, 2017). Rendező: James Ponsoldt.

IRODALOMJEGYZÉK

Aczél P. (2012). *Médiaretorika*. Budapest: Magyar Mercurius.

Assange, J. (2016). *When Google Met WikiLeaks*. New York: OR Books.

- Assmann, A. (2009). Szövegek, nyomok, hulladékok: a kulturális emlékezet változó médiumai, fordította Görfföl Balázs. In: Kisantal Tamás (szerk.) *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Budapest: Kijárat Kiadó 146–159.
- Assmann, J. (2004). *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, fordította Hidas Zoltán. Budapest: Atlantisz.
- Bawden, D.–Robinson, L. (2009). The dark side of information: overload, anxiety and other paradoxes and pathologies. *Journal of Information Science*. 35 (2), 180–191.
- Beke O.–Samu J. (2017). „Végtelen fény-, hang- és kapcsolatóceán”. A digitális ismeretszerzés és felejtés irodalmi előképei. *Tanulmányok. Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Tanszak, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék* 1, 113–135.
- Beke O. (2020). Ma Po-jung: A csend városa (Online önkényuralom). *Szabad Piac. Gazdaság-, társadalom- és bölcsészettudományi folyóirat*, 1, 91–101.
- Bódi Z.–Veszelszki Á. (2006). *Emotikonok: Érzelemkifejezés az internetes kommunikációban*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság.
- Booker, M. K.–Thomas, A.-M. (2009). *The Science Fiction Handbook*. Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Boros J. (1999). Kritika és szolgálat: Huszadik Filozófiai Világkongresszus, Boston, 1998. augusztus 10–16. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1–3, 361–371.
- Boros J. (2011). A telekommunikatív demokrácia felé – telekommunikációs konvergencia mint a társadalmi igazságosság lehetősége. In: Boros János (2011). *Demokrácia és szabadság: Filozófiai írások a demokrácia megerősítéséhez*. Veszprém: Iskolakultúra. 23–38.
- Cabanis, E.–Illouz, E. (2019): *Manufacturing Happy Citizens: How the Science and Industry of Happiness Control our Lives*. Medford, MA: Polity Press.
- Carr, N. (2014). *Hogyan változtatja meg agyunkat az internet? A sekélyesek kora*. Fordította Németh Ádám. Budapest: HVG Könyvek.
- Curl, R. (2001). A cyberpunk metaforái: ontológia, episztemológia és science fiction. Fordította Barta Bandika. *Prae*, 1–2, 53–63.
- Csányi E.–Beke O.–Samu J. (2019). Orwell 1984: A digitális diktatúrák irodalmi előképe. *Godišnjak. Az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Évkönyve*. XLIV–1, 303–315.
- Csepeli Gy.–Prazsák G. (2010). *Őrök visszatérés? Társadalom az információs korban*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- Csikszentmihályi M. (2016). *Flow – Az áramlat: A tökéletes élmény pszichológiája*. Fordította Legéndyné Szabó Edit. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Csizner Z. (2019). Az OSINT határai. *Nemzetbiztonsági Szemle*, 2, 19–31.
- Derrida, J. (2014). *Grammatológia*. Fordította Marsó Paula. Budapest: Tipotex Kiadó.
- Eco, U. (2008). A mobiltelefon és az igazság. Gyufalevél. In: Maurizio Ferraris (2008). *Hol vagy? A mobiltelefon ontológiája*. Fordította Gál Judit. Budapest: Európa Könyvkiadó 7–10.
- Eco, U. (2018). *Pape Satan. Hírek egy folyékony társadalomból*. Fordította Barna Imre. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Dewey, J. (1915). *Democracy and Education*. New York: Macmillan.
- Eggers, D. (2016). *A kör*. Fordította Nemes Anna. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Erhardt M. (2006). A fordító utószava. In: Guy Debord (2006). *A spektákulum társadalma*. Fordította Erhardt Miklós. Budapest: Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám 63–70.
- Esterbauer, R. (2003). Isten a cybertérben. Fordította Mesés Péter. *Vigilia*, 1, 2–11.
- Fehér K. (2016). *Digitalizáció és új média. Trendek, stratégiák, illusztrációk*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ferraris, M. (2008). *Hol vagy? A mobiltelefon ontológiája*. Fordította Gál Judit. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Foucault, M. (1990). *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Fordította Fázsy Anikó–Csürös Klára. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Han, B.-Ch. (2019). *A kiegészítés társadalma*. Fordította Miklódy Dóra, Simon-Szabó Ágnes. Budapest: Typotex Kiadó.
- Harari, Y. N. (2018). *21 lecke a 21. Századra*. Fordította Torma Péter. Budapest: Animus Kiadó.
- Huber Z. (2016). Társadalmi kérdések a cyberpunkban. In: Kárpáti György–Schreiber András (szerk.) (2016). *A sci-fi: Válogatott tanulmányok*. Budapest: Filmanatómia 113–139.
- Karácsony A. (2000). Elfelejtett emlékezés. *Századvég, Új Folyam*, tavasz (16), 111–121.
- Keane, J. (2013). *Democracy and Media Decadence*. Cambridge University Press.
- Koltay T. (2017). Egy „örökzöld téma”: az információs túlterhelés. *Információs Társadalom* 3, 39–54.
- Kovács G. (2014). A politikai demokrácia sorsa az internet-galaxisban. In: Lányi András–László M. (szerk.) (2014). *Se vele, se nélküle? Tanulmányok a médiáról*. Budapest: Wolters Kluwer 105–125.
- Kroker, A.–Weinstein, M. A. (1994). *Data Trash. The Theory of the Virtual Class*. Montreal: St. Martin’s Press.

- Landon, B. (2001). Nem az, ami volt: memóriátúlcsoordulás a digitális narratívákban. Fordította Elekes Dóra. *Prae*, 1–2, 29–38.
- Ma Po-jung (2019). A csend városa. Fordította: kiskádár tamás. In: Ken Liu (szerk.) (2019). *Láthatatlan bolygók: Kínai kortárs science fiction antológia*. Fordította Benkő Ferenc, Bosnyák Edit, Huszár András, Juhász Viktor, kiskádár tamás, Molnár Berta Eleonóra, Pék Zoltán. Budapest: Agave Könyvek 133–171.
- Marx, G. T. (2014). Mi új az „új felügyeletben”? Osztályozási kísérlet a változás és a folytonosság alapján. Fordította Fáber Ágoston. *Replika* 5, 21–42.
- Mayer-Schönberger, V. (2009). *Delete: the Virtue of Forgetting in the Digital Age*. New Jersey: Princeton University Press.
- Mayer-Schönberger, V.–Cukier, K. (2018). *Forradalmi módszer, amely megváltoztatja munkánkat, gondolkodásunkat és egész életünket*. Fordította Dankó Zsolt. Budapest: HVG Könyvek.
- Máriási D.–Vida K. (2015). Kritikai pszichológiát! A pszichológia intézményrendszere a kritikai pszichológia perspektívájából. *Imágó*, 2.
- Nyeste P.–Szendrei F. (2019). Nyílt forrású információszerezés a bűnüldözésben. *Nemzetbiztonsági Szemle*, 2, 50–67.
- Nyíri K. (2003). Információs társadalom. In: Kovács Gábor közreműködésével Nyíri Kristóf (szerk.) (2003). *Virtuális egyetem Magyarországon*. Budapest: Typotex 207–219.
- Orwell, G. (2019). *1984*. Fordította Szijgyártó László. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Pariser, E. (2012). *The Filter Bubble*. London: Penguin Books.
- Pfaller, R. (Hrsg.) (2000). *Interpassivität: Studien über delegiertes Genießen*. Berlin: Springer.
- Pfaller, R. (2009). *Ästhetik der Interpassivität*. Wien, New York: Philo Fine Art.
- Pintér R. (2007). Úton az információs társadalom megismerése felé. In: Pintér Róbert (szerk.) (2007). *Az információs társadalom. Az elmélettől a politikai gyakorlatig*. Budapest: Gondolat–Új Mandátum 11–28.
- Slusser, G. (2005). The Origins of Science Fiction. In: David Seed (edit) (2005). *A Companion to Science Fiction*. Oxford: Blackwell 27–42.
- Solti I. (2019). Az OSINT információgyűjtő eszközeiről. *Nemzetbiztonsági Szemle*, 2, 3–18.
- Spitzer, M. (2012). *Digitale Demenz. Wie wir uns und unsere Kinder um den Verstand bringen*. München: Droemer Knauer.

- Szabó K. (2019). Az OSINT – Gondolatok a tevékenységről és az alkalmazás közegéről. *Nemzetbiztonsági Szemle*, 2, 68–82.
- Székely I. (2013). Jog ahhoz, hogy elfelejtsenek és töröljenek. *Információs Társadalom* 3–4, 7–27.
- Székely I. (2017). Kellenek-e archívumok a digitális korban? *Információs Társadalom* 3, 55–70.
- Szűts Z. (2018). *Online. Az internetes kommunikáció és média története, elmélete és jelenségei*. Budapest: Wolters Kluwer Kiadó.
- Virilio, P. (2002). *Az információs bomba*. Fordította Ádám Anikó. Budapest: Magus Design Stúdió.
- Wegner, Ph. E. (2002). *Imaginary Communities: Utopia, the Nation, and the Spatial Histories of Modernity*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Z. Karvalics L. (2013). Data Hugging – a magunkhoz szorított adatokon innen és túl. *TMT. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás. Könyvtár- és információtudományi szakfolyóirat* 7, 300–303.
- Zuboff, Sh. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Public Affairs.
- Žižek, S. (2016). *Zűr a Paradicsomban: A történelem végétől a kapitalizmus végéig*. Fordította Reich Vilmos. Budapest: Európa Könyvkiadó.

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду објављује оригиналне научне, прегледне научне и стручне радове из области филолошких, лингвистичких и друштвених наука. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени, као ни они који не задовољавају научне критеријуме. Ако је рад био изложен на научном скупу, или је настао као резултат научног пројекта, тај податак ваља навести у напомени на дну насловне странице текста.

Аутор је дужан да поштује научне и етичке принципе и правила приликом припреме рада у складу са међународним стандардима. Предајом рада аутор гарантује да су сви подаци у раду тачни, како они који се односе на истраживање, тако и библиографски подаци и наводи из литературе. Радови се пре рецензирања подвргавају провери на плагијат.

Годишњак објављује радове наставника и сарадника Факултета као и аутора по позиву Уређивачког одбора из иностранства и других универзитета из земље. У *Годишњаку Филозофског факултета* се објављују радови са највише три коаутора. Свако може да понуди само један рад за објављивање, било да је једини аутор или коаутор. Аутори могу једном да објаве прерађени део из своје докторске дисертације, с тим што поклапање с изворним текстом не сме бити више од 30%.

Предаја рукописа

Радови се предају у електронском облику у .doc или .docx формату на web страници часописа <http://godisnjak.ff.uns.ac.rs> уз обавезну претходну регистрацију. Рад се предаје у неколико корака:

1. Одабир секције и унос основних информација о предаји.
2. Достављање докумената: потребно је доставити засебно
 - „насловну страну”;
 - рукопис који садржи све илустрације (слике и графиконе); поред тога још и
 - илустрације у одвојеним фајловима.
3. Унос метаподатака: потребно је унети
 - наслов рада на српском и енглеском
 - апстракт на српском и енглеском
 - све ауторе и коауторе
 - језик рада

- установе подршке (уколико је рад резултат рада на пројекту) на српском и енглеском
- референце (све референце морају бити одвојене празним редом).

Рецензирање

Поступак рецензирања је анониман у оба смера, стога аутори морају да уклоне све информације из текста, одн. фајла на основу којих би могли да буду идентификовани, и то на следеће начине:

а) анонимизацијом референци које се налазе у тексту и које су ауторове,

б) анонимизацијом референци у библиографији,

в) пажљивим именовањем фајлова, како се не би видело ко је творац (нпр. File > Check for Issues > Inspect Document > Document Properties and Personal Information > Inspect > Remove All > Close).

Радове рецензирају два квалификована рецензента, и то један интерни, са Филозофског факултета, а други рецензент је екстерни.

Аутор се аутоматски обавештава о томе да ли је његов чланак прихваћен за објављивање или не чим се процес рецензирања заврши. Процес рецензирања подразумева проналажење два рецензента, њихово оцењивање рада, ауторске исправке (ревизије) уколико су захтеване од стране рецензента и уколико је потребно, још једно читање рада од стране рецензента, а завршава се предајом коначне верзије рада која је спремна за процес лектуре и даље припреме за објављивање. Уколико један од рецензента да позитивну, а други негативну оцену проналази се трећи рецензент који даје коначну оцену рада. Уколико се категорије рада коју рецензенти одреде не слажу, проналази се трећи рецензент који чија оцена одлучује којој категорији рад припада. Рок за објављивање прихваћених радова је најкасније 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа. Аутор је дужан да у року од 5 дана уради коректуру рада, уколико је то од њега затражено.

Језик и писмо

Радови се публикују на свим језицима који се изучавају на Филозофском факултету у Новом Саду (српски, мађарски, словачки, румунски, русински, руски, немачки, енглески, француски), и то латиничним писмом, изузев радова на руском који се штампају ћирилицом, али и код њих референце морају да стоје латиничном (због захтева иностраних база за индексирање часописа), док се у загради наводи да је библиографска јединица објављена ћирилицом.

Форматирање текста

Текстови се пишу у програму Microsoft Word, фонтом Times New Roman. Величина фонта основног текста је 12 (сем код блок цитата, односно цитата од преко 40 речи, где величина фонта износи 11). Проред основног текста је 1,15. Сваки први ред новог пасуса је увучен (Paragraph/Indentation/Special: First line 12.7 m), а текст треба изравнати са обе стране („justify”). Не треба делити речи на крају реда на слоге. Странице треба да буду нумерисане, а формат странице је А4.

За фусноте се користе арапски бројеви, од 1 па надаље (осим првих двеју означених звездицом – које се прикључују имену првог аутора, односно наслову рада). Фусноте се пишу величином фонта 10.

Графички прилози треба да буду црно-бели и уређени у изворном формату. Њихову величину и сложеност треба прилагодити формату часописа, како би се јасно видели сви елементи.

Радови који не задовољавају формалне стандарде не могу да уђу у поступак рецензирања.

Насловна страница

Сви радови имају насловну страницу која треба да у горњем левом углу садржи име(на) аутора са именом институције, испод тога пун наслов прилога центрирано, верзалом, затим број карактера текста (укључујући фусноте и референце) и фусноту која је обележена звездицом (*, **). Звездица (*) која се налази иза имена јединог или првог аутора односи се на прву фусноту на дну странице која садржи e-mail адресу аутора, а две звездице (**) се додају иза наслова рада и односе се на другу фусноту, која треба да садржи име и број пројекта, захвалницу, напомену да је рад излаган на научном скупу итд. Иза насловне стране следи прва страна текста, са идентично наведеним насловом рада а затим остали елементи рада.

Структура чланка

Рукопис понуђен за штампу треба да има следеће елементе: име и презиме аутора, институцију у којој је запослен, наслов рада, сажетак, кључне речи, текст рада, резиме и научни апарат (редоследом којим су овде наведени).

Изворни, тј. *оригинални научни рад* мора јасно да представи научни контекст питања које се разматра у раду, уз осврт на релевантне резултате из претходних истраживања, затим опис корпуса, методологију и циљеве истраживања, анализу корпуса, односно истраженог питања уз обавезан закључак са јасно представљеним резултатима истраживања.

Прегледни научни рад треба да пружи целовит и критички приказ одређеног научног проблема као и критички однос према релевантној

литератури (са посебним освртом на разлике и недостатке у тумачењу резултата), и теоријски заснован став аутора.

Стручни чланак треба да буде приказ резултата развојних а не фундаменталних истраживања, ради примене у пракси и ширења већ познатих знања, ставова и теорија, с нагласком на употребљивости резултата. Поред теоријског ретроспективног и експликативног дела, овакви чланци треба да садрже аналитичко експериментални део у којем се решавају задати проблеми, доказују хипотезе. Такви радови треба да садрже и део у којем се нуде могућа решења актуелног проблема.

Наслов рада

Наслов треба да што верније опише садржај чланка, треба користити речи прикладне за индексирање и претраживање у базама података. Ако таквих речи у наслову нема, пожељно је да се наслову дода поднаслов.

Апстракт и кључне речи, резиме

Пре основног текста рада, испод наслова, следи апстракт, кратак информативан приказ садржаја чланка, који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Апстракт се пише на језику основног текста у једном параграфу, и то не дужи од 200 речи, величином фонта 10, са проредом 1.15. Саставни делови апстракта су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. У интересу је аутора да апстракт садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Испод апстракта са насловом *Кључне речи*: треба навести од пет до десет кључних речи (то треба да буду речи и фразе које најбоље описују садржај чланка за потреба индексирања и претраживања).

Резиме на енглеском језику се пише на крају текста, а пре литературе, величином фонта 10, са проредом 1.15. Наслов резимеа на енглеском је исписан верзалом, центрирано. У резимеу се сажето приказују проблем, циљ, методологија и резултати научног истраживања, у не више од 500 речи. Резиме не може бити превод апстракта са почетка рада, већ сложенији и другачије формулисан текст. Затим с ознаком *Key words*: следе кључне речи на енглеском (до 10 речи).

Уколико је рад на страном језику, резиме је на српском, а ако је рад на мађарском, словачком, румунском или русинском језику, поред резимеа на енглеском следи резиме и кључне речи на српском.

Обим текста

Минимална дужина рада је 20.000, а максимална 32.000 карактера, укључујући апстракт, резиме и литературу. Радови који не задовољавају дате оквире неће бити узети у разматрање.

Основни текст рада

Основни текст се пише величином фонта 12. Наслови поглавља се наводе верзалом центрирано, а поднаслови унутар поглавља курзивом.

Табеле и графикони треба да буду сачињени у Word формату. Свака табела треба да буде означена бројем, са адекватним називом. Број и назив се налазе изнад табеле/графикона.

У подбелешкама, тј. фуснотама, које се означавају арапским бројевима дају се само коментари аутора, пишу се фонтом величине 10. Изузетак у погледу начина означавања фусноте јесу прве две.

Скраћенице треба избегавати, осим изразито уобичајених. Скраћенице које су наведене у табелама и сликама треба да буду објашњене. Објашњење (легенда) се даје испод табеле или слике.

Цитирање референци унутар текста

Цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитати унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’). Коришћени извор наводи се унутар текста тако што се елементи (презиме аутора, година издања, број странице на којој се налази део који се цитира) наводе у заградама и одвајају зарезом и двотачком (Bugarski, 1998: 24). Цитирани извори се наводе на крају реченице, непосредно пре тачке.

Ако цитат који се наводи у тексту садржи више од 40 речи не користе се знакови навода, већ се цитат пише у посебном блоку, лева маргина (Paragraph/Indentation/Left) је код таквих цитата увучена на 1,5 цм, а фонт је величине 11, на крају се у загради наводи извор. Размак пре и после блок цитата (Paragraph/Spacing/Before и After) је 6пт.

Кад се аутор позива на рад са 3–5 аутора, приликом првог навођења таквог извора потребно је набројати све ауторе: (Rokai–Đere–Pal, & Kasaš, 2002). Код каснијих навођења тог истог извора навести само првог аутора и додати „и др.” уколико је публикација на српском или „et al.” ако је писана на страном језику: (Rokai и др., 1982).

Уколико рад има 6 и више аутора, при првом и сваком даљем навођењу тог рада ставити само првог аутора и додати „и др.” ако је публикација писана на српском или „et al.” ако је књига писана на страном језику.

Када се цитира извор који нема нумерисане странице (као што је најчешће случај са електронским изворима), користе се број параграфа или наслов одељка и број параграфа у том одељку: (Bogdanović, 2000, пара. 5), (Johnson, 2000, Conclusion section, para. 1).

Ако рад садржи две или више референци истог аутора из исте године, онда се после податка о години додају словне ознаке „а”, „б” итд. (Торма, 2000а) (Торма, 2000б). Студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (Halle, 1959; 1962).

Ако се упућује на више студија различитих аутора, податке о сваком следећем одвојити тачком и зарезом (From, 2003; Nastović, 2008), студије се наводе такође хронолошким редом.

Литература

У списку литературе наводе се само референце на које се аутор позвао у раду и то по абecedном реду презимена првог аутора. Референце морају бити исписане Романским писмом, уколико је рад штампан ћирилицом, поред латиничног навођења у загради треба да стоји податак да је оригинални рад објављен ћирилицом. Фонт је величине 12, а облик навода „висећи” (Hanging) на 1,5 цм, као у следећим примерима:

Књиге (штампани извори)

Књига са једним аутором

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Уколико рад садржи неколико референци чији је први аутор исти, најпре се наводе радови у којима је тај аутор једини аутор, по растућем редоследу година издања, а потом се наводе радови у односу на абecedни ред првог слова презимена другог аутора (уколико има коауторе).

Књига са више аутора

Када је у питању више аутора, наводе се сви, с тим што се пре последњег презимена додаје амперсанд, односно „&”. Ако има више од седам аутора, наводи се првих шест, затим се пишу три тачке и на крају последњи аутор:

Dorđević, S.–Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

Rokai, P.–Đere, Z.–Pal, T. & Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.

Књига са уредником или приређивачем, зборник радова

Ако је књига зборник радова са научног скупа или посвећен једној теми, као аутор наводи се приређивач тог дела и уз његово презиме и иницијал имена у загради додаје се „уред.” или „прир.” односно „ed.” ако је књига писана на страном језику.

Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije.

Чланак из зборника

Radović, Z. (2007). Donošenje ustava. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije. 27–38.

Чланак из научног часописа

Đurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485–502.

Чланак из магазина

Чланак из магазина има исти формат као кад се описује чланак из научног часописа, само што се додаје податак о месецу (ако излази месечно) и податак о дану (ако излази недељно).

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110–117.

Чланак из новина

За приказ ових извора треба додати податак о години, месецу и дану за дневне и недељне новине. Такође, користити „str.” (или „p.” ако су новине на страном језику) код броја страна.

Mišić, M. (1. feb. 2012). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.

А ако се не спомиње аутор чланка:

Straževica gotova za dva meseca. (1. feb. 2012). *Politika*, str. 10.

Онлајн извори

Кад год је могуће, треба уписати DOI број. Овај број се уписује на крају описа без тачке. Ако DOI није доступан, треба користити URL.

Чланак из онлајн научног часописа

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

Ако чланак нема DOI број, може се користити URL адреса:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. Preuzeto sa <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

Е-књиге

При цитирању књига или поглавља из књига која су једино доступна „онлајн”, уместо податка о месту издавања и издавачу ставити податак о електронском извору из ког се преузима:

Milone, E. F.–Wilson, W. J. F. (2008). Solar system astrophysics: background science and the inner solar system [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978-0-387-73155-1

Веб сајт

Податак о години односи се на датум креирања, датум копирања или датум последње промене.

Kraizer, S. (2005). Safe child. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>

Penn State Myths. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

Страна унутар веб сајта:

Global warming solutions. (2007, May 21). U: Union of Concerned Scientists. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions

Блог и вики:

Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>

Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

Video post (YouTube, Vimeo и слично)

За податак о аутору изма се презиме и име аутора (ако је тај податак познат) или име које је аутор узео као свој алијас (обично се налази поред „uploaded by” или „from”):

Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Preuzeto sa <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE3>.

Необјављени радови

За резимее са научног скупа, необјављене докторске дисертације и сл. – уколико је навођење таквих радова неопходно, треба навести што потпуније податке.

Smederevac, S. (2000). Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Рукописна грађа наводи се према аутору рукописа, а уколико аутор рукописа није познат, према наслову. Уколико рукопис нема наслов, наслов му даје онај који о њему пише. Следећи елемент је време настанка текста, затим место и назив институције у којој се рукопис налази, сигнатура и фолијација.

Уредништво часописа *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Др Зорана Ђинђића 2.

21000 Нови Сад

Tel: +381214853900

www.ff.uns.ac.rs

Припрема за штампу и редизајн корица

Игор Лекић

Штампа

Сајнос, Нови сад

Тираж

150

ЦИП – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

1+80/82(058)

ГОДИШЊАК Филозофског факултета у Новом Саду = Annual review of the Faculty of Philosophy /главни и одговорни уредници: Едита Андрић, Дамир Смиљанић – 1956, књ.1-1975. књ.18-1990. књ. 19- . Нови Сад: Филозофски факултет, 1956-1975; 1990- . – 23 цм.

Годишње. – текст и сажети на српском и на страним језицима.

– Прекид у издавању од 1976. до 1989. год.

ISSN 0374-0730 (Штампано издање)

ISSN 2334-7236 (Online)

COBISS.SR-ID 16115714
